

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Э Б Ə Р Л Ə Р И

И З В Е С Т И Я

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ЁУГУГ СЕРИЈАСЫ

★

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

4

1973

ЕЛМ НƏШРИЈАТЫ—ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЕЛМ“
БАКЫ—БАКУ

Н. Т. ƏМИРОВ

АЗƏРБАЙҶАН ССР-дə КОЛХОЗЛАРЫН МЕХАНИЗАТОР КАДРЛАРЫ ИЛƏ ТƏ'МИН ЕДИЛМƏСИ МƏСƏЛƏСИНƏ ДАИР

(1959 — 1965-чи иллəр)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Буниятов (редактор), П. А. Азизбекова, А. А. Али-заде, З. Б. Геюшев, Дж. Б. Гулиев, В. П. Каграманов, Т. М. Кафаров, Ф. К. Кочарли, Б. С. Курбанов (ответственный секретарь), Ш. Ш. Мирзоева (зам. редактора), М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде.

Кəндиң сoснaлистчəсинə јенидэн гурулмасы илə əлагəдар олараг мејдана кəлмиш ичтимаи тəсəррүфат типли колхозлар кəнд тəсəррүфатынын механизатор кадрлары илə тə'мин олунмасы үчүн кениш имканлар ачмышдыр. Коммунист партијасы вə Совет һөкүмəти бу имканлардан истифадə едэрək сoснaлизм гуручулуғунун мүхтəлиф мəрһəлэлəриндə колхозларын механизатор кадрларына олан тəлəбини өдəмək мəгсəдилə кениш тəдбирлəр системи ишлəјиб һазырламыш вə һəјатə кечирмишлəр.

Азəрбајчан ССР колхозларынын механизатор кадрлары илə тə'мин едилмəsi сaһəсиндə партија вə һөкүмəтин фəалијјəтинин бə'зи чəһəтлəри республика тарихи эдəбијјатында өз əксини тапмышдыр¹. Лакин индијə кими бу вачиб мəсəлə республика тарихчилəринин хүсу-си тəдгигат объект олмaмышдыр.

Əлбəттə, һəчмчə кичик бир мəгалəдə һəмин проблемлə əлагəдар олан бүтүн мəсəлэлəри һəртəрəфли вə мүкəммəл тəдгиг етмək мүмкүн дејилдир. Мəгалəдə јалныз 1959—1965-чи иллəрдə Азəрбајчанда колхозларын механизатор кадрлары илə тə'мин едилмəsi сaһəсиндə əлдə едилмиш наилијјəтлəри өјрəнмək вə үмүмлəшдирмək вəзифəsi гаршы-ја мəгсəд гојулмушдур.

Колхозларын механизатор кадрлары илə тə'мин едилмəsi онларын мадди-техники базасынын мөһкəмлəндирилмəсилə сых əлагəдардыр. 1959—1965-чи иллəрдə Азəрбајчан ССР-ин колхозлары мадди-техники чəһəтдэн хејли мөһкəмлəндирилмишди. Сов. ИКП МК-нын 1958-чи ил Феврал пленумунун гəрəрына вə ССРИ Али Советинин 31 март тарих-ли мұвафиг ганунуна əсасən машин-трактор стансијаларынын јенидэн

¹ «История Азербайджана», 3-чү чилд, II һиссə. Бақы, 1963; «Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана». Бақы, 1963; Ə. Əлијев. Колхоз—кəндилəр үчүн коммунизм мəктəбидир. Бақы, 1963; јенə онун. Колхоз гуручулуғунун бə'зи мəсəлэлəри. Бақы, 1967; Ш. А. һагвердијев. Јени јүксəлиш. Бақы, 1964; Ш. М. Шарифов. Дальнейшее укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства Азербайджана в период строительства коммунизма (1959—1965 гг.). «Намизəд-лик диссертасијасынын авторефераты». Бақы, 1966; Х. Əлимирзəјев. Азəрбајчан коммунизм гуручулуғу јолларында. Бақы, 1967; Г. һүммəтов. Азəрбајчан кəндиң-дə мəдəни-техники тəрəгги. Бақы, 1967; «Азəрбајчан комсомолу». Бақы, 1969; А. М. Атакишијев. Кениш коммунизм гуручулуғу дөврүндə Азəрбајчан ССР-ин мəдəнијјəти. Бақы, 1971.

© Издательство «Элм», 1973 г.

1959—1965-чи илләрдә Азәрбајҹан ССР-ин кәнд тәсәррүфаты чо-
лу мигдарда јени вә мүхтәлиф маркалы трактор вә кәнд тәсәррүфаты
машынлары алмышды. Једди ил әрзиндә республиканын колхоз вә сов-
хозларына 19273 әдәд трактор, 3791 әдәд комбајн, 1950 әдәд памбыг-
јыған машин вә дикәр кәнд тәсәррүфаты машинлары вә аләтләри кә-
тирилмишди. 1958-чи илә нисбәтән 1965-чи илдә колхозларда трактор-
ларын сајы (физики ваһидлә) 10456-дан 13364-ә (1,3 дәфә)⁴, памбыг-
јыған машинларын сајы 803-дән 1365-ә (1,7 дәфә), сағым агрегатла-
рынын сајы 93-дән 149-а (1,6 дәфә), гојунгырхан електрик агрегатла-
рынын сајы 429-дан 964-ә (2,2 дәфәдән чох) чатмышды. Кәнд тәсәр-
рүфатында електрик енерјисиндән истифадә едилмәси хејли артмыш
вә 1958-чи илдәки 91,3 милјон киловат-саатдан 1965-чи илдә 375,7 мил-
јон киловат-саата чатмышды, јәни 4 дәфәдән чох артмышды⁵. Елек-
трикләшдирилмиш колхозларын сајы 524-дән 875-ә, јәни 37 фаиздән 89
фаизә чатмышды⁶. Колхозларда електрик енерјисиндән истифадә едил-
мәси кәнд тәсәррүфаты истехсалында ағыр физики әл әмәјинин азал-
масына сәбәб олмушду.

В. И. Ленинин габагчадан сөjlөдji кими, экинчилиjин вә һеjвандарлыгын механикләшдирilmәси кәндиләрин мә'нәви симасыны дәjiшдирмиш, онларын эмәк функциjаларында зәһни фәалиjтләринин ролуну жүксәлтмишдир. Кәнд тәсәррүфатында мүхтәлиф истәһсал проселәринин бир агрегатда, jахуд бир машында чәмләшмәси нәтичәсиндә кениш профилли пешәләр меjдана кәлир, мөвсүми характер дашыjан дар пешәләр исә тәдричән сырадан чыхырды. Демәли, кәнддә jени техникаjа әсасән күчлү мадди-техники базанын jарадылмасы экинчиликдә вә һеjвандарлыгда әмәjин чохтәрәфли вә ихтисаслашмыш әмәjә чеврилмәсини сүр'әтләндирмиш, әввәлки дар пешәләр әвәзиндә кениш профилли тракторчу-машинист, комбаjнчы, електрик мантjору, механизатор-һеjвандар вә с. кими пешәләрин меjдана кәлмәсинә сәбәб олмушду. Кәнд тәсәррүфаты сәнаjе илә jахынлашдыгча колхозчуларын вә совхоз ишчиләринин әмәjи дә сәнаjе әмәjинин бир нөвүнә чеврилир, әгли әмәклә физики әмәк арасындакы һәдләрин, шәһәрлә кәнд арасындакы ичтимаи-игтисади вә мәдәни-мәишәт фәргләринин ләғв едилмәси сүр'әтләнирди.

3 Ш. Нагвердијев. Партијанын кәнддә иши, Бақы, 1971, сәһ. 98.

⁵ Развитие народного хозяйства Азербайджанской ССР и рост материального и культурного уровня жизни народа. Статистический сборник. Баку, 1961, сс. 119, 121; «Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР. Юбилейный статистический ежегодник». Баку, 1972, сс. 116, 118.

⁷ В. И. Ленин. Эсэрлэри, I ч., Бакы, 1942, сәһ. 98

Колхозлар үчүн механизатор кадрлары hazырланмасында техни-
ки-пешә мәктәпләри дә мүнм јер тутур. 1959—1965-чи илләрдә техни-
ки-пешә мәктәпләринин вә онлара рәһбәрлијин тәшкилиндә бир сыра
дәјишикликләр едилмишди. 1960-чы илдә һәмин мәктәпләрә рәһбәрлик
Азәрбајҗан ССР Назирләр Советинин Техники-Пешә Тәһсил Идарәси,
1963-чү илин февралындан исә Азәрбајҗан ССР Назирләр Советинин
Техники-Пешә Тәһсил үзрә Дөвләт Комитәси һалындә тәшкил олун-
ду⁹. Халг тасәррүфатынын мұхтәлиф сәһәләри үзрә фәһлә кадрлары
һазырлајан бүтүн сәнәт мәктәпләри ваһид типли шәһәр вә кәнд техни-
ки-пешә мәктәпләри системиндә бирләшдирилди. Тракторчу-машинист,
һејвандар-механизатор, мелиорасија вә ирригасија ишләри үзрә кениш
профилли механизаторлар һазырламаг мәгсәдилә кәнд техники-пешә
мәктәпләринин тәһсил мүддәти дәјишдирилди¹⁰. 1962-чи илдән е'тибар-
ән колхозчулардан механизатор кадрлары һазырламаг үчүн бүтүн
хәрчләри һөкүмәт өз үзәринә кәтүрдү, колхозлары техники-пешә мәк-
тәпләринә тәһсил һаггы вермәкдән азад етди¹¹.

1959—1965-чи иллэрдэ техники-пешэ мэкътэблэринин мадди-техника базасы хејлї мөһкөмлэндирилди. Тэкчэ 1963—1965-чи иллэрдэ дөвлэт кэнд техники-пешэ мэкътэблэринэ 70-дэн чох трактор, 40-а јахын комбайн, 10-дан чох памбыгыган машин, 20-јэ гэдэр јук машины вэ 200-дэн чох мүхтэлиф кэнд тасэрруфаты машин вэ алэтлэри вермишди¹⁴. 1965-чи илдэ бу мэкътэблэрдэ 240 трактор, 76 комбайн, 30 памбыгыган машин, 40 тэдрис автомобили вэ 500-дэн чох дикэр кэнд тасэрруфаты машинлары вар иди¹⁵.

1959—1965-чи иллəрдə Азəрбајҹанын техникə-пешə мəkтəблəриндə колхозлар үчүн 12 минə јахын кениш профилли тракторчу-машинист, комбајнчы, памбыгыҹан машинларын сүрүчүсү, шофер вə башга их-

⁹ А. М. Атакишијев. Кениш коммунизм гуручулугу дөврүндә Азәрбајжан ССР-ин мәдәнијәти. Бақы, 1971, сәһ. 122.

11 Азәрб. ССР НС Техники-Пешә Тәһсилы үзрә Дөвләт Комитәсинин архивы, ф. 1, с. 1, иш 14, вәр. 27.

¹² Женэ орада, иш 12, вэр. 5.

¹⁹ Женә орада, иш 13, вәр. 6.

¹⁴ Јенә орада, иш 11, вәр. 9; иш 12, вәр. 8; иш 13, вәр. 123.

¹⁵ Јенэ орада, нш 12, вэр. 8.

тисаслы фəһлə Һазырланмышды¹⁶. Бу кадрлар јүксəк техники Һазыр-
лыга, истəһсал мэдəнијјəти вə сижаси билијə малик идилər ки, бу да
онларə ишдə јүксəк нəтичəлэр əлдə етмəјə имкан верирди.

Партија вə Һəкүмəтин кəстəрдиклəri гəјгы сəјəсиндə пешəлəрин
«киши» вə «гадын» пешəлəринə эң-энəви бəлкүсү инди јох олуб кет-
мишдир. Əввəллэр гадынлар ихтисаслашмамыш сəһəлəрдə ишлəдик-
лəri Һалда, инди онлар кəнд тəсəррүфаты истəһсалатынын мүхтəлиф
сəһəлəриндə кишилəрлə бирликдə техниканы идарə едэн јени гүввəјə
чєвилмишлэр.

Једдинилликдə Азəрбайжан ССР-дə дə гызлардан ибарət сүрүчү-меха-
низаторлар Һазырланмасы сəһəсиндə хєјли иш кəрүлмүшдүр. Гызларын
механизатор пешəсинə јијəлəнмəsi Һəрəкаты илк дəфə машинла памбыг
јыган адлы-санлы механизатор Севил Газыјеванын ады илə бағлыдыр.
О, 1959-чу илдə Бақыда техник-пешə мəктəбини битирдикдэн сонра
Жданов рəјонундакы 5 нөмрəли совхоздə памбыгјыган машинын сүрү-
чү-механик олду. Онун «Гызлар сүкан архасына»¹⁷ мүрачиятинə ча-
вəб олараг јүзлəрлə гыз механизатор пешəсинə јијəлəнди. Тəкчə 1960—
1962-чи иллəрдə республиканын техник-пешə мəктəблəриндə 600 нəфə-
рə јахын гызə памбыгјыган машинлар үзрə сүрүчү-механик пешəsi өј-
рəдилмишди. 1959-чу илдə Азəрбайжанын колхоз тарлаларында чалы-
шан бир нəфəр дə гадын тракторчу вə сүрүчү-механик олмадыгы Һалда,
1964-чү илдə онларын сəјы 227 нəфəрə чатмышды¹⁸. Һəмин иллəрдə Се-
вил Газыјева (өлүмүндэн сонра она Сосиалист Əмəји Гəһрəманы ады
верилди) илə јанашы, Көвсəр Мəһдијеванын, Чавəһир Абдуллајеванын,
Атлас Мəммədованын, Шаһназ Мурадованын вə башга сүрүчү-механик
гызларын да адлары республикадə бəјүк шəһрəт тапмышды.

Колхозлар үчүн күтлəви механизатор кадрлары Һазырланмасында
«Кəндли кəнчлəрин механизатор пешəлəri үзрə үмүмтəһсиллəрини
тəшкил етмəк Һаггында» 1962-чи илин сентјабрында УИЛККИ
МК-нын гəбул етдији гəрар бəјүк рол ојнады¹⁹. УИЛККИ МК Һəр бир
колхозчүјə вə совхоз фəһлəсинə механизатор пешəсини өјрəтмəји бүтүн
кəнд комсомол тəшкилатларынын тəхирəсалынмаз вəзифəsi Һесаб етди.
Кəнд тəсəррүфат ишлəринин гызгын дөврүндə механизаторларə олан
тəлəбаты өдəмəк сəһəсиндə бу гəрарын бəјүк əһəмијјəти олду. 1963-чү
илин əввəллəриндə республиканын колхоз вə совхозларында, «Азəркəнд-
тəсəррүфаттехника»нын рəјон шəбəлəri јанында тəшкил едилэн 308
курс вə дəрнəкдə 5300 оғлан вə гыз тракторчу, комбайнчы, шофер, сүрү-
чү-механик вə башга ихтисасларə јијəлəнмишдилəр²⁰.

Колхозларын механизатор кадрларына тəлəбаты тəчрүбəли механи-
заторлар јанында колхозчуларын тракторчу, комбайнчы, сүрүчү-механик
вə башга пешəлəрə јијəлəнмəsi јолу илə дə тəмин едилирди. Бу чəһəт-
дэн 1961-чи илдə Гасым Исмајылов рəјонундакы К. Маркс адына кол-
хозун механизатору Сосиалист Əмəји Гəһрəманы Мансур Кəримовун өл-
кəдə илк дəфə олараг ирəли сүрдүјү «Бир үстəкəл беш» тəшəббүсүнүн
бəјүк əһəмијјəти олду. Бу тəшəббүс бəлə бир мəгсəд күдүрдү ки, Һəр бир
механизатор өз пешəсини беш кəнчə өјрəтмəлидир. 1961-чи илдэн 1963-
чү илəдəк бу јолла 4800 нəфəр оғлан вə гыз механизатор пешəсинə ји-

јəлəнмишди. М. Кəримов өзү бир илдə 12 нəфəр тракторчу Һазырла-
мышды²¹.

Кəнд тəсəррүфатындакы техникə тəрəгги кəнд зəһмəткешлəринин
техники биликлəринин артырылмасыны тəлəб едирди. Бу ишдə механи-
затор курслары мүһүм рол ојнајырды. Азəрбайжан ССР Мəркəзи Статис-
тика Идарəсинин вердији мəлүматə кəрə, 1959—1965-чи иллəрдə Һəмин
курслардə 800 нəфəрə гəдər колхоз механизатору өз ихтисасыны ар-
тырмышды²².

Республика колхозларынын механизатор кадрлары илə, Һабелə ме-
ханиклəрлə, чилинкəрлəрлə, дүлкəрлəрлə, гəјнагчыларла вə дикəр пешə
саһиблəрилə тəмин едилмəсиндə фəһлə синфи, сəнајə мүəссисəлəri мү-
һүм рол ојнајырдылар. Тəкчə 1960—1961-чи иллəрдə республика сəнајə
мүəссисəлəринин коллективлəri колхозлар үчүн ичтимаи əсасларла
1300 нəфəрдэн чох токар, чилинкəр, дəмирчи вə гəјнагчы Һазырламыш-
дылар²³.

1960-чы илин биринчи јарысында Бақынын машингајырма завод-
ларында Салјан, Шамхор, Ағсу, Ағдаш вə дикəр рəјонларын 200 нəфəр
колхозчүсү өз техникə билијини артырмышды²⁴. 1963-чү илдə Шамакы
рəјонундакы «Ингилаб» вə Əзизбəјов адына колхозларын с'малатхана-
ларында ишлəмəк үчүн Бақыдакы Ленин адына машингајырма заво-
дунда 22 нəфəр кəнчə фрезерчи, токар вə јонучу пешəлəri өјрəдилмиш-
ди²⁵.

Једдинилликдə колхозларын механизатор кадрлары илə тəмин едил-
мəсиндə кəнд үмүмтəһсил мəктəблəриндə шакирдлəрин пешə Һазырлы-
гынын артырылмасынын мүһүм əһəмијјəти олмушду. Тəкчə 1962—1963-
чү дəрс илиндə Азəрбайжанын кəнд мəктəблəриндə 5475 нəфəр əкинчи-
механизатор, 4349 нəфəр памбыгчы-механизатор, 2107 нəфəр үчүнчү дə-
рəчəли тракторчу-машинист пешəлəринə јијəлəнмишди. Һəмин дəрс или-
нин сонунда республикадə механизатор пешəsi өјрəдэн кəнд мəктəблə-
ринин сəјы 118-ə чатдырылмышды²⁶.

Кəнд тəсəррүфаты үчүн механизатор кадрлары Һазырлыгыны вə
онлардан даҕа сəмəрəли истифадə етмəк ишини гəјдајə салмаг мəгсə-
дилə Һəмин иллəрдə бир сыра дикəр мүһүм тəдбирлэр дə Һəјатə кечи-
рилмишди. ССРИ Назирлэр Советинин 1961-чи ил 30 нојабр тарихли
гəрарына əсасэн кəнд тəсəррүфатында чалышан мөвчуд дар ихтисаслы
тракторчу, комбайнчы вə машинист пешəлəri əвəзинə үч дəрəчə үзрə
кениш профилли тракторчу-машинист пешəsi мүəјјэн едилди. Трактор-
чу-машинистə дəрəчə верилмəsi онун билик вə иш тəчрүбəсиндэн асылы
иди²⁷.

1962-чи илин əввəллəриндэн башлајараг бүтүн өлкəдə олдуғу кими,
Азəрбайжан ССР-дə тракторчу, комбайнчы вə машинист ихтисасына ји-
јəлəнэн колхоз, совхоз вə дикəр кəнд тəсəррүфаты мүəссисəлəri меха-
низаторларынын аттестатсиясы кечирилди²⁸. 1962—1965-чи иллəрдə
аттестатсиядан кечэн 21538 нəфəр механизаторун 20949 нəфəринə ајры-
ајры дəрəчəлэр үзрə вəсигə верилмишди²⁹.

¹⁶ Х. Əлимирзəјев. Кəстəрилэн əсəри, сəһ. 228.

²² Азəрб. ССР МСИ архив, ф. 1, с. 14/2, иш 961, вэр. 60, 90; с. 14/3, иш 100, вэр. 47, 71, 83; иш 115, вэр. 49, 93.

²³ «Азəрбайжан комсомолу», Бақы, 1969, сəһ. 328.

²⁴ «Бақы» гəзети, 11 октəбр 1960-чы ил.

²⁵ «Абшəрон» гəзети, 17 мај 1963-чү ил.

²⁶ Азəрбайжан ССР Маариф Назирлијинин чари архив. Назирлијин 1962/63-чү дəрс илинə аид Һесабаты.

²⁷ «Сельский механизатор» журналы, 1962, № 11, сəһ. 19.

²⁸ Инструкция о порядке единого удостоверения. М., 1962, сəһ. 5.

²⁹ Азəрб. ССР КТН Дəвлəт Техники Нəзарəт Мүфəттишлији Идарəсинин чари архив. Идарəнин 1965-чи илə даир Һесабаты.

¹⁶ Азəрб. ССР НС Техники-Пешə Тəһсилү үзрə Дəвлəт Комитəсинин архив, ф. 1, с. 1, иш 12, вэр. 5; иш 105, вэр. 2—25; иш 106, вэр. 2—11; иш 112, вэр. 5; иш 115, вэр. 25—27.

¹⁷ «Бакинский рабочий» гəзети, 9 сентəбр 1961-чи ил.

¹⁸ Ш. М. Мурадов. Азəрбайжан ССР кəнд тəсəррүфатында гадын əмəји вə онун јүнкүллəшдирилмəsi мəсəлəлəринə даир. Бах: «Азəрб. ССР ЕА Хəбəрлəri (ичтимаи елмлэр сєријасы)», 1964, № 2, сəһ. 33.

¹⁹ «Азəрбайжан кəнчлəri» гəзети, 25 сентəбр 1962-чи ил.

²⁰ Х. Əлимирзəјев. Азəрбайжан коммунизм гуручулуғу јолларында. Бақы, 1967, сəһ. 227.

Беләликлә, Коммунист партијасынын вә Совет һөкүмәтинин һәјата кечирдикләри чох мүнүм тәдбирләр нәтижәсиндә, Азәрбајчан партија тәшкилатынын фәалијјәти вә фәһлә синфинин һәртәрәfli көмәји сәјә-синдә республика кәнд тәсәррүфатынын, о чүмләдән колхозларынын ме-ханизатор кадрлары илә тәмин едилмәсиндә хејли мүнвәфғәијјәт әлдә едилмишди. Буну ашағыдакы чәдвәлдән ајдын көрмәк олар.

Чәдвәл

1959—1965-чи илләрдә Азәрбајчан ССР-ин колхоз, совхоз вә ТТС-ләриндә чалы-шан тракторчуларын, комбајнчыларын вә шоферләрин сәјынын артым динамикасы (һәр ил апрелин 1-нә олан мә'лумат)³⁰.

	1959- чу ил	1960- чы ил	1961- чи ил	1962- чи ил	1963- чү ил	1964- чү ил	1965- чи ил
Колхозларда, совхозларда вә ТТС-ләрдә бүтүн тракторчуларын, комбајнчыларын вә шоферләрин сәјы:	26797	28562	30261	29112	30277	30527	31115
О чүмләдән колхозларда ча-лышан механизаторлар	22975	24619	25919	26297	27061	26938	23656
тракторчулар	13686	14672	15187	15701	15844	18029	16000
комбајнчылар	2040	2195	2355	2229	2235		
шоферләр	7249	7752	8377	8367	8982	8900	7656

Чәдвәлдән көрүндүјү кими, республика кәнд тәсәррүфатында меха-низаторларын сәјы орта һесабла илдә 600 нәфәрдән чох артмышдыр. Үмумијјәтлә, једди ил әрзиндә мүхтәлиф мәктәб вә курсларда Азәрбајчан ССР-ин кәнд тәсәррүфаты үчүн 20,3 мин нәфәр механизатор кадрлары һазырланмышды. 1964-чү илдә һәр колхозда орта һесабла 31 нәфәр тракторчу, комбајнчы вә шофер олмушдур³¹. Игтисади чәһәтдән зәиф колхозларын әсасында совхозларын јарадылмасы колхозларда һәмийн кадрларын мүнвәфиг илләрдә сәјча азалмасына сәбәб олмушдур. Белә ки, совхозларын сәјы 1963-чү илдәки 118-дән 1965-чи илдә 285-ә чатмышды. Бундан башга, халг тәсәррүфатынын диқәр сәһәләринә кәнд тәсәррүфатындан механизатор кадрларынын ахыны, бу кадрларын һазырланмасында мүнәјјән ганунаујунлуғунун вә нисбәтин көзләнилмәси дә бурада аз рол ојнамамышды³². Кәнд тәсәррүфаты үчүн һазырланан механизаторларын сәјы тәдгиг едилән илләрдә кетдикчә азалмышды. Мәсәлән, 1957-чи илдә республика 4,4 мин нәфәр механизатор һазырландығы һалда, 1959-чу илдә 2,9 мин, 1962-чи илдә 2,7 мин, 1963-чү илдә

³⁰ «Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1968 году. Статистический ежегодник» Баку, 1964, сәһ. 26; «Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1964 году. Статистический ежегодник». Баку, 1965, сәһ. 100.

³¹ «Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1962 г. Статистический сборник». Баку, 1963, сәһ. 105; «Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1964 г. Статистический ежегодник». Баку, 1965, сәһ. 100; «1968-чи илдә Азәрбајчан ССР халг тәсәррүфаты. Статистика күллијјаты». Баку, 1971, сәһ. 156.

³² «Азербайджанская ССР в цифрах в 1965 году. Краткий статистический сборник». Баку, 1966, сәһ. 88.

³³ «Азәрбајчан коммунисти» журналы, 1970, № 8, сәһ. 43.

2,2 мин, 1964-чү илдә исә 1,8 мин нәфәр механизатор һазырланмышды³⁴.

Кәнд тәсәррүфатында техниканын сәјча артмасы бу кадрларын һазырланмасыны даһа да јахшылашдырмағы тәләб едирди. Һалбуки једдиилликдә Азәрбајчанын колхоз вә совхозларында механизаторларын сәјча артмасы техниканын инкишаф темпиндән кери галырды. Белә ки, һәмийн илләрдә тракторларын вә комбајнларын сәјы 59,4 фәиз, тракторчуларын вә комбајнчыларын сәјы исә 28 фәиз артмышды³⁵.

Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Һ. Ә. Әлијев «Азәрбајчан ССР-ин кәнд тәсәррүфатыны инкишаф етдирмәк тәдбирләри һаггында» Азәрбајчан КП МК-нын 1970-чи ил Август пленумундакы чыхышында демишдир: «Механизатор кадрлары арасында ахычылыг бөјүкдүр. Техники-пешә тәһсилә мәктәбләри һәр ил чохлу механизатор бурахыр, лакин онларын хејли һиссәси колхоз вә совхозларда галмајыб, халг тәсәррүфатынын башга сәһәләринә кедир. Иш шәраитинин пис олмасы, әмәјин өдәнилмәси системиндәки чидди нөгсанлар бурада аз рол ојнамыр»³⁶.

Тәдгиг едилән дөврдә механизаторларын мадди вәзијјәтини јахшылашдырмаг сәһәсиндә бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилмишди. ССРИ Назирләр Советинин 1961-чи ил 30 нојабр тарихли гәрарына мүнвәфиг олараг илк ики дәрәчәјә јијәләнән тракторчу-машинистләр биринчи дәрәчә үчүн 20 фәиз, икинчи дәрәчә үчүн 10 фәиз әләвә әмәк һаггы алмаг һүгүгү әлдә едилә³⁷.

Кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истәһсалыны вә әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлтмәк вә техникадан сәмәрәли истифадә етмәк мәгсәдилә совхоз механизаторларына мүнәфиг верилмәси һаггында Сов. ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин 1958-чи ил апрел тарихли гәрары колхоз механизаторларына да аид едилди. Бундан әләвә, 1961-чи илин ијунунда совхоз механизаторларына пулла әмәк һаггы верилмәсинин мигдары барәсиндә тәсдиг олунмуш ганунун колхоз механизаторларына да аид едилмәси колхозларә төвсијә олунду³⁸. Партија вә һөкүмәтин колхоз механизатор кадрларынын мадди рифаһынын јүксәлдилмәси һаггындакы гәјғысы онларын кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истәһсалыны артырмаг, истәһсал просесләрини механикләшдирмәк уғрунда јарадычылыг тәшәббүсүнүн кенишләnmәси үчүн зәрури объектив шәрайт јаратды.

Једдиилликдә Азәрбајчан ССР колхозларында кәнд тәсәррүфатынын әсас сәһәләринин механикләшдирилмәси сәһәсиндә мүнәјјән наилијјәтләр газанылмышды. Колхозларда пәмбығын вә тахылын әкин вә сәпин ишләри (дағ вә дағәтәји колхозлар истисна олмагла) демәк олар ки, тама-милә механикләшдирилмишдир. 1960—1965-чи илләрдә тахылын комбајнларла бичилмәси 85 фәиздән 86 фәизә, тахылын тәмизләnmәси 58 фәиздән 62 фәизә, хырмандан тахылын јүкләнмәси 23 фәиздән 30 фәизә, силос биткиләринин јығылмасы 52 фәиздән 96 фәизә, сујун малдарлыг фермаларына верилмәсинин механикләшдирилмәси 4 фәиздән 10 фәизә, гојунларын електрик агрегатлары илә гырхылмасы исә 96 фәиздән 98 фәизә чатмышды³⁹.

³⁴ «Развитие народного хозяйства Азербайджанской ССР и рост материального и культурного уровня жизни народа. Статистический сборник». Баку, 1961, сәһ. 131; «Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1964 г. Статистический ежегодник». Баку, 1965, сәһ. 100.

³⁵ «Развитие народного хозяйства Азербайджанской ССР и рост материального и культурного уровня жизни народа. Статистический сборник». Баку, 1961, сәһ. 131; «Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР. Юбилейный статистический ежегодник». Баку, 1972, сәһ. 115, 139.

³⁶ Һ. Ә. Әлијев. Сов. ИКП МК Ијул (1970-чи ил) пленуму вә Азәрбајчан ССР-дә кәнд тәсәррүфатыны даһа да инкишаф етдирмәк вәзифәләри. Баку, 1970, сәһ. 35.

³⁷ «Сельский механизатор» журналы, 1962, № 2, сәһ. 22.

³⁸ Јенә орада.

³⁹ Азәрб. ССР МСИ кәнд тәсәррүфаты статистикасы шөбәсинин 1959—1965-чи илләрә даир материаллары.

«Азәрбајчан ССР колхоз вә совхозларда һејвандарлыг фермаларынын истеһсал просесләриндә механикләшдирмәнин күчләндирилмәси тәдбирләри һаггында» Азәрбајчан КП МК-нын 1960-чы ил 30 сентјабр тарихли гәрарына ујгун олараг колхоз вә совхозларда һәмин ил 160 комплексли механикләшдирилмиш һејвандарлыг бригадасы⁴⁰ вә 1962-чи илдә 127 колхозда механикләшдирилмиш һејвандарлыг формасы јарадылмышды⁴¹. 1965-чи илдә «Азәркәндтәсәррүфаттехника» республика бирлији «Електрикләшдирмә» трестинин гурашдырма идарәси тәрәфиндән республиканын колхоз вә совхозларында 103 ферма комплексли механикләшдирилмиш⁴², 129 фермаја су кәмәри чәкилмиш, 108 фермада јемин пайланмасы вә 115 фермада исә пејинин јығылмасы механикләшдирилмишди⁴³.

Көрүлән тәдбирләр вә кәнд әмәкчиләринин фәдакар әмәји нәтичәсиндә Азәрбајчан ССР-дә кәнд тәсәррүфатынын инкишафында мүәјјән нанлијјәтләр әлдә едилмишди. 1958—1965-чи илләрдә республиканын колхоз вә совхозларында һәр һектардан көтүрүлән тахыл 8,2 сентнердән 9,8 сентнерә, памбыг 13,2 сентнердән 15,6 сентнерә, тәрәвәз 108 сентнердән 111 сентнерә, мејвә киләмејвә 19,4 сентнердән 20,4 сентнерә, картоф 67 сентнердән 101 сентнерә чатмышды⁴⁴.

Лакин республикада әкинчилик вә һејвандарлыг мәдәнијјәтинин ашағы сәвијјәдә олмасы, торпаг фондундан сәмәрәли истифадә едилмәмәси вә кәнд тәсәррүфатынын ајры-ајры саһәләри арасындакы нисбәтин позулмасы кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истеһсалынын једдиликдә нәзәрдә тутулан сәвијјәдән хејли ашағы олмасына сәбәб олмушдур. 1961—1965-чи илләрдә республиканын кәнд тәсәррүфатына әсаслы вәсәит гојулушунун һәчми әввәлки бешилликдәкинә нисбәтән 1,4 дәфә кеһишләнмиш, ичтимаи бөлмәнин үмуми мәһсулу исә бу мүддәтдә анчаг дөрд фаиз артмышды⁴⁵.

* *

Тәдгиг едилән илләрдә Азәрбајчан ССР колхозларынын мадди-техники базасында баш верән әһәмијјәтли кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишикликләри кәндли әмәјинин характеринә чидди тәсир көстәрмиш, онларын истеһсалатдакы функцијасыны дәјишдирмиш, машынлар системини идәрә едән ишчиләрин сајча артмасына әлверишли шәраит јаратмышдыр. Техники тәрәгги әсасында әмәк мәһсулдарлығыны даһа да артырмаг уғрунда мүбаризә кедишиндә колхозчуларын өзләри дә дәјишмиш, физики вә мәнәви чәһәтдән тәкмилләшмиш вә онларын мәдәни-техники сәвијјәси јүксәлмишдир.

Сов. ИКП МК-нын катиби Л. И. Брежнев кәнддәки бу дәјишикликдән бәһс едәрәк демишдир: «Механизатор кәнддә әсас симадыр, буна көрә дә биз бу кадрлара гајгы көстәрмәли, онларын колхоз вә совхозларда галыб ишләмәләри үчүн сәјләримизи әсиркәмәмәлијик. Бунсуз кәнд тәсәррүфаты истеһсалыны даһа да јүксәлтмәк бизим үчүн чәтим олар⁴⁶».

⁴⁰ «Совет кәнди» газети, 29 март 1962-чи ил.

⁴¹ Јенә орада, 15 сентјабр 1964-чү ил.

⁴² Азәрб. ССР КТН архиви, ф. 1, с. 7, иш 399, вәр. 107.

⁴³ «Азәрбајчан коммунисти» журналы, 1966, № 3, сәһ. 50.

⁴⁴ «Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР. Юбилейный статистический ежегодник». Бақы, 1972, сәһ. 50.

⁴⁵ Һ. Ә. Әлијев. Сов. ИКП МК Ијул (1970-чи ил) пленуму вә Азәрбајчан ССР-дә кәнд тәсәррүфатыны даһа да инкишаф етдирмәк вәзифәләри. Бақы, 1970, сәһ. 6.

⁴⁶ Л. И. Брежнев. Кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә партијанын нөвбәти вәзифәләри (1970-чи ил ијулун 2-дә Сов. ИКП МК пленумунда мә'рузә). Бақы, 1970, сәһ. 33.

Г. Т. Амиров

К вопросу об обеспечении механизаторскими кадрами колхозов Азербайджанской ССР

(1959—1965 годы)

РЕЗЮМЕ

В статье освещается вопрос укрепления колхозов Азербайджанской ССР механизаторскими кадрами в 1959—1965 гг., подробно говорится о путях подготовки механизаторских кадров в профессионально-технических училищах, на курсах при РТС, а также с помощью механизаторов и коллективов промышленных предприятий. Особое внимание уделяется подготовке водителей девушек для хлопкоуборочных машин.

В результате анализа многочисленных фактов, автор сделал вывод, что укрепление материально-технической базы колхозов, количественный рост механизаторских кадров и расширение комплексной механизации привели к определенным сдвигам в развитии сельского хозяйства, состава колхозников республики.

На основе технического прогресса в ходе борьбы за высокий производительный труд изменился морально-политический облик колхозников, повысился их культурно-технический уровень.

Т. К. МУСАЕВА

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОРЕВНОВАНИЯ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА

(1966—1970 годы)

Исторический опыт строительства социализма в СССР свидетельствует о том, что степень развития социалистического соревнования, его преобразующая сила неразрывными узами связаны с общим состоянием производительных сил.

Творческая активность трудящихся на протяжении всей истории Советского государства всегда находила свое выражение в определенной форме в зависимости от материальных условий и задач развития общественного производства.

Исследование вопроса развития трудовой активности масс на всех этапах строительства социализма является актуальной и почетной задачей историков.

Вопросы развития социалистического соревнования в промышленности Азербайджана в годы восьмой пятилетки не были до сих пор предметом специального исследования и лишь в какой-то степени нашли освещение в работах В. М. Агаева¹ и В. Ф. Мельникова². Мы поставили перед собой цель исследовать некоторые вопросы развития социалистического соревнования в промышленности Азербайджана в годы восьмой пятилетки.

В работах В. И. Ленина. «Как организовать социалистическое соревнование?», «Очередные задачи Советской власти», «Великий почин» и в других четко определено социалистическое соревнование, как метод строительства нового, коммунистического общества, научно обоснованы и раскрыты идеи организации и значение социалистического соревнования. «...По мере того, как будет развиваться коммунистическое соревнование, успех коммунистического строительства будет обеспечен», — писал В. И. Ленин³.

Ленинские идеи о социалистическом соревновании нашли свое яркое воплощение в новых трудовых начинаниях рабочих и служащих Азербайджана в годы восьмой пятилетки.

¹ В. М. Агаев. Торжество ленинских идей о социалистическом соревновании (Деятельность партийных организаций Закавказья по руководству социалистическим соревнованием). Баку, 1970.

² В. Ф. Мельников. Социалистическое соревнование трудящихся в ходе строительства коммунизма. Баку, 1970.

³ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 41, стр. 318.

Основные направления развития промышленности в тот период были сформулированы в решениях мартовского и сентябрьского (1965 г.) Пленумов ЦК КПСС и одобрены XXIII съездом КПСС.

Перестройка управления промышленностью, широкое внедрение экономической реформы, расширение прав и хозяйственной самостоятельности предприятий, усиление материальных и моральных стимулов к труду создали условия для дальнейшего развития социалистического соревнования в 1966—1970 гг.

Социалистическое соревнование и его высшая форма — движение за коммунистический труд, продолжавшие широкое развитие в годы восьмой пятилетки, способствовали активной борьбе трудящихся за повышение производительности труда и эффективности производства на основе ускорения научно-технического прогресса, широкого внедрения в производство достижений науки и техники, методов научной организации труда, рационального использования трудовых и материальных ресурсов.

В период зрелого социализма социалистическое соревнование стало наиболее массовой формой творческой активности трудящихся. Широкое распространение получили соревнования рабочих ведущих профессий, личные комплексные творческие планы, конкурсы на мастерство, за культуру производства и т. д.

Трудящиеся Азербайджана развернули упорную борьбу за выполнение намеченной программы развития экономики. Уже в первом году пятилетки в социалистическом соревновании приняли участие 673 829 чел.⁴ Коллективы промышленных предприятий брали на себя повышенные обязательства. В первых рядах по социалистическим обязательствам, предусматривающим завершение пятилетки раньше срока, шли коллективы промышленных предприятий Сумганта. Их поддерживали нефтяники «Карадагнефти», работники Кировабадского завода железобетонных изделий, швейники фабрики им. Али-Байрамова и др.

В 1966 г. началась подготовка к празднованию 50-летия Великого Октября. Соревнование развивалось под девизом: «Юбилейному году — ударный труд!» Многие предприятия выдавали продукцию в счет юбилейного года. Работники промышленности республики выполнили годовой план по выпуску валовой продукции на 107%⁵.

Включившись во всенародное социалистическое соревнование за достойную встречу 50-летия Великого Октября, трудящиеся Азербайджана внесли достойный вклад в развитие народного хозяйства.

В решениях Пленума ЦК КП Азербайджана «О задачах Азербайджанской партийной организации по подготовке к 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции» (февраль 1967 г.) особое внимание было уделено росту промышленности. Коллективами промышленных предприятий республики были обсуждены и приняты социалистические обязательства в честь 50-летия Великого Октября.

Одним из первых среди соревнующихся был коллектив коврового комбината им. М. Д. Гусейнова. К октябрю 1967 г. он превысил сверхплановую прибыль на 220 тыс. руб.⁶

Широкий размах социалистического соревнования наблюдался у химиков, швейников фабрики им. Володарского, на трубопрокатном заводе им. В. И. Ленина, в «Каспнефтефлоте» и в других коллективах.

⁴ Текущий архив АСПС. Оргмассовый отдел. Сводные стат. отчеты за 1966 год.

⁵ Делегату XXVIII съезда Компартии Азербайджана. Краткий стат. сб. Баку, 1971, стр. 17.

⁶ Заседание Верховного Совета Азербайджанской ССР седьмого созыва (вторая сессия). Баку, 1968, стр. 72.

Правофланговыми ударной Октябрьской вахты были коллективы Бакинского вагоноремонтного завода им. Октябрьской революции, Бакинского ордена Ленина машиностроительного завода им. лейт. Шмидта, Кировабадского хлебобулочного комбината № 1, НБНЗ им. Владимира Ильича и многие другие.

В целом по республике принятые социалистические обязательства были перевыполнены в два с половиной раза⁷. Победителями были признаны 73 коллектива⁸.

Успешное выполнение социалистических обязательств в 1967 г. способствовало досрочному выполнению годового плана по выпуску валовой продукции на 102,2%. По сравнению с 1966 г. был достигнут рост на 8%⁹.

На всех этапах развития социалистического соревнования в период восьмой пятилетки трудовая инициатива находила свое выражение в патриотических починах и новаторских начинаниях, которые становились примером для многих коллективов.

В начале пятилетки инициаторами соревнования за экономию металла и материалов и выпуск за счет этого дополнительной промышленной продукции выступили коллективы передовых промышленных предприятий Москвы и Ленинграда. Их патриотический почин нашел живой отклик на предприятиях нашей республики. Тридцать миллионов рублей — такова была сумма, полученная только бакинскими предприятиями от снижения себестоимости продукции в течение двухмесячной борьбы за экономию и бережливость¹⁰.

В 1966 г. широкое распространение в Азербайджане получил почин ткачихи Костромского льнокомбината, Героя Социалистического Труда В. Н. Плетневой по организации социалистического соревнования «рабочих основных профессий», за улучшение качества выпускаемой продукции.

83 работника обувной фабрики № 2 и Бакинской швейной фабрики им. Володарского подхватили этот почин¹¹.

Только на предприятиях Министерства легкой промышленности более 6500 чел. поддержало почин Плетневой, выступившей с патриотическим предложением за выполнение индивидуальных пятилетних заданий к 22 апреля 1970 г.¹² Следуя ее примеру более 9 тыс. передовых рабочих завершили пятилетнее задание¹³. Последователи этого почина добились наилучших показателей, выдавая продукцию отличного качества.

Следующим этапом развития социалистического соревнования был период празднования 100-летия со дня рождения В. И. Ленина и 50-летия образования Азербайджанской ССР, образования Коммунистической партии Азербайджана. Юбилейное соревнование развивалось и совершенствовалось на строго научной ленинской основе, отличалось высокой целеустремленностью в борьбе за повышение эффективности производства, а последнее позволяло успешно решать социально-экономические и идеологические проблемы развитого социалистического

⁷ «Вышка», 15 марта 1968 г.

⁸ «Бакинский рабочий», 7 ноября 1967 г.

⁹ СССР и союзные республики в 1967 г. М., 1968, стр. 148.

¹⁰ В. Ф. Мельников. Социалистическое соревнование трудящихся в ходе строительства коммунизма, стр. 60.

¹¹ Архив Министерства легкой промышленности Азерб. ССР, ф. 5, оп. 3, д. 5, стр. 17.

¹² Текущий архив Республиканского комитета профсоюза рабочих текстильной и легкой промышленности Азерб. ССР. Протоколы заседания Президиума РК профсоюза № 1—17 за 1970 г.

¹³ Там же.

общества. Этим и определилась новая роль социалистического соревнования в развитии народного хозяйства на этом этапе. Оно перешло в соревнование за досрочное выполнение пятилетки, инициаторами которого выступили коллективы передовых предприятий Москвы и Ленинграда, обязавшись выполнить пятилетнее задание к 7 ноября 1970 г. В ответ на это коллективы 170 предприятий Баку приняли на себя обязательства — завершить пятилетку к 7 ноября 1970 г.¹⁴

Направляющим моментом социалистического соревнования этого этапа являлась борьба за качество выпускаемой продукции. В связи с этим широкое распространение в республике получил опыт передовых предприятий Саратовской области. Саратовский метод бездефектного изготовления продукции заключался в борьбе за лучшее качество продукции, за высокую инженерную культуру, способствовал воспитанию у рабочих, инженеров, техников коммунистического отношения к труду, чувства высокой ответственности. В процессе внедрения этого опыта значительно оживилась работа рабочих коллективов машиностроительного завода им. лейт. Шмидта, им. Ф. Дзержинского, им. П. Монтана, предприятий обувной промышленности, шинного завода, швейной фабрики им. Али-Байрамова, Мингечаурских заводов и др.¹⁵ К концу пятилетки саратовская система повышения качества и надежности изготовления продукции получила широкое распространение во всех отраслях промышленности Азербайджана.

Значительным примером трудового героизма явился почин вагоноремонтного завода им. Октябрьской революции и нефтяников НПУ им. Н. Нариманова развернуть соцсоревнование, посвященное 100-летию со дня рождения В. И. Ленина. Оба коллектива взяли на себя повышенные обязательства и открыли ленинские лицевые счета — своеобразную летопись своих дел.

Ленинские лицевые счета явились новой формой поощрения передовиков, обеспечили гласность соревнования.

ЦК КП Азербайджана одобрил эту инициативу нефтяников и вагоноремонтников.¹⁶ 1969 г. был объявлен годом ленинской вахты.

Коллективы трубопрокатного завода им. В. И. Ленина, НБНЗ им. Владимира Ильича, бакинского шинного и карадагского цементного заводов, швейной фабрики им. Володарского последовали их примеру.

В октябре 1969 г. взятые социалистические обязательства были выполнены. Вагоноремонтники и нефтяники рапортовали о своих достижениях. Социалистическое соревнование юбилейного года проходило под знаком дальнейшего улучшения количественных и качественных показателей. Обязательства трудиться по-ленински были подкреплены конкретными делами. На общебакинском партийно-хозяйственном активе (март 1969 г.) отмечалось, что 1600 бакинцев закончили пятилетку за три года, 5300 чел. трудились в счет 1970 г., ленинские лицевые счета открыли 4 тыс. лучших производственников¹⁷.

Трудовым подъемом характеризовалось социалистическое соревнование химиков Азербайджана, которые поддерживали ценные начинания и сами являлись создателями новых. В 1969 г. коллектив Сумгаитского химического завода одним из первых в республике поддержал инициативу металлургов Западной Сибири, призвавших к быстрейшему освоению производственных мощностей, действующих и вновь вводимых в

¹⁴ «Вышка», 3 октября 1968 г.

¹⁵ «Коммунист», 1 февраля 1968 г.

¹⁶ «Бакинский рабочий», 8 февраля 1969 г.

¹⁷ В. Ф. Мельников. Социалистическое соревнование трудящихся в ходе строительства коммунизма, стр. 105.

эксплуатацию объектов. Творческая инициатива способствовала росту объема производства. План 1969 г. коллектив выполнил на 100,2%, а по реализации продукции на 106,5%¹⁸. На заводе итоги социалистического соревнования регулярно обсуждались и предавались гласности на заседаниях и досках показателей.

Высокую эффективность показало соревнование азербайджанских нефтяников за быстрейшую добычу 300-миллионной тонны нефти, начинателем которого явились рабочие-нефтяники Татарии. Среди 33 бригад и участков, завоевавших первенство, были три бригады из Азербайджана — К. Казиханова из НПУ им. XXII съезда КПСС, В. Керимова из НПУ им. Н. Нариманова и И. Алиева из НПУ «Азизбековнефти», добывшие сверх плана 35 701 т нефти¹⁹.

За достижение высоких показателей в социалистическом соревновании в честь 100-летия со дня рождения В. И. Ленина, ленинскими юбилейными почетными грамотами были награждены 158 предприятий, организаций, колхозов и совхозов республики²⁰.

Новая волна социалистического соревнования, в котором приняло участие 848 тыс. чел.²¹, наблюдалась в 1970 г., когда республика отметила большой праздник — 50-летия Азербайджанской ССР и образования Коммунистической партии Азербайджана.

Больших успехов во всенародном соревновании добились коллективы НПУ им. XXII съезда КПСС, НБНЗ им. Владимира Ильича, бакинского электромашиностроительного завода, завода им. лейт. Шмидта, Сумгантского алюминиевого завода и др.²²

За высокие показатели в развитии народного хозяйства, культуры и искусства Азербайджанская ССР в 1970 г. была удостоена высокой награды — ордена Октябрьской революции. Вдохновленные наградой трудящиеся республики продолжали борьбу за новые успехи в промышленности, за достойную встречу XXIV съезда КПСС.

11 августа 1970 г. Пленум ЦК КП Азербайджана принял Постановление «О развертывании социалистического соревнования в честь XXIV съезда КПСС»²³.

Соревнование в честь XXIV съезда развивалось в условиях совершенствования технологии, автоматизации производственных процессов, внедрения научной организации труда, что в значительной степени способствовало повышению производительности труда. В целом по промышленности республики производительность труда в 1970 г. по сравнению с 1969 г. возросла на 8%²⁴.

Предсъездовское соревнование стало могучим стимулом в борьбе за досрочное выполнение заданий пятилетки и новых творческих начинаний.

В ноябре 1970 г. по инициативе нефтяников Тюмени и Татарии во всех нефтепромысловых управлениях было организовано соревнование за добычу одного миллиона тонн нефти в сутки по стране. Поддержав инициативу нефтяников Татарии и Тюмени ко дню открытия XXIV съезда КПСС коллективы предприятий нефтяной промышленности широко

¹⁸ Текущий архив АСПС. Справка о состоянии соцсоревнования за досрочное освоение производственных мощностей и вновь вводимых агрегатов на предприятиях химической промышленности, 1969.

¹⁹ Там же.

²⁰ «Бакинский рабочий», 19 апреля 1970 г.

²¹ Текущий архив АСПС. Отдел производственных работ и зарплаты, 1970 г., д. 12.

²² «Бакинский рабочий», 3 октября 1970 г.

²³ Там же, 16 августа 1970 г.

²⁴ АСПС. Информ. бюл. 2 апреля 1971 г. Баку, стр. 26.

развернули соревнование по досрочному выполнению плана 1970 г. и обязались достигнуть добычи нефти в один миллион тонн в сутки по стране. Нефтяники Азербайджана дружно откликнулись на этот почин. Инициативу проявил коллектив НПУ им. 26 бакинских комиссаров, перевыполнивший план последнего года пятилетки по всем технико-экономическим показателям. Было добыто 43 730 т сверхплановой нефти²⁵. За трудовые успехи в соревновании НПУ им. 26 бакинских комиссаров было вручено Красное Знамя²⁶.

Результатом большого трудового подъема явилось досрочное выполнение промышленностью республики к 25 декабря годового плана по реализации продукции²⁷. Этот успех обеспечили славные рабочие коллективы, высоко державшие знамя социалистического соревнования.

В годы восьмой пятилетки дальнейшее развитие получили такие формы социалистического соревнования, как индивидуальное соревнование за звание «Лучший рабочий своей профессии».

В 1969 г. на предприятиях нефтеперерабатывающей и нефтехимической промышленности звание «Лучший рабочий своей профессии» было присвоено 152 рабочим, а в 1970 г. — 161²⁸. Такое соревнование проводилось почти во всех промышленных предприятиях республики. Победителям присуждались премии и вручались Почетные грамоты.

По итогам Всесоюзного соцсоревнования за 1969—1970 гг. звание «Лучший рабочий своей профессии» было присвоено пекарю Бакинского хлебозавода № 2 Р. Хромовой и бакхлебозавода № 1 М. Пейкришвили, которым из фонда материального поощрения была выплачена премия²⁹.

В успешном выполнении социалистических обязательств большая роль принадлежит внутризаводским социалистическим соревнованиям, которые широко были распространены на всех предприятиях промышленности Азербайджана. Примером может служить организация их на машиностроительном заводе им. П. Монтана, где было разработано положение о внутризаводском соревновании по системе баллов (Министерство химического и нефтяного машиностроения СССР размножило это положение и распространило по всем предприятиям).

Ежемесячно победителям соревнования выплачивалась премия. Результаты соревнования объявлялись на специальном стенде «Кто впереди?»³⁰. Такая практика стимулировала к досрочному выполнению социалистических обязательств и широко применялась в других отраслях промышленности республики.

В период восьмой пятилетки в промышленности Азербайджана было распространено межцеховое соревнование, которое способствовало досрочному выполнению планов, экономии материалов и выпуску дополнительной продукции.

В условиях развитого социализма особое значение приобрело соревнование коллективов промышленных предприятий Азербайджана и братских союзных республик. Трудящиеся Азербайджана вместе с трудящимися России, Украины, Белоруссии, Узбекистана, Грузии, Армении, Дагестана, Татарии и других республик боролись за все больший прогресс экономики и культуры страны.

²⁵ Текущий архив НПУ им. 26 бакинских комиссаров, 1970 г.

²⁶ Там же.

²⁷ «Вышка», 26 декабря 1970.

²⁸ Текущий архив Республиканского комитета профсоюза рабочих нефтяной, газовой и химической промышленности. Отдел производственных работ и зарплаты. Справка о работе, проводимой на предприятиях за звание «Лучший по профессии», д. 9, 1971 г.

²⁹ Архив Мн.-ва пищевой промышленности Азерб. ССР, ф. 4, оп. 4, д. 1, стр. 18.

³⁰ Текущий архив АСПС. Отдел производственных работ и зарплаты, 1970 г., д. 27, стр. 34—35.

Соревнование между трудовыми коллективами республик было школой воспитания дружбы народов. Оно способствовало обмену опытом и служило важным стимулом изыскания наиболее эффективных способов распространения передового опыта и новаторских начинаний.

Борьба за досрочное выполнение заданий восьмой пятилетки характеризовалась расширением движения за коммунистический труд, что явилось ярким свидетельством трудового подъема.

В 1970 г. из 848 000 участников соревнования 354 797 чел. являлись участниками достижения за коммунистический труд, из них ударниками коммунистического труда были 146 589 чел.³¹

По сравнению с первым годом пятилетки увеличилось количество бригад и предприятий, соревнующихся за коммунистический труд, о чем свидетельствует табл. 1.

Таблица 1

Годы	Колич. бригад, соревнующихся за коммунистический труд	Число бригад коммунистического труда	Колич. предприятий, соревнующихся за звание предприятия коммунистического труда	Присвоено звание предприятия коммунистического труда
1966	14565	5804	356	42 ³²
1970	21163	8432	648	47 ³³

В период развитого социализма социалистическое соревнование развивалось в условиях научно-технической революции, охватывающей все стороны хозяйственной и общественной жизни. В этом процессе решающая роль принадлежала ученым, рационализаторам, изобретателям и новаторам, которые за пятилетку перевыполнили свои обязательства.

Увеличилось число изобретателей и рационализаторов, количество поступивших и внедренных в производство предложений, возросла сумма экономии от внедрения рационализаторских предложений, о чем свидетельствует табл. 2.

Таблица 2

	Годы	
	1965	1970
1. Число изобретателей и рационализаторов, подавших предложения, тыс.	25,8	29,7
2. Количество поступивших предложений, тыс.	39,2	43,2
3. Количество внедренных в производство изобретений и рационализаторских предложений, тыс.	29,8	34,3
4. Сумма экономии от внедрения рационализаторских предложений в расчете на год, мл. руб.	23,7	39,5 ³⁴

³¹ Текущий архив АСПС. Отдел производственных работ и зарплаты, 1970 г., д. 12.

³² Там же.

³³ Делегату XIV съезда профсоюзов Азербайджана, стр. 5.

³⁴ Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР. Юбил. стат. сб. Баку, 1972, стр. 35.

Всего в производство было внедрено 163 тыс. предложений³⁵ и 495 изобретений³⁶. В рационализаторский фонд экономии восьмой пятилетки было внесено более 160 млн. руб.³⁷

В исследуемый период значительно активизировалась работа Советов новаторов республики. Высокую оценку получили новаторы Азербайджана на четырех смотрах ВДНХ. Ими было внедрено 3300 образцов усовершенствований. 1100 лучших новаторов республики были награждены медалями, а 145 предприятий и организаций удостоены дипломов ВДНХ СССР³⁸.

Несмотря на большие достижения, социалистическое соревнование в промышленности республики имело и некоторые недостатки. Оно слабо направлялось на выявление и более полное использование резервов производства, не на всех предприятиях оно стало действенным средством повышения качества и культуры обслуживания трудящихся.

Некоторые партийные, профсоюзные, комсомольские, хозяйственные органы недостаточно оценивали социальную и воспитательную роль социалистического соревнования. В ряде случаев слабо применялась практика заключения взаимных договоров на соревнование между коллективами предприятий, цехов, бригад, отдельными рабочими.

На некоторых предприятиях допускались снижения требований к выполнению его условий, зачастую присвоение звания ударников и коллективов коммунистического труда производилось формально. Были случаи, когда эти почетные звания присваивались коллективам, где плохо была налажена организация труда, была низка трудовая дисциплина.

Развитие социалистического соревнования в промышленности Азербайджана в годы восьмой пятилетки свидетельствует о том, что для успешного развития социалистического соревнования перед партийными, профсоюзными органами стоит важная задача — совершенствовать социалистическое соревнование, устранять имеющиеся в его организации недостатки, ибо в условиях научно-технической революции оно призвано сыграть качественно новую роль в развитии народного хозяйства и воспитании трудящихся.

В период восьмой пятилетки ленинские идеи о соревновании нашли яркое воплощение в новых трудовых начинаниях в создании материально-технической базы коммунизма.

Т. К. Мусаяева

Азәрбајҹан сәнајесиндә социализм јарышы тарихинин бәзи мәсәләләри

(1966—1970-чи илләр)

ХҮЛАСӘ

Мәгалә сәккизинчи бешилликдә Азәрбајҹан сәнаје фәһләләринин социализм јарышына һәср едилмишдир. Бу заман әсас пешә фәһләләринин јарышы, шәхси комплекс јарадычылыг планлары, истәһсалат мәдәнијјәти, «өз пешәси үзрә ән јахшы фәһлә» ады алмаг уғрунда мүсә-

³⁵ Материалы XXVIII съезда КП Азербайджана. «Бакинский рабочий», 13 марта 1971 г.

³⁶ «Вышка», 9 февраля 1972 г.

³⁷ Текущий архив ВОИР. Материалы седьмого пленума Азерб. Респ. Совета ВОИР, 24 декабря 1970 г.

³⁸ Текущий архив Совета новаторов. Постановление Главного комитета ВДНХ СССР.

бигә вә с. кими јарыш формалары кениш јајылмышды. Фәһләләрин тәшәббүскарылыгы даһа да артмыш, завод дахилиндә вә сех дахилиндә соснализм јарышы јени мәрһәләјә јүксәлмишди. Фәһләләрин әмәјә коммунист мүнәсибәти уғрунда һәрәкәты јени вүс'әт алмышды.

Соснализм јарышынын вә онун ән јүксәк формасы олан әмәјә коммунист мүнәсибәти уғрунда һәрәкәтын илдән-илә артыб кенишләнмәси истәһсалатын сәмәрәлилијини вә әмәк мәнсулдарлыгыны јүксәлтмәк, елм вә техниканын наилијјәтләрини истәһсалата кениш мигјасда тәт-биг етмәк, әмәк вә мадди еһтијатлардан сәмәрәли истифадә етмәк уғ-рунда зәһмәткешләрин фәал мубаризә апармасына көмәк етмишдир.

Инкишаф етмиш соснализм чәмијјәти шәраитиндә соснализм ја-рышы бөјүк әһәмијјәт кәсб едир вә коммунизм гуручулуғуну сур'әтлән-дирир.

Д. С. ГУСЕИНОВА

РАБОЧИЙ ДЕНЬ И УСЛОВИЯ ТРУДА РАБОЧИХ-МОРЯКОВ КАСПИЯ В КОНЦЕ XIX — НАЧАЛЕ XX века

Разработка вопросов о рабочем дне и условиях труда моряков Каспийского торгового флота в конце XIX — начале XX в. имеет немало-важное значение для научного освещения положения рабочего класса дореволюционной России. Эти вопросы лишь затрагивались в трудах ряда историков Азербайджана¹ и не были, как и другие аспекты поло-жения тружеников Каспийского моря, предметом специального иссле-дования.

Весьма скуден круг источников по данной теме. Известно, что фаб-ричное законодательство царского правительства совершенно не рас-пространялось на громадное число рабочих-моряков. Поэтому вопросы положения этого отряда рабочего класса не нашли своего отражения в статистических и иных материалах фабричной инспекции.

Определенную ценность для характеристики положения рабочих морского транспорта Каспия представляют отчеты начальника Бакин-ского торгового порта, хотя они носят на себе печать классовой тенден-циозности и недостаточно освещают разные стороны труда и жизни ра-бочих-моряков.

Из других официальных источников нужно отметить ряд статей Устава торгового, определявших отдельные стороны правового положе-ния тружеников моря². Однако многие статьи этого устава были приня-ты еще в XVIII столетии и в дальнейшем изменениям не подвергались.

Большое значение для разработки указанных вопросов имеет боль-шевистская печать, а также воспоминания старых рабочих-водников.

Сравнительно широкое освещение указанные аспекты положения рабочих-моряков Азербайджана получили на страницах местной бур-жуазной и мелкобуржуазной периодики. При всей своей тенденциозно-сти даже буржуазная пресса в силу тех или иных соображений не могла не признать тяжелого положения рабочих-водников.

Значительный фактический материал по указанной теме выявлен в ЦГИА СССР, в фондах отделов торговых портов и торгового морепла-

¹ История Азербайджана, т. 2. Баку, 1960, стр. 629; Н. И. Шахраманова. Всеобщая забастовка моряков Каспийского торгового флота 1907 г. «Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ. наук», 1961, № 12, стр. 6; Б. Я. Стельник. Арьергардные бои бакинского пролетариата в 1907 г. В кн.: «Азербайджан в годы первой русской револю-ции». Сб. ст. Баку, 1966, стр. 94; ее же. Бакинский пролетариат в годы реакции (1907—1910 гг.). Баку, 1969, стр. 65.

² Свод законов Российской империи (СЗРИ), 1903, т. XI, ч. II. Устав торговый, стр. 41—49.

вания Министерства торговли и промышленности, Совета Министров, в ЦГИА Азерб. ССР, в фонде Управления Бакинского торгового порта и некоторых других.

Ключом к освещению вопросов положения рабочего класса при капитализме являются труды классиков марксизма-ленинизма, содержащие важнейшие методологические указания о путях исследования этой проблемы.

Одним из важнейших факторов, определяющих положение пролетариата в капиталистическом обществе, является рабочий день. Как известно, максимальный предел рабочего дня ограничивается физическими и социальными границами, но эти границы «...весьма растяжимого свойства и открывают самые широкие возможности»³.

Именно такие «широкие возможности» удлинения рабочего дня использовались капиталистами на морском транспорте Каспия, в котором на рубеже прошлого и нынешнего столетия было занято около 7 тыс. рабочих-водников⁴.

Рабочий день моряков Каспия практически не ограничивался. В период навигации они работали в большинстве случаев почти круглые сутки с небольшими перерывами на обед и отдых⁵. Этот факт признавали даже органы местной буржуазной прессы⁶.

Особенно тяжелыми были условия труда моряков, которые служили на наливном флоте. В отличие от других портов, где погрузочно-разгрузочные работы в ночное время не производились, в портах Каспия (Баку, Астрахань) суда грузились и разгружались круглосуточно. В Бакинском порту наливные суда в период навигации находились в течение нескольких часов⁷, а в Астраханский порт практически не заходили, так как перегрузка на речные наливные суда производилась на 12-футовом рейде. Но и в течение этого времени команды, занятые наливом нефтяных грузов или перекачкой нефти на речные суда, не имели возможности сойти на берег⁸.

Установленные некоторыми крупными пароходными фирмами 2 смены для палубных и 3 смены для машинных команд на большинстве судов не соблюдались⁹. Особенно сильно отражались на удлинении рабочего дня сверхурочные работы (погрузка и выгрузка грузов, чистка котлов и трюмов из-под нефтяных продуктов и др.), которые считались для команд обязательными и почти никогда дополнительно не оплачивались¹⁰. Если же команда не хотела выполнять работу по чистке котлов, то она должна была за свой счет нанимать чистильщиков¹¹.

Морякам приходилось терпеть произвол капитанов судов и других представителей судовой администрации¹². Полный произвол капитанов в

³ К. Маркс, Капитал, т. 1, М., 1955, стр. 237.

⁴ Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1900 г., СПб., 1900, стр. 48—73, 243—293; там же. Список судов к 1 января 1907 г., СПб., 1907, стр. 66—93, 300—351. (Подсчеты наши — Д. Г.).

⁵ Листовки Кавказского Союза РСДРП 1903—1905 гг. М., 1955, стр. 71; «Наше эхо», 8 апреля 1907 г.; История Азербайджана, т. 2, стр. 629; Н. И. Шахраманова. Всеобщая забастовка моряков Каспийского торгового флота 1907 г.

⁶ «Баку», 13 июня 1906 г.

⁷ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 2, л. 55; д. 122, л. 78 об.

⁸ ЦГИА СССР, ф. 1276, оп. 4, л. 138, лл. 17—19; 28—29.

⁹ Там же, ф. 95, оп. 5, д. 1690 л. 142, 142 об.; д. 1693, л. 4, 4 об.; ЦГИА Азерб. ССР, ф. 498, оп. 1, д. 26, л. 38.

¹⁰ Листовки бакинских большевиков 1905—1907 гг., Баку, 1955, стр. 135; ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 5, д. 1693, л. 4; ф. 1276, оп. 4, л. 139, лл. 17—19; ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 1, д. 596, л. 39; «Русь», 14 марта 1907 г.

¹¹ «Баку», 2 августа 1905 г.

¹² Там же, 27 июля 1905 г.

отношении продолжительности рабочего времени и сверхурочных работ были вынуждены признавать даже царские чиновники¹³.

Вследствие всего этого рабочий день моряков (особенно матросов) во время плавания практически составлял 12—14 час., в период погрузки и выгрузки судов доходил до 17—19 час. в сутки¹⁴.

Ни о каких днях отдыха в период навигации и речи не могло быть¹⁵. Моряков заставляли работать и в воскресные, и в праздничные дни¹⁶.

Определенных правил о численности экипажа, как и о продолжительности рабочего времени моряков не существовало. Согласно статье 243 Устава торгового «корабельщик», т. е. капитан мог сам нанимать членов экипажей в таком количестве, в каком он признавал нужным¹⁷. Пользуясь этим, судовладельцы и администрация комплектовали команды по своему усмотрению, зачастую не считаясь ни с грузоподъемностью судна, ни с объемом работ и т. д.

Стремясь переложить на плечи рабочих последствия снижения фрахтов, связанные с затяжной депрессией в нефтяной промышленности и образованием избытка в перевозочных средствах, владельцы судов уменьшали численность команд, вследствие чего увеличивалось и рабочее время наличного состава каждой команды¹⁸.

Факты сокращения численности команд имели место не только на мелких, но и на крупных пароходных предприятиях. Так, в 1905 г. на ряде судов Об-ва «Кавказ и Меркурий» численность команд была доведена до 7—8 чел. (вместо 16 чел. в предшествующие годы), а в К⁰ «Надежда» до 8—10 чел. (вместо 12—13 чел.)¹⁹.

Анализ данных о численности экипажей на паровых и парусных судах на 1 января 1907 г. показывает крайнюю недостаточность наличного состава команд для выполнения работ по перевозке нефтяных и других грузов²⁰.

Очень тяжелыми были и условия труда рабочих-моряков. Недаром по выражению самих же матросов, для них «море было горем, а берег—вдвое». Во время плавания, кроме несения вахты, им приходилось выполнять часто и другую работу, а также личные поручения судовой администрации²¹. Условия труда матросов, которые в большинстве случаев участвовали в выгрузке и нагрузке судов, усугублялись почти полным отсутствием механических приспособлений. Операции эти производились в основном вручную и лишь изредка при помощи судовых лебедок²².

Некоторые транспортные компании умудрялись вносить «новизну» и в без того суровые требования в отношении обязанностей судовых рабочих, определенных Уставом торговым. Вот что к примеру говорилось в «Расчетном листе», выдаваемом рабочим-морякам Восточным о-вом товарных складов: «Матрос всякую назначенную работу обязан

¹³ ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 5, д. 1690, лл. 142, 142 об.; д. 1693, л. 4, 4 об.

¹⁴ «Баку», 13 июня 1906 г.; И. М. Евсеев. На заре революции (воспоминания). В кн.: «Пути отцов — дороги сыновей». Баку, 1965, стр. 13.

¹⁵ И. Евсеев. Бушует Каспий. Баку, 1970, стр. 22.

¹⁶ «Прогресс», 26 февраля 1907 г.; «Баку», 2 августа 1905 г.

¹⁷ СЗРИ, 1903, т. XI, ч. II, Устав торговый, стр. 41.

¹⁸ ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 5, д. 1690, л. 141, об.; д. 1693, л. 3 об.; д. 1694, л. 39; Б. Я. Стельник. Арьергардные бои бакинского пролетариата в 1907 г.

¹⁹ «Баку», 27 июля; 2 августа 1905 г.

²⁰ Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1907 г., стр. 66—93; 300—351.

²¹ «Рабочий листок», 6 июня 1905 г.; «Баку», 1 августа 1906 г.

²² ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 36, лл. 3—12; д. 60а, лл. 47—48, 161, 161 об.; 169—170, 170 об.; оп. 2, д. 17, лл. 41—43; «Баку», 6 августа 1905 г.; 1 февраля 1906 г.; «Русское судоходство» 1904, № 4, стр. 184; Отчет начальника Бакинского торгового порта за 1907 год. Баку, 1908, стр. 25.

исполнять не только на том судне, на котором служит, но и на всех других судах и пристанях во всякое время — днем и ночью»²³.

Особенно тяжелым был труд машинных команд (кочегары, масленщики)²⁴. По признанию представителей царских властей, работа в две смены, особенно для машинной команды, при непрерывном плавании наливных судов являлась чрезвычайно изнурительной²⁵.

Тяжелые условия работы тружеников моря усугублялись почти полным отсутствием охраны труда, вследствие чего рабочие-моряки часто становились жертвой несчастных случаев. «Тяжелые работы, ничтожное вознаграждение, увечья — таковы прелести житья-бытья каспийских моряков»²⁶ — отмечала буржуазная газета «Биржевые ведомости».

Хотя командиры судов о каждом случае увечий судовых рабочих обязаны были извещать начальника порта, однако на деле они очень часто скрывали эти факты²⁷. В связи с этим в официальных сведениях находила отражение лишь небольшая часть имевших место несчастных случаев. По далеко неполным данным отчетов начальника Бакинского торгового порта в 1903—1907 гг., среди судовых команд Каспийского торгового флота во время плавания и стоянок в порту имели место 304 несчастных случая, в результате чего получили увечья 105 чел., ушибы, ранения и ожоги 130 чел., погибло при взрыве и пожаре 12 чел., скоропостижно умерло 23 чел., утонуло 25 чел. и т. д.²⁸

В бакинской периодике тех лет часто встречаются сообщения о гибели рабочих-моряков при взрывах перевозимого на судах бензина, пожарах, отравлении парами нефтепродуктов, при выполнении во время плавания работ, которые надлежало производить в портах, при использовании неисправных лодок, баркасов и т. д.²⁹ Даже буржуазные газеты признавали, что причиной этих явлений в большинстве случаев являлись произвол и грошовая экономия со стороны судовладельцев и администрации судов³⁰.

Очень часто судовладельцы отправляли в рейс суда, нуждавшиеся в капитальном ремонте, чем подвергали экипаж явной опасности³¹. Получая в случае крушения пароходов крупные суммы от страховых компаний, судовладельцы не выполняли даже требований царского законодательства о компенсации убытков, понесенных командами³².

На крайне низком уровне находилось медицинское обслуживание моряков. На тружеников моря не распространялся даже куций закон об обязательном лечении заболевших за счет предпринимателя и сохранении за ними содержания в течение некоторого времени болезни³³, осуществляющийся на фабрично-заводских предприятиях.

Заболевания рабочих на судах в большинстве случаев вызывались условиями их труда и быта. Прослужив на море в течение нескольких лет, многие моряки приобретали ревматизм, катар желудка, и другие

недуги, что лишало их возможности продолжать работу на судах. Таких рабочих, потерявших в той или иной степени трудоспособность, капиталисты-судовладельцы бесцеремонно выбрасывали на улицу, а на их место брали здоровых и сильных, которых ожидала участь их предшественников. Помощи им было ждать неоткуда. «Издевались над нами, как над безмолвными животными, больных выбрасывали на произвол судьбы»³⁴, — отмечалось в листовке Стаечного комитета моряков от 3 апреля 1907 г.

За исключением случаев тяжелого заболевания во время плавания и необходимости оставить заболевшего в каком-либо порту, Устав торговый совершенно не определял обязанности судовладельца по оказанию помощи больным рабочим-морякам. Согласно статье 289 этого Устава при найме моряков на определенный срок судовладелец обязан был производить расчет по день заболевания³⁵.

Пользуясь этим, судовладельцы, в случае заболевания рабочего медленно увольняли его со службы, рассчитав по день прихода в ближайший порт и не принимая на себя никаких забот по излечению больного. Даже расходы по доставке заболевшего в больницу нередко вычитывались из следуемого ему расчета. Лишь у очень небольшого числа судоходных компаний лечение заболевших моряков осуществлялось за счет судовладельцев³⁶.

Моряки, служившие на судах, принадлежавших нефтепромышленным фирмам, пользовались в основном стационарами и амбулаториями больниц Совета съезда нефтепромышленников. Рабочие некоторых судоходных компаний, имевших ремонтные мастерские («Кавказ и Меркурий», «Восточное об-во товарных складов», «Надежда») могли пользоваться помощью в крохотных амбулаториях при этих предприятиях³⁷.

Однако моряки, находившиеся на службе у многих компаний, были вынуждены в случае заболевания обращаться в Баку в городскую больницу, где с них взималось по 50 коп. за каждый день пребывания в ней³⁸. Нередки были случаи отказа городской больницы в приеме на излечение судовых рабочих за неимением места. Отсутствие портовой больницы делало для значительной части рабочих-моряков, особенно мелких судовых компаний, недоступными даже те крайне небольшие возможности в отношении лечения, которыми пользовались моряки крупных фирм.

Как признавал начальник Бакинского торгового порта, дело оказания врачебной помощи морякам в целом находилось в неудовлетворительном состоянии³⁹. «Больниц нет, заболевших увольняют и для лечения предоставляют мостовую»⁴⁰, — сообщала газета «Каспий».

Особенно плохо обстояло дело с оказанием первой помощи на судах. На большинстве из них отсутствовали не только врачи или фельдшера, но даже аптечки⁴¹. Зачастую заболевшие или пострадавшие при несчастных происшествиях моряки из-за отсутствия на судне медикаментов вынуждены были приобретать необходимые лекарства на свои средства.

²³ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 92, л. 226.

²⁴ «Баку», 1 августа 1906 г.

²⁵ ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 5, д. 1693, л. 11 об.

²⁶ «Биржевые ведомости», 16 марта 1907 г.

²⁷ «Баку», 21 апреля 1906 г.

²⁸ ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 4, д. 428, лл. 277, 287 об.; д. 1089, л. 69 об.; Отчет начальника Бакинского торгового порта за 1906 г., стр. 5, 7; и там же за 1907 г., стр. 23—24.

²⁹ «Каспий», 10 июля; 25 сентября 1893 г.; 1 февраля 1907 г.; «Баку», 29 июля 1905 г.; 7 июля 1906 г.

³⁰ «Баку», 4 июля 1906 г.; «Каспий», 1 февраля 1907 г.

³¹ «Баку», 4 июля; 7 июля 1906 г.

³² Там же, 2 сентября 1906 г.

³³ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 484, оп. 1, д. 49, л. 6, 6 об.

³⁴ Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции. Документы и материалы. Баку, 1956, стр. 478.

³⁵ СЗРИ, 1903, т. XI, ч. II, Устав торговый, стр. 49.

³⁶ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 92, лл. 29—34.

³⁷ Там же, оп. 2, д. 17, лл. 41—52.

³⁸ Там же, оп. 1, д. 92, лл. 29—34.

³⁹ Там же; М. М. Филиппов. Бакинский торговый порт. Баку. Промышленность и торговля г. Баку и его района. Ежегодник, 1907. Приложения, стр. 41.

⁴⁰ «Каспий», 3 ноября 1905 г.

⁴¹ «Баку», 29 июля 1905 г.; Б. Я. Стелъник. Бакинский пролетариат в годы реакции (1905—1910 гг.). стр. 76.

Бывали случаи, когда заболевших на судах за неимением необходимых медикаментов просто «оттирали морской водой»⁴². Так обстояло дело на судах не только мелких, но и ряда крупных пароходных компаний «Отсутствие подачи первой помощи в Об-ве «Кавказ и Меркурий» обычное явление»⁴³, — отмечала газета «Баку».

Почти полное отсутствие врачебной помощи и невыдачу содержания или пособий за дни болезни даже высокопоставленные царские чиновники относили «к числу главных недостатков положения судовых команд Каспия»⁴⁴.

Обеспечение моряков в связи с временной потерей трудоспособности или инвалидности вследствие несчастных случаев не определялось условиями договоров о найме, а находилось в полной зависимости от усмотрения судовладельцев и могло разрешаться лишь в судебном порядке.

На некоторых паровых судах практиковалось коллективное страхование служащих от несчастных случаев в частных страховых обществах, однако в большинстве случаев страховая премия удерживалась из их заработной платы⁴⁵.

Между тем в Управление Бакинского торгового порта очень часто поступали жалобы от получивших увечье моряков на то, что судовладельцы не только отказывались платить за увечье, но и старались всеми силами тормозить дело удовлетворения претензий тружеников страховыми обществами⁴⁶.

Особенно плохо с оказанием материальной помощи пострадавшим обстояло дело у мелких судовладельцев, в том числе владельцев парусных судов, где большинство матросов составляли азербайджанцы. Здесь почти всегда в оказании такой помощи рабочим отказывали⁴⁷. В нескольких лучших условиях в этом отношении находились моряки, работавшие на судах крупных фирм, хотя и здесь пострадавшие получали лишь мизерное вознаграждение взамен потерянного здоровья⁴⁸. Даже такие крупные фирмы как Т-во бр. Нобель, Об-во «Кавказ и Меркурий» вели позорный торг с увечными рабочими. В 1902 г. первая из этих фирм затеяла переписку об отобрании от члена экипажа шхуны «Брама» Гаджи Мамеда Рза оглы, потерявшего при ожоге поташем единственный глаз и получившего увечье правой руки, подписки в том, что полученным вознаграждением он «остается вполне доволен и впредь никаких претензий к Товариществу ни он сам, ни его родственники и наследники предъявлять не в праве»⁴⁹.

Положение рабочих-моряков, искалеченных, потерявших трудоспособность вследствие увечья или болезней, было отчаянным.

Безысходностью, отчаянием веет от многочисленных прошений и жалоб моряков, потерявших трудоспособность при исполнении служебных обязанностей. Так, в прошении А. Насыбулина, матроса шхуны, принадлежавшей М. С. Манафому, говорилось, что во время вахты, выполняя приказ капитана он получил увечье правой руки и потерял трудоспособность, а контора судовладельца отказалась от выплаты какой-либо компенсации. «Ни к какой работе в настоящее время неспо-

собен, и хожу ежедневно на перевязку, а на дневное пропитание не имею ни копейки. Из конторы Манафова я со дня увечья не получил ни копейки..., а когда приду в контору, то меня гонят вон»⁵⁰, — писал увечный матрос.

В условиях капитализма, указывал В. И. Ленин, «пролетарий лишен... всякой возможности сделать из своей заработной платы сбережения на случай потери им трудоспособности вследствие увечья, болезни, старости, инвалидности, а также в случае безработицы, неразрывно связанной с капиталистическим способом производства»⁵¹.

Лишенные заработка, потерявшие возможность работать, труженики моря были обречены на нищенское и полуголодное существование.

Анализ материалов о рабочем дне и условиях труда рабочих Каспийского торгового флота, как и данных об их заработной плате, жилищных условиях и др.* позволяет сделать вывод о том, что это был один из наиболее обездоленных пролетарских отрядов дореволюционной России, который находился в еще более тяжелом положении, чем рабочие большинства других отраслей промышленности и транспорта.

Тяжелое экономическое положение и политическое бесправие, вызывая протест со стороны рабочих-моряков, толкали их на борьбу против эксплуатации и угнетения.

Д. С. Гусейнова

ХІХ эсрин сону ХХ эсрин эввэллэриндэ Хэзэр дэнизи фəһлэлəринин иш күнү вə иш шəраити

ХҮЛАСƏ

Хэзэр дэнизи тичарəт донанмасы фəһлэлəринин иш күнү вə иш шəраити мəсəлэлəринин өјрəнилмəсинин ингилабдан эввəlки Русија фəһлə синфинин вəзијјəтинин елми шəрһи үчүн диггəтəлəјиг əһəмијјəти вардыр.

Капиталист чəмијјəтиндə пролетариатын вəзијјəтини мүəјјəнлəшдирən мүһүм амиллəрдən бири иш күнү мəсəлəсидир. Бу нөгтеји-нəзəрдən Хэзэр дэниз нəглијјəты фəһлэлəринин иш күнү капиталист истисмаринын эн «парлаг» нүмүнэлəриндən бирини тəшкил едир.

Нефт дашыјан кəмилəрдə чалышан фəһлэлəрин вəзијјəти хүсусилə ағыр иди. Навигасија дөврүндə бу кəмилəр кечə-күндүз ишлəјир вə лиманларда (Бакы, Нəштəрхан вə с.) чəми бир нечə саат лəнкидиклəриндən, команда һеј'əтлəринин чох вахт саһилə чыхмаға белə имканлары олмурду. Команда һеј'əтлəринин лəзыми гəдэр олмамасы вəзијјəти даһа да ағырлашдырырды.

Дэнизчи фəһлэлəрин иш шəраити дə дөзүлмəз иди. Мəсəлən, матрослар өһдэлəринə дүшən сəјсыз-һесабсыз вəзифəлəрлə јанашы, кəми мүдиријјəтинин шəхси тапшырыгларыны да јеринə јетирмəли олурдулар.

Əмək мүһафизəсинин јох дэрəчəсиндə олмасы дэнизчи фəһлэлəрин иш шəраитини даһа да ағырлашдырыр, бəдбəхт һадисəлэрə сəбəб олурду. Фəһлэлэрə сəһијјə хидмəти дə ашағы сəвијјэдə иди.

Бəдбəхт һадисəјə дүчар олмуш вə ја иш заманы хəстəлənмиш фəһлэлəрин тəминат мəсəлəsi һеч бир ганула мүəјјəнлəшдирилмəјэрək, кəми саһиблəринин там асылылығында иди. Бу бахымдан хырда саһиб-

⁵⁰ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 21, лл. 220—221.

⁵¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 21, стр. 146.

* Эти вопросы будут освещены в отдельной статье.

⁴² «Каспий», 11 августа 1893 г.

⁴³ «Баку», 5 ноября 1905 г.

⁴⁴ ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 5, д. 1690, л. 142; д. 1693, л. 4.

⁴⁵ Там же, д. 1693, л. 4; ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 2, д. 17, лл. 41—52; ф. 798, оп. 1, д. 882, лл. 22—31.

⁴⁶ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 92, лл. 29—34; «Русское судоходство», 1903, № 4, стр. 145—146.

⁴⁷ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 21, лл. 220—221.

⁴⁸ Там же, ф. 798, оп. 1, д. 151, лл. 47, 104.

⁴⁹ Там же, л. 104.

карларын кәмиләриндә чалышан фәһләләрин вәзијјәти хусусилә ағыр иди.

Хәзәр дәннз нәглијјаты фәһләләринин иш күнү, иш шәранти вә онларын вәзијјәтини мүүјјәнләшдирән дикәр амилләрин тәһлили кәстәрир ки, бу фәһләләр ингилабдан әввәлки Русија пролетариатынын ән мәзлум дәстәләриндән бирини тәшкил едирдиләр.

Ағыр мадди вәзијјәт вә сијаси һүгүсүзлүг дәннзчи фәһләләрин һиддәтинә сәбәб олараг, онлары истисмар вә зүлмә гаршы мүбаризәјә галдырды.

И. А. ТАЛЫБЗАДӘ

ХІХ ӘСРДӘ АЗӘРБАЈҶАНДА СУВАРМА СУЈУ ҮЗӘРИНДӘ ХҮСУСИ МҮЛКИЈҶӘТ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР

(3 декабр 1890-чы ил гануна гәдәр)

ХІХ әсрдә АзәрбајҶанда торпаг үзәриндә олдуғу кими, суварма сују үзәриндә дә хусуси мүлкијјәт мөвчуд иди. Бүтүн чајлар, көлләр, сулар, булаглар өзлүјүндә суварма сују һесаб олунмурду, анчаг онлардан суварма мәгсәдилә истифадә олунан вахт онлар хусуси мүлкијјәт объект ила биләрдә. Суварма васитәләри—јә'ни архлар, кәһризләр, гујулар, су анбарлары белә, сусуз олдугда онлар хусуси мүлкијјәт формаларыны итиридиләр. Буна көрә дә илк бахышда хусуси мүлкијјәт объект ими көрүнән суварма васитәләри үзәриндә хусуси мүлкијјәт дејил, мәгаләнин адында вә мәтниндә «суварма сују үзәриндә хусуси мүлкијјәт» ифадәсини ишләтмәји дүзкүн һесаб етмишик.

Гејд етмәк лазымдыр ки, суварма сују үзәриндә мүлкијјәтин бә'зи хусуси чәһәтләри дә олмушдур. Әкәр торпаг үзәриндә дәвләтин вә хусуси саһибкарларын мүлкијјәти мөвчуд идисә, суварма сују үзәриндә хусуси саһибкарларла јанашы, кәнд чәмијјәтләринин, кәндли группларынын да мүлкијјәти мөвчуд иди. Һәммин дөврдә торпаг үзәриндә дәвләт мүлкијјәтинә нисбәтән хусуси саһибкарларын мүлкијјәти азлыг тәшкил едирдисә, суварма сују үзәриндә онларын мүлкијјәти әсас мөвге тутурду. АзәрбајҶан кәндиндә суварма васитәләринин чох һиссәси хусуси саһибкарларын әлиндә топланмышды. Бу, суварма сују үзәриндә хусуси мүлкијјәтин спесифик чәһәтләриндән бири иди. Суварма сују үзәриндә мүлкијјәтин бу хусуси чәһәти нәинки саһибкар кәндлиләри, һәтта дәвләт торпагларында јашајан кәндлиләри белә хусуси саһибкарларын сәрәнчамында олан суварма васитәләриндән истифадә етмәјә мәчбур едир вә мүүјјән дәрәчә онлардан асылы вәзијјәтә салырды. АзәрбајҶан кәндиндә сүн'и суварманын вачиб олмасы бу асылылығы нәинки лабүд едир, һәтта гүввәтләндирирди.

Мә'лум олдуғу үзрә, кәндлиләрин истифадәсиндә олан торпаглар јуридик олараг дәвләтин мүлкијјәти олуб, кәндлиләр онун саһиб дејил, анчаг истифадәчиси идиләр. Дәвләт исә кәндлиләрин истифадәсиндә олан торпаг үчүн онлардан анчаг мүхтәлиф веркиләр алырды. Дәвләтин суварма сујуна мүнәсибәти исә торпагдан гат-гат фәргли иди. Дәвләт анчаг хәзинә кәнди әразисиндә ахан тәбии суларын саһиб иди. Ајры-ајры кәнд чәмијјәтләри вә һәјәт групплары тәрәфиндән чәкилмиш вә тикилмиш арх, кәһриз, су анбары, су гујусу вә с. дөв-

лэтин дејил, онлары инша едэн, онлара эмэк вә капитал сәрф едәнләр ин хүсуси мүлкіјјәти иди. Кәндлиләр су үчүн дәвләтә һеч бир верки дә вермирдиләр. Онлар анчаг маһал вә кәндләр үзрә тә'јин олунмуш мираб вә чуварларын эмэк һаггыны өдәмәк үчүн пул вә јахуд мәһсул верирдиләр. Беләликлә, тәдгиг олуна дәврлә хәзинә кәндиндә торпаг үзәриндә Русија феодал дәвләтинин мүлкіјјәти һаким олдуғу һалда, суварма сују үзәриндә кәнд чәмијјәтләринин вә кәндли һәјәт группаларынын хүсуси мүлкіјјәти мөвчуд иди. Саһибкар мүлкләриндә исә суварма сују үзәриндә торпаг саһибләринин, хүсуси шәхсләрин мүлкіјјәти һаким иди.

Суварма сују үзәриндә мүлкіјјәт һүгугунун торпаг үзәриндә мүлкіјјәт һүгугуна нисбәтән бә'зи мәһдуд чәһәтләри вар иди. Бу мәһдуд чәһәтләри ондан ибарәт иди ки, әкәр торпаг хүсуси мүлкіјјәт объект идисә о, истәр әкилсин, истәр әкилмәсин, јахуд јарарсыз јерә чеврилсин, һеч бир фәрг јохдур, нәсилдән-нәслә кечән хүсуси мүлкіјјәт объект олараг галырды. Суварма сују үзәриндә хүсуси мүлкіјјәт һүгугу мүлкіјјәтчинин суварма вәситәсинә мүнәсибәтиндән, ондан истифадә едиб-етмәмәсиндән, јахуд ону јарарлы вәзијјәтдә сахлајыб-сахламасындан асылы иди. Бу анчаг кәнд чәмијјәтләринә вә кәндли группаларына дејил, хүсуси саһибкарлара да аид иди. Јә'ни әкәр һәр һансы бир кәнд чәмијјәти, кәндли группу, јахуд хүсуси саһибкар бир нечә ил ардычыл олараг суварма вәситәсиндән истифадә етмәјиб, онун тә'миндә иштирак етмәјибсә, онда о, һәмин суварма вәситәси үзәриндә мүлкіјјәт һүгугуну итирмиш олурду.

Торпаг вә суварма сују үзәриндә мүлкіјјәт һүгуглары арасында олан фәргләр вә јахуд суварма сују үзәриндә мүлкіјјәт һүгугунун мәһдуд чәһәтләри әсасән кәстәрдикләримиздән ибарәтдир. Кәнд чәмијјәтләринин вә кәндли группаларынын суварма сују үзәриндә мүлкіјјәт һүгугу фактики нөгтеји-нәзәрдән судан истифадә һүгугуна охшаса да, онлар өз эмәк вә пуллари илә чәкдирдикләри суварма вәситәсинин јуридик мүлкіјјәтчиси сајылырдылар.

ХІХ әсрдә 3 декабр 1890-чы ил ганунуна гәдәр Азәрбајҹанда судан истифадә гәјдалары кими, суварма сују үзәриндә хүсуси мүлкіјјәт һүгугу да шәриәт мәнбәләриндә топланмыш гәјдалар илә тәнзим едилирди.

Шәриәт китабларында топланмыш бу гәјдалар Азәрбајҹанда суварма сују үзәриндә хүсуси мүлкіјјәтин олдуғуну тәсдиг едир вә ону судан истифадәнин әсасы вә башланғычы һесаб едирди. Мәсәлән, мүсәлман гануну сајылан «Гур'анда» әкилмиш, ишләнмиш јарарлы торпаг «абадон», әкилмәмиш, ишләнмәмиш јарарсыз торпаг исә «мәвот»—јә'ни өлү торпаг адланырды. Биринчијә аид олан торпаг тәсәррүфат гурмуш шәхсин, јахуд кәнд чәмијјәтинин истифадәсиндә олуб, һәмин торпагларын үзәриндә јерләшән арх, гују, булаг вә с. хүсуси

шәхсин вә ја кәнд чәмијјәтинин мүлкіјјәти һесаб олунурду¹. Мүсәлман ганунунда бу һалда белә дејилирди: «Һәр бир хүсуси шәхсин вә чәмијјәтин торпағында суварма үчүн чәкилмиш арх онларын хүсуси мүлкіјјәтидир. Һәмчинин һәр һансы бир шәхс вә чәмијјәт тәрәфиндән әкилмиш торпагда газылмыш гују вә мејдана чыхмыш булаг да онларын хүсуси мүлкіјјәти һесаб олунур»².

Русија дәвләтинин сәрәнчамына әсасән Азәрбајҹанда суварма сују үзәриндә мүлкіјјәт вә судан истифадә мәсәләләрини өјрәнмәк дин хадимләринә һәвалә олунмушду. 1873-чү ил августун 8-дә Загафгазија мүфтүсү³, августун 20-дә исә Загафгазија Шејхул-исламы⁴ тәрәфиндән бу һалда дәвләтә верилән мә'лумат шәриәт китабларында топланмыш материаллардан, чыхарышлардан ибарәт иди. Бу материаллар вә чыхарышлар әрәб дилиндән рус дилинә М. Ф. Ахундов⁵ вә Загафгазија мүфтүсү тәрәфиндән тәрчүмә олунмушду. Загафгазија мүфтүсүнүн етдији тәрчүмәнин дүзлүју руһани идарәсинин мәсләһәтчиси Гаибов тәрәфиндән тәсдиг едилмишди⁶.

Мәгаләдә анчаг рус дилиндә тәрчүмә олунмуш чыхарышлардан истифадә едилмишдир. Загафгазија Шејхул-исламы тәрәфиндән дәвләтә верилән мә'лумат «Гәваүдүл-Еһкам» («Еһкамларын гәјдалары»); «Тәһрир-үл-Еһкам» («Еһкамларын јазылышы») шәриәт китабларындан чыхарылмыш һиссәләрдән ибарәт иди. «Гәваүдүл-Еһкам»ын анчаг 7 фәслиндән чыхарышлар едилмишдир. Китабын јалныз биринчи, икинчи вә једдинчи фәсилләриндән чыхарылмыш һиссәләрдә суварма сују үзәриндә хүсуси мүлкіјјәт һаггында мә'лумат верилir. Бу һиссәләрдә су анбарларына долдурулмуш вә гују газмагла чыхарылмыш сујун онларын саһибләринин мүлкіјјәти олдуғу тәсдиг олунур. Бу фәсилләрдә ејни заманда кәстәрилир ки, су анбарыны вә су гујусуну тикән шәхс онларын сујуну сатмаг һүгугуна да маликдир⁷.

Һәмин шәриәт китабынын 6-чы фәслиндән чыхарылмыш һиссәләрдә исә арх вәситәсилә чајлардан әлдә едилмиш суја мүнәсибәтдән бәһс олунур. Бу һиссәләрин бириндә дејилир ки, арх анчаг чај илә бирләшдирилдикдән сонра, ону чәкән шәхсин вә ја кәнд чәмијјәтинин там мүлкіјјәти һесаб олунур. Хүсуси шәхсләрә вә кәнд чәмијјәтләринин һәр бир үзвүнә архларда галан артыг сују башгасына сатмаг гадаған едилмирди, лакин чәмијјәт үзвләри арасында суварма сујуну сатмаг јахшы һадисә сајылмырды⁸.

«Тәһрир-үл-Еһкам» шәриәт китабынын икинчи фәслиндән чыхарылмыш һиссәләрдә да суварма сују үзәриндә хүсуси мүлкіјјәтин олмасы һаггында мә'лумат верилir; һәмин һиссәләрин бириндә дејилир ки, һәр һансы бир кәнд чәмијјәти әлдә етдији су мәнбәјиндән өз хүсуси хәрчи илә арх чәкиб ону су илә долдурарса, һәмин чәмијјәт

¹ Мүсәлман гануну. «Гур'ан», сәһ. 449; Мәнбә Күрчүстан Мәркәзи Дәвләт Тарих архивиндән кәтүрүлмүшдүр; Ба х: Күрчүстан ССР МДТА, ф. 13, сијаһы 24, иш 153, вәр. 9.

² Јенә орада, иш 74, вәр. 10.

³ Јенә орада, иш 153, вәр. 1.

⁴ Јенә орада, вәр. 4.

⁵ Јенә орада, вәр. 8.

⁶ Јенә орада, вәр. 4.

⁷ Выписка из шариатских книг, заключающая в себе законы мусульман шиитского исповедания о праве на воду и порядке орошения его земель. Извлечение из книги «Кевандуль Ахкам», (Ба х: Күрчүстан ССР МДТА, ф. 13, сијаһы 24, иш 153, вәр. 4; 6.)

⁸ Јенә орада, вәр. 5.

сујун там саһибни сајылып, ону сатмаг вә киров гојмаг һугугу да га-
заныр⁹.

«Ибн Гачар» адлы шәриәт китабындан чыхарылмыш һиссәләрдә
(15-чи китабын икинчи фәсли) суварма васитәләри үзәриндә хусуси
мүлкијјәтин олмасындан ајрыча бәһс олунмур. Мәнбәнин 2-чи фәс-
линдә суварма сујунун бөлүшдүрүлмәси илә әлагәдар өтәри көстәри-
лир ки, «Суварма сујуну өз хусуси мүлкијјәтинә чевирән шәхс, јахуд
чәмијјәт ондан истифадәни өзү истәдији кими тәшкил едә биләр»¹⁰.

«Мөвгүфат» адлы дикәр шәриәт мәнбәјиндән чыхарышлардан
(29-чу китаб, 2-чи фәсил) ајдын олур ки, хусуси саһибкар мүлкләриндә
олан гују, су анбары, арх вә с. онларын хусуси мүлкијјәти олуб, һәмин
суварма васитәләрини сатмаг һугугуна маликдирләр. Бунлардан исти-
фадә анчаг саһибкарын ичазәси илә мүмкүн иди¹¹.

Тәдгиг олунан дөврдә Азәрбајчандә истәр торпаг вә истәрсә дә
суварма сују үзәриндә хусуси мүлкијјәт илк дәфә 6 декабр 1846-чы
ил фәрманы илә тәсдиг олунмушду. Бу фәрмана әсасән торпағын са-
һибни—мүлкијјәтчиси елан олунан шәхсләр, ејни заманда, онларын
торпағында ахан суларын да мүлкијјәтчиси идиләр¹².

14 мај 1870-чи ил кәндли ислаһаты да торпаг саһибләринин су-
варма васитәләри үзәриндәки мүлкијјәтчилик һугугуну бир даһа тәс-
диг едиб мөһкәмләндирирди.

Загафгазија губернијаларында суварма вә судан истифадә һаг-
ғында 3 декабр 1890-чы ил гануну да суварма сују үзәриндә хусуси
мүлкијјәт принципини тәсдиг едирди.

Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, ингилаба гәдәрки дөврүн бә'зи
буржуа гафгазшүнаслары торпаг үзәриндә олдуғу кими суварма сују
үзәриндә дә хусуси мүлкијјәтин олмасыны инкар едирдиләр.

Тәдгиг олунан дөврүн суварма мүтәхәссиси вә ејни заманда За-
гафгазијада суварма вә онунла әлагәдар олан мәсәләләрин көркәмли
тәдгигатчысы В. Динкилштет дә суварма сују үзәриндә мүлкијјәти
инкар едирди. О көстәрирди ки, шәриәт мәнбәләриндә суварма сују
үзәриндә хусуси мүлкијјәт сөзүнү Гәрби Авропа ганунларында нәзәрдә ту-
тулан мә'нада баша дүшмәк дүзкүн дејилдир. О, белә һесаб едирди
ки, шәриәт мәнбәләриндә суварма сују үзәриндә хусуси мүлкијјәти
судан истифадә һугугуну газанмаг кими баша дүшмәк ләзимдыр¹³.
О јазырды: хусуси мүлкијјәт дедикдә саһибкарын хусуси мүлкијјәт
објектини сатмаг, бағышламаг вә киров гојмаг һугугуна малик олма-
сыны нәзәрдә тутуруг. Лакин онларын суварма сујуна мүнәсибәти о
дәрәчә мөһдуд иди ки, хусуси шәхсләр вә кәнд чәмијјәтләри ону башга
әлә вермәк һугугундан мөһрум идиләр¹⁴.

В. Динкилштетин бу мүддәалары әввәлдә мәнбәләрдән кәтирди-
јимиз фактларла ујғун кәлмир вә онларла разылашмаг олмаз. Хусуси
саһибкарлара кәлдикдә исә онлар өз шәхси сәрәнчамында олан сувар-
ма васитәләри вә су илә мүлк кими рәфтар едә биләрдиләр. Әкәр ај-
рыча олараг кәндли һәјәтинин хусуси архы, кәһризи вә су анбары,

⁹ «Тәһрир-үл-Еһкам» шиә шәриәт китабындан чыхарышлар; Бах: Күрчүстан
ССР МДТА, ф. 13, сијаһы 24, иш 153, вәр. 6.

¹⁰ Выписка из шариатских книг, заключающая в себе законы мусульман шиитско-
го исповедания о праве на воду и порядке орошения его земель; Бах: Күрчүстан ССР
МДТА, ф. 13, сијаһы 24, иш 153, вәр. 1.

¹¹ Күрчүстан ССР МДТА, ф. 13, сијаһы 24, иш. 153, вәр. 3.

¹² ССР МДТА, ф. 426, сијаһы 1, иш 146, вәр. 136; Мәлумат Азәрбајчан ССР
ТИЕА-дан көтүрүлмүшдүр: инв. 3615, сәһ. 53.

¹³ В. Динкилштет. Водовладение и ирригация. Часть I, Тифлис, 1880, сәһ. 151.

¹⁴ Јенә орада.

јахуд гујусу олардыса, онда онун да һәмин суварма васитәләринә
мүнәсибәти хусуси саһибкарын мүнәсибәтиндән фәргләнмирди.

Азәрбајчан дөвләт кәндинин тәдгигатчыларындан Зелински кәһриз
васитәсилә әлдә едилән су үзәриндә анчаг хусуси саһибкарларын
мүлкијјәтини тәсдиг едир, башга суварма васитәләри—арх, гују, ан-
бар вә с. илә әлдә едилән су үзәриндә мүлкијјәтдән исә бир кәлмә дә
олсун мәлумат вермир. Кәнд чәмијјәтләринин вә кәндли һәјәт груп-
ларынын суварма васитәләри үзәриндә мүлкијјәтини исә тамамилә
инкар едир. Онун бу фикрини Азәрбајчан дөвләт кәндинин тәдгигат-
чыларындан Абелов¹⁵ вә Хан-Агов¹⁶ да тәсдиг едирләр.

Ингилаба гәдәрки мүәллифләр ичәрисиндә анчаг Н. А. Караулов
вә Загафгазијада кәнд ичма саһиблији, су саһиблији мәсәләләринин
көркәмли тәдгигатчысы С. А. Јекиазаров суварма васитәләри үзә-
риндә мүлкијјәт мәсәләсиндә ардычыл вә дүзкүн мөвгә тутмушду-
лар. Н. А. Караулов тәбии сулары бүтүн мүсәлман әһалисинин аллаһ
тәрәфиндән верилән не'мәти, үмуми әмлақы, суварма васитәләриндә
олан сују исә онларын саһибләринин хусуси мүлкијјәти һесаб едир.
Н. А. Караулов јазыр: «Архлар онлары чәкән шәхсләрин мүлкијјәти
олуб, онлардан истифадә анчаг саһибкарларын разылығы илә мүмкүн-
дүр. Саһибкарларын ичазәси олмадан архларда бәнд тикмәјә, шлүз-
ләри кенишләндирмәјә ихтијар верилмир. Гујуларда вә һовуларда
олан сулар онларын саһибләринә мәнсубдур»¹⁷.

С. А. Јекиазаров бүтүн Загафгазијада, о чүмләдән Азәрбајчандә
су саһиблији мәсәләсини тәдгиг едәрәк, онун гәдим халг адәт вә ән'-
әнәләри илә мүгәддәсләшдирилмиш әсас мүддәаларыны дүзкүн көстә-
рә билмишдир. О, гәдим халг адәт вә ән'әнәләринә әсасланараг
бүтүн сулары ики әсас нөвә ајырыр. О, биринчијә тәбии һалда олан
сулары—чајлары, көлләри, булаглары, јағыш сујундан әмәлә кәлән
сели, батаглыг сујуну вә с. анд едир; икинчијә исә, тәбии һалдан чы-
харылмыш кәһриз, гују, арх вә башга суварма васитәси илә истифадә
олунан сулары дахил едир. С. А. Јекиазаров тәбии һалда олан сулары
бүтүн әһалинин аллаһ тәрәфиндән верилән не'мәти, үмуми әмлақы һе-
саб едир. Тәбии суларын әксинә олараг о, кәһриз, гују, арх вә с. илә
јер үзәринә чыхарылмыш сулары һәмин суварма васитәләринин саһи-
би олан хусуси шәхсләрә, ичмалара вә јахуд ичма ичәрисиндә ичма
группларына мәнсуб олдуғуну көстәрир¹⁸. О јазыр: «Анчаг кәһриз, арх,
гују вә с. јер үзәринә чыхарылмыш сулар хусуси мүлкијјәт објекти
ола биләр»¹⁹.

С. А. Јекиазаров көстәрир ки, кәнд чәмијјәтләриндә һәр һәјәтин,
һәтта нөвбә илә мүәјјән едилмиш су пајы онун хусуси мүлкијјәти са-
јылып. һәјәт, јахуд аилә башчысынын өз су нөвбә пајыны сатмаға,
бағышламаға ихтијары вар иди. Кәнд чәмијјәти су нөвбә пајынын
сатылмасыны һәмин һәјәтә, јахуд аилә башчысына гадаған едә бил-

¹⁵ С. А. Егнәзаров. О водовладении в Закавказском крае. Доклад приложен-
ный к протоколам собраний Киевского Юридического общества за 1895 г., Киев, 1896,
сәһ. 12.

¹⁶ Јенә орада, сәһ. 13.

¹⁷ Н. А. Караулов. Основы мусульманского права. Сборник материалов для
описания местностей племен Кавказа. Тифлис, 1909, сәһ. 48—49.

¹⁸ С. А. Егнәзаров. Сельская община в Ереванской губернии. Водовладение.
Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Зака-
вказского края, т. I, Тифлис, 1887, сәһ. 137—138.

¹⁹ С. А. Егнәзаров. Сельская община в Елизаветпольской и Бакинских губер-
ниях. Водовладение. Свод материалов по изучению экономического быта государ-
ственных крестьян Закавказского края, т. III, ч. 2, Тифлис, 1883, сәһ. 417.

мәзди²⁰. Лакин сују аз олан кәнд чәмијјәтләриндә су пајыны сатмаг чох тәсәдуфи һалларда мүмкүн олурду. Суварма сујуну сатанлар әсас е'тибарилә аилә үзвү аз олан, јахүд су бөлүшдүрмә заманы пајына чох су дүшән һәјәтләр иди²¹. Бә'зи һалларда сују һәддиндән аз олуб, торпагы сувармаг үчүн һеч бир имканы олмајан һәјәтләр дә өз пајларыны сатмаға мәчбур олурдулар.

Гејд етмәк ләзимдыр ки, һәјәт саһибнн торпағында ахан сујун мүлкијјәтчиси сајылыб, ону сатмаг, киров гојмаг һүгугуна малик идисә дә, онун суварма сују үзәриндә мүлкијјәт һүгугу торпаг саһибләри бәјләрә, ағалара нисбәтән номинал характер дашыјырды. Кәндли һәјәтләринин суварма сују үзәриндә мүлкијјәт һүгугу онларын суварма сују илә нә дәрәчәдә тәмин олунмасы илә бағлы иди.

С. А. Јекиазаров суварма сују вә суварма васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин олмасыны тәсдиг етмәклә јанашы, онун ичманын дағылмасында, һәјәт торпаг саһиблијинин инкишафында мүәјјән рол ојнадығыны да кәстәрирди. О јазырды ки, торпагларын ајры-ајры шәхсләрин әлиндә чәмләшмәсиндә су үзәриндә хүсуси мүлкијјәт һүгугунун аз тә'сири олмамашы, су үзәриндә мүлкијјәт һүгугу алан, ејни заманда бүтүн суварылан торпаг саһәси үзәриндә мүстәсна саһиблик һүгугу газанырды. Кәһризин саһибләри ону ирси һүгуг әсасында истисмар едирдиләр; кәнд чәмијјәти ајры-ајры кәһриз саһибләринин ихтијарында олан торпаг вә су илә ичтимаи әмлак кими мүстәгил рәфтар етмәк һүгугундан мәһрум иди. Бу чүр ајры-ајры факторлар ичманын дағылмасына вә һәјәт саһиблијинин әмәлә кәлмәсинә тә'сир кәстәрирди²².

Торпаг вә һәмчинин суварма сују үзәриндә хүсуси мүлкијјәт мәсәлеси совет тарихшүнаслиғында даһа дүзкүн һәллини тапмышдыр. Совет тарихчиләри Азәрбајҗанда феодал истәһсал мүнәсибәтләринин әсасыны тәшкил едән бәј-хан мүлкијјәтинин вә үмумијјәтлә, феодал чәмијјәтинин ганунларына әсасланараг өтәри олса да, һәмчинин суварма сују үзәриндә дә хүсуси мүлкијјәтин мөвчүд олдуғуну тәсдиг едирләр.

Загафгазијада, о чүмләдән Азәрбајҗанда кәнд тәсәррүфаты проблеминин көркәмли тәдгигатчылары Ә. С. Сумбатзаде, П. В. Гугушвили, И. П. Петрушевски, М. Ә. Исмајылов, И. М. Һәсәнов торпаг саһибләри вә кәнд чәмијјәтләри тәрәфиндән чәкилмиш суварма васитәләрини онларын хүсуси мүлкијјәти һесаб едир вә кәстәрирләр ки, суварма сују хүсуси мүлкијјәт объектн кими алыныб сатылырды.

Азәрбајҗан тарихинин көркәмли тәдгигатчыларындан И. П. Петрушевски торпаг саһибләри тәрәфиндән чәкилмиш суварма васитәләрини онларын мүлкү адландырыр вә кәстәрир ки, «...анчаг торпаг дејил, су да мүлк олурду: Әкәр суварма архы хүсуси феодалын, руһани шәхсин, тачирин васитәси илә чәкиләрдисә, һәммин арх онун мүлкү сајылырды»²³. О, әмлакын мүлк олмасы үчүн онун алыныб-сатылмасыны әсас шәрт һесаб едәрәк јазырды: «Анчаг торпаг дејил, суварма сују, јахүд суварма архы вә кәһриз дә сатылырды»²⁴.

²⁰ С. А. Јекиазаров. Кәстәрилән әсәри. Бах: Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, Тифлис, 1887, сәһ. 140.

²¹ Јенә орада.

²² С. А. Егизаров. Сельская община в Елизаветпольской и Бакинской губернии. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. III, ч. 2, Тифлис, 1888, сәһ. 19.

²³ И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начала XIX вв. Ленинград, 1949, сәһ. 231.

²⁴ Јенә орада, сәһ. 239.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајҗанын дәвләт кәндиндә судан истифаде мәсәләсинин илк тәдгигатчысы И. М. Һәсәнов торпаг саһибләри вә кәнд чәмијјәтләри тәрәфиндән чәкилмиш архлары, кәһризләри вә башга суварма васитәләрини онларын хүсуси әмлакы һесаб едир. О, тарихи мәнбәләрә вә архив сәнәдләринә әсасланараг кәстәрир ки, торпаг саһибләри, кәнд чәмијјәтләри вә кәндли һәјәтләри, онларын хүсуси әмлакы сајылан суварма васитәләриндә олан сују ичафәјә верир вә сатырдылар²⁵.

Мә'лум олдуғу кими, әмлакын мүлк олмасы үчүн онун алыныб-сатылмасы шәртләриндән башга, нәслә кечмәси дә зәрури иди. В. И. Ленинин кәстәрдији кими нәсли институт артыг хүсуси мүлкијјәт демәк иди. С. А. Јекиазаров кәстәрир ки, Бақы вә Јелизаветпол губернијаларында саһибкарлар кәһризләри ирси һүгуг әсасында истисмар едирдиләр²⁶. С. А. Јекиазаров мүлкијјәт һүгугунун бу шәртини анчаг хүсуси саһибкарлара аид едирди. О, кәнд чәмијјәтләринин вә кәндли группларынын суварма васитәләринә ирси мүнәсибәти һағғында мә'лумат вермир. Лакин тарихи мәнбәләр вә архив сәнәдләри—кәндлиләр тәрәфиндән дәвләт идарә органларына кәндәрилән шикајәт әризәләри кәнд чәмијјәтләринин вә кәндли группларынын суварма васитәләриндән ирси һүгуг әсасында истифаде етдијини тәсдиг едир.

Беләликлә, дејиләнләрдән белә нәтичә чыхармаг олар ки, тәдгиг олунан дөврдә Азәрбајҗанда суварма сују үзәриндә мүлкијјәтин ики формасы: 1. Торпаг саһибләринин, хүсуси шәхсләрин, 2. Кәнд чәмијјәтләринин, ичма группларынын вә кәндли һәјәтләринин мүлкијјәти мөвчүд иди.

И. Талыбзаде

К вопросу о частной собственности на оросительную воду в Азербайджане в XIX веке

РЕЗЮМЕ

В XIX в. в Азербайджане на воды, используемые в целях орошения и выводимые из рек и других источников в каналы, водохранилища, а также на воды, добываемые из кягризов, колодцев и т. д., существовала частная собственность. На основании первоисточников и исторической литературы автор приходит к выводу о том, что в исследуемый период в Азербайджане существовали две формы частной собственности: 1) на оросительные воды, принадлежащие землевладельцам и другим частным лицам и 2) на оросительные воды, принадлежащие сельским общинам и крестьянским дымам.

²⁵ И. Гасанов. Аграрные отношения в государственной деревне Азербайджана в конце XIX века (80—90-е года) (Тарих елмләри доктору елми дәрәҗәси алмаг үчүн тәғдим олунан диссертасија иши). Бақы, 1965, бах: Азәрбајҗан ССР ЕА ТИЕА, ²⁶ С. А. Егизаров. Сельская община в Елизаветпольской и Бакинской губернии. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. III, ч. 2, сәһ. 19.

Н. Ә. ДӘЛИЛИ

АЗЕРБАЙДЖАНЫН ИЧТИМАИ, СИЈАСИ ВӘ
МӘДӘНИ ҺӘЈАТЫНДА ДҮНБҮЛҮ
ТАЈФАСЫНЫН РОЛУ ҺАГГЫНДА

(XVIII әсрин II жарысы вә XIX әсрин әввәлләри)

Мә'лум олдуғу кими, XVIII әсрин икинчи жарысында Азербайжанын ајры-ајры вилајәтләриндә ханлыглар формасында мүстәгил јерли феодал дәвләтләри әмәлә кәлмишди. Һәмин дәвләтләрдән Тәбриз вә Хој ханлыгларында һакимијјәт ејни нәслә мәнsub олан Дүнбүлү тајфа башчыларынын әлиндә иди.

Сәфәвиләрин һакимијјәт башына кәлмәсиндә (XV әсрин ахырларында) фәалијјәт кәстәрән тајфалардан бири дә Дүнбүлү тајфасы иди¹. Һәмин сүлаләнин баниси I Шаһ Исмајыл (1502—1524) һакимијјәти өз әлине алдыгдан сонра бу ишдә она јардым кәстәрән тајфа башчыларына, о чүмләдән дүнбүлүләрә мұкафат олараг тијул һүгүгү әсасында бөјүк торпаг сәһәләри вермишди². Кениш мүлк³ торпагларына малик олан Дүнбүлү тајфа башчылары, шәрти торпаг мүлкијјәтләри (тијул торпаглары) әлдә етдикдән сонра өз мөвгеләрини хејли мөһкәмләндирдиләр. Онлар Азербайжанын гәдим вә мөһкәм галаларындан бири олан Тилону өзләринин дајаг нөгтәсинә чевирдиләр⁴. Һәмин гала тә'мир едилиб мөһкәмләндирилдикдән сонра «Дүнбүлү галасы» адландырылды⁵.

Дүнбүлү тајфасынын ән мәшһур башчыларындан бири Әбүмүс-лүм-и Сани Әмин Иса бәј олмушдур. Онун нәвәси Һачы бәј һәлә ушаг јашларындан I Шаһ Тәһмасибин (1524—1576) һимајәсинә верилмиш-

¹ Минорски. سازمان اداري حکومت صفوی، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران. ۱۳۳۴ هـ ش، صفحه ۱۰۳-۱۰۷

² Тијул һаггында әтрафлы мә'лумат үчүн бах: И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. Ленинград, 1949, стр. 184.

³ Мүлк торпаг сәһәси һаггында бах: И. П. Петрушевский. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 222.

⁴ عبدالرزاق دنبلي، نگارستان دارا، جلد اول، تبریز، ۱۳۳۳ هجری، ص ۱۴

⁵ Дүнбүлү галасы һаггында әтрафлы мә'лумат үчүн бах:

اوليا چلبی، سياحتنامه، IV جلد، استانبول، ۱۳۱۴، صفحه ۳۱۰-۳۱۱

ди⁶. Һачы бәј сарајда бөјүјүб тәрбијә алмышды⁷. О, јаша долдугдан сонра Хој вилајәтинин, Сөкмәнабад маһалынын вә Ван саһили наһијәсинин идарә едилмәси, даһа доғрусу, Сәфәви дәвләт сәрһәдләринин османлылардан горунмасы кими мәс'ул бир вәзифә она тапшырылды⁸. Һачы бәј бу вәзифәни ләјагәтлә јеринә јетирдији үчүн I Шаһ Тәһмасибин сарајында бөјүк һөрмәт газаныр⁹ вә Һачы Султан титулу илә тәлтиф едилир¹⁰.

Һачы Султанын әлдә етдији мүвәффегијјәтләрә бахмајараг о, өмрүнүн ахырына гәдәр Хој вилајәтиндә һөкмранлыг едә билмәди. I Султан Сүләйманын (1520—1566) шәхсән башчылыг етдији түрк ордусу 1553-чү илдә гәфләтән Хој вилајәтинә басгын етди¹¹. Бу јүрүшдә сәрһәддә јашајан Мәһмуди күрдләри Османлы ишғалчыларына јахындан јардым едирдиләр¹². Вурушма заманы Һачы Султан бир чох Дүнбүлү дөјүшчүләри илә бирликдә һәлак едилди¹³. Лакин түрк гошунлары Азербайжанда узун мүддәт гала билмәјиб, кери дөндүләр.

Османлы һүчуму башланаркән Һачы Султанын I Шаһ Тәһмасибдән јардым истәмәсинә бахмајараг, Сәфәви падшаһы өз гошунларыны хојлуларын көмәјинә көндәрмәди. Буна көрә дә дүнбүлүләр I Шаһ Тәһмасибдән үз чевириб Иран дәвләтинә табе олмагдан имтина етдиләр. I Шаһ Тәһмасиб дүнбүлүләрә диван тутмаг јолу илә онларын мұгавимәтини гырмаг гәрарына кәлди. Лакин сарајда дүнбүлү сәркәрдәләри бөјүк нүфуза малик олдуғлары үчүн онлара гәсд етмәк о гәдәр дә асан дејилди. Буна көрә дә I Шаһ Тәһмасиб биринчи нөвбәдә, онларын гүввәләрини парчаламаға чәһд кәстәрди. Шаһ сарајда јүксәк вәзифә дашыјан Һачы Султанын гардашлары Исмајыл бәј, Әһмәд бәј вә Чәфәр бәји бөјүк бир гошула Әрдәһана јола салды. О, Һәмин гошунун сәркәрдәләринә, үч гардашы вә онларын 400-ә јахын горужучуларыны јолда гәфләтән өлдүрмәји әмр етди. Ејни вахтта шаһ сарајында вә онун гошунунда хидмәт едән наразы дүнбүлүләрин дә гырғыны тәшкил едилди.

Шәрәф хан Бидлиснин вердији мә'лумата көрә бу гырғын заманы Дүнбүлү тајфасындан тәхминән 23 мин нәфәр һәлак едилмишди¹⁴. Бизчә бу рәғәм мүјјән гәдәр шиширдилмишдир. Нәр шейдән әввәл Һәмин дөврдә I Тәһмасибин гошунлары ичәрисиндә бу гәдәр Дүнбүлүнүн олмасы шүбһә доғуруп. Күтләви гырғынын Дүнбүлү әразисиндә һәјата кечирилмәси исә ағыласығмаздыр. Белә олдуғу тәгдирдә сәрһәд наһијәсиндә јашајан Һәмин тајфа Азербайжан торпагларына кирмәјә бәһанә ахтаран османлылары көмәјә чағырар. Буна имкан олмадыгда исә сәрһәдди кечәрәк, өзләрини хилас едә биләрдиләр.

I Тәһмасибин Дүнбүлү тајфасына белә диван тутмасына бахмајараг о, Иран—Османлы сәрһәдләриндә јашајан вә бөјүк нүфуза малик олан белә бир гүввәни итирмәк истәмирди. Мәһз буна көрә дә о, дүнбүлүләрлә сабиг мұнасибәти бәрпа етмәк гәрарына кәлди. I Шаһ Тәһмасиб Һәмин тајфанын рәғбәтини газанмаг мәгсәди илә Әрдәһан гәсдиндән јаха гуртарыб вәтәнә гајыдан Мәһәммәд бәјин оғлу Мансур бәји захири мөһ-

⁶ Минорски. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 112.

⁷ شرف خان بن شمس الدين بدليسی، شرفنامه، جلد اول، س پتربورگ ۱۸۶۰ ص ۳۱۰

⁸ Шәрәф хан бин Шәмсәддин-и Бидлиси. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 31.

⁹ И. П. Петрушевский. Азербайджан в XIV—XVI вв. Сбор. Стат. по истор. Азерб. (изд. АН Азерб. ССР), Баку, 1949, сәһ. 249.

¹⁰ Шәрәф хан бин Шәмсәддин-и Бидлиси. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 113, 311.

¹¹ اسکندر بیگ منشی. تاریخ عالم ارای عباسی، جلد اول، تهران، ۱۳۱۴ هجری، صفحه ۵۶

¹² Шәрәф хан бин Шәмсәддин-и Бидлиси. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 113, 312.

¹³ Искәндәр бәј Мүнши. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 56.

¹⁴ Шәрәф хан Бидлиси. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 112.

рибанлыгга гәбул едәрәк, Готур дәрәси вә Баркири маһалларыны тијул һугугу әсасында она бағышлады¹⁵. Бу һадисәдән сонра Дүнбүлү феодаллары (ел башчылары) јенидән дәвләт ишләриндә фәаллыг кәстәрмәјә башладылар. Белә ки, тәдричән онлар Азәрбајҗанын мүхтәлиф вилајәтләринин, о чүмләдән Хој, Салмас, Нахчыван, Готур дәрәси, Авачыг, Шә-рур, Бәркүшад, Абагај, Сөкмәнабад, Сүләјман-Сарај, Чалдыран вә бир сыра башга јерләрин идарә едилмәсини өз әлләринә кечирә билдиләр¹⁶.

Сәфәви һөкмдарлары тәрәфиндән дүнбүлүләрә верилмиш Хој вилајәти, әввәлләрдә бүтүн тајфанын ирси торпагы (очаглыгы) һесаб едилирди. Лакин сонралар Хој вилајәтинин торпагы ири феодаллар¹⁷, онларын јахын гоһумлары, гошун башчылары, руһаниләр вә саир имтијазлы тәбәгәләр арасында бөлүшдүрүлдү. Һәр јердә олдуғу кими бурада да кениш халг күтләләри феодаллар тәрәфиндән амансызчасына истисмар олунурдулар. Феодаллар јохсул әһалини вә онларын әмлакыны өзләринин шәхси малы һесаб едирдиләр. И. П. Петрушевски Хојдакы ири феодалларын әһали үзәриндәки өзбашыналығыны кәстәрмәк үчүн мәнбәләрдә әкс етдирилмиш бир ләтифәни мисал кәстәрир. Бир дәфә Хојда һалвачы дүканларынын биринә дахил олуб дојунча һалва јејән ханзадәләрдән пул тәләб олунур. Тәәччүбләнән ханзадәләрдән бири белә дејир: «Шаһ вилајәти бүтүн ширниләри илә бизә бағышламышды»¹⁸. Профессор Петрушевскијә кәрә Азәрбајҗанда кениш јајылмыш «шәһәр бизим, шәкәр бизим» зәрб мәсәлинин тарихән әмәлә кәлмәси бу һадисә илә әлағәдардыр¹⁹.

I Шаһ Аббасын һакимијјәти (1587—1629) дөврүндә Дүнбүлү ел башчыларынын нүфузу даһа да артды²⁰. Бу дөврдә һәмин тајфаја башчылыг едән Салман хан һәлә чаван јашларындан Сәфәви һөкмдарына хидмәт етмиш вә онун апардығы мұһарибәләрдә гәһрәманылыглар кәстәрмишди²¹. Бу һагда кениш мәлүмат верән тарихчиләрдән Әбдүррәззаг Дүнбүлү белә бир мараглы һадисәни тәсвир едир. «Азәрбајҗан торпагыларыны түрк итиласындан кери алмаға чалышан I Шаһ Аббас Османлы дәвләтинин ән бөјүк бир ордусу илә үз-үзә кәлди. О, дөјүшә киришмәздән әввәл дүшмән ордусунун кәмијјәт вә кејфијјәти илә марагланды. Салман хан бу һагда мәлүмат әлдә етмәји көнүллү сурәтдә өз өһдәсинә көтүрдү. О, кечә вахты османлы гошунларынын дүшәркәсинә дахил олараг гошун дәфтәрхана мүдирини тутур вә орду һаггында һәртәрәфли мәлүмат верән китабы әлә кечирир. Салман хан әсир алдығы дәфтәрхана мүдирини дәфтәрлә бирликдә Османлы һәрби дүшәркәсиндән чыхарараг, Шаһ Аббасын јанына кәтирди»²². Дүшмән гошунунун һәрби сирләринин Сәфәвиләрин әлиһә кечмәси онларын бу мұһарибәдә гәләбә чалмасы ишини асанлашдырды.

Салман хан кәстәрдији икидлјә кәрә «Су-башы»²³ титулу илә тәлтиф едилди²⁴. Бу һадисәдән бир гәдәр сонра (1616) Салман хан Су-башы Османлы дәвләтинин тәһрики илә Салмаса јүрүш едән күрдләри дарма-

¹⁵ Шәрәф хан бин Бидлиси. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 213—214.
¹⁶ Јенә орада, сәһ. 310—317; Искәндәр бәј Мүншин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 50, 56, 155, 445; Әбдүррәз-Дүнбүлү. Никаристан-и Дара, сәһ. 4—6.
¹⁷ И. П. Петрушевски. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 248.
¹⁸ Јенә орада, сәһ. 249.
¹⁹ Јенә орада, сәһ. 250.

²⁰ نادر میرزا. تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز، تبریز، ۱۳۲۳، ص ۱۷۰
عبدالرزاق دنبلی. تاریخ دنبلی

²¹ (Әлјазмасы Ермәнистан ССР матенадаран әлјазмалары фонду Арабонисмен-ной вонд №—622); Сонрақы сәһифәләрдә «Дүнбүлү тарихи» кими гејд олуначагдыр.
²² Тарих-и Дүнбүлү, сәһ. 8—9.

²³ Гејд: «Су-башы» өн сырада вурушан гошун башчысына дејилир.
²⁴ Тарих-и Дүнбүлү, сәһ. 9.

дағын едәрәк, сәрһәддин о бири тәрәфинә говду. Бу мұһарибә онун һәр-мәтинин даһа да артмасына вә Шаһ Аббасдан ханлыг²⁵ титулу алмасына сәбәб олду²⁶. Ејни заманда Салмас вә Чорс маһаллары онун әввәлки мүлк вә тијул торпагылары илә бирләшдирилди²⁷. Бундан сонра Салман хан Су-башы I Шаһ Аббасын гошунларына Чәрхәчи²⁸ башы тәјин едилди²⁹.

Искәндәр бәј Мүншинин «Тарих-и Аләм-ара-ји—Әббаси» әсәриндә Салман хан Су-башыдан башга һәмин тајфаја мәнсуб олан дикәр ики нүфузлу сәркәрдәнин дә фәалијјәти әкс етдирилмишдир. Онлардан бири Мәрәнд һакими Чәмшид Султан, дикәри исә Бәркүшад һакими Мәгсуд Султан Дүнбүлүдүр³⁰.

Сәфәви Шаһ Султан Һүсејнин һакимијјәти (1694—1722) дөврүндә Хој вилајәтинин һакими Шаһбаз хан шаһ һакимијјәтинин зәифләмәсиндән истифадә едәрәк, вилајәти демәк олар ки, мүстәгил идарә едирди.

Сәфәви дәвләтинин зәифләмәси вә бејнәлхалг вәзијјәтлә әлағәдар олараг, 1724-чү илдә Османлы гошунлары Азәрбајҗана дахил оларкән³¹ Чалдыран вә Хој вилајәтини ишғал етмәк түрк сәркәрдәләриндән Абдулла паша Көпүрлү оғлуна һәвалә олунмушду³².

Абдулла пашанын дәстәләри Хој галасыны мұһасирәјә алды. Шәһәр әһалиси дүшмәнин јахшы силаһланмыш вә сајча үстүн гүввәсинә гаршы мәрдликлә мұғавимәт кәстәрирди. Гала әтрафында баш верән дөјүшләрдә һәр ики тәрәф бөјүк итки верирди. Мұһасирәнин узанмасына³³, шәһәрдә азугә вә дөјүш вәсаитинин азалмасына бахмајараг, әһали дүшмән гаршысында сарсылмаг билмирди. Лакин дөјүшләрин бириндә Шаһбаз хан гала һасары үзәриндә дөјүшә рәһбәрлик едәркән, дүшмән күлләсиндән өлдү³⁴. Бу һадисә шәһәр мұдафиәчиләринин чаш-баш дүшмәсинә вә шәһәрин тәслим олмасына сәбәб олду. Лакин дүшмән шәһәрдә чох гала билмәди. II Шаһ Тәһмасибин гошунларына башчылыг едән Надир Гулу хан Иранда бир сыра мұвәфғәијјәтләр газандыгдан сонра һичри 1143 (1730)-чү илдә Азәрбајҗана кәлди. Бунунла әлағәдар олараг Османлы гошунлары Хој вилајәтини тәрк етмәјә мәчбур олдулар³⁵.

Азәрбајҗан Османлы ишғалындан тамамилә азад олундугдан сонра, Надир шаһ дүнбүлүләрдән Нәчәфгулу ханы Тәбриз, Шаһбаз ханын оғлу Муртузагулу ханы исә Хој вилајәтинә һаким тәјин етди. Беләликлә, Дүнбүлү тајфа башчыларынын Хој вилајәтиндәки ирси һөкмранлығы јенидән бәрпа олунду. Бундан әлавә, Тәбриз вилајәтинин идарәси дә һәмин вахтдан етибарән Дүнбүлү феодалларынын әлиһә кечди.

Мәлүм олдуғу кими, Надир шаһдан (1736—1747) габаг вә һәмчинин онун һакимијјәти дөврүндә өлкәнин бир чох әјаләтләриндә шаһ һа-

²⁵ Һәмин тарихдән етибарән Дүнбүлү һөкмдарлары ирси олараг «Хан» титулу дашымаға башладылар. Бах: И. П. Петрушевски. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 249.

²⁶ Искәндәр бәј Мүншин. Кәстәрилән әсәри, II ч., сәһ. 635.

²⁷ Јенә дә орада, сәһ. 762.

²⁸ Чәрхәчи башы (چرخچی باشی) әсас гошундан габаг кәшфијјат апармаг мәгсәди илә һәрәкәт едән дөјүшчү дәстәләринин башчысына дејилир. Бах: Ш. Сами. Гамус-и түрки, I ч., Истамбул, 1317, сәһ. 509.

²⁹ Тарих-и Дүнбүлү. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 9.

³⁰ Искәндәр бәј Мүншин. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 445, 763.

³¹ 1724-чү илдә өлкәдәки үмуми вәзијјәт вә османлыларын Азәрбајҗана етидикләри һүчум һаггындакы кениш мәлүмат үчүн бах: Ф. М. Әлијев. Народно-освободительное движение в Азербайджане в первой половине XVIII в., Бақы, 1961, Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасы Тарих институтунун елми архиви, ф. 1, оп 15, д. 6503.

³² Дүнбүлү тарихи. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 12.

³³ Гејд: Шәһәр тәхминән 9 ај мұһасирәдә галмышды.

³⁴ Тарих-и Дүнбүлү, сәһ. 10.

³⁵ Түрк-Иран мұһарибәләринин шәрһи мәгсәдимизә ујғун олмадығы үчүн бу мәсәләнин үзәриндә дајанмырыг.

лан данышыглардан сонра ики сәркәрдә арасында иттифаг бағланды. Аға Мәһәммәд хан Гачар Дүнбүлү ханларынын Тәбриз вә Хој вилајәтиндәки ирси һакимијјәтини җазылы сурәтдә тәсдиғ етди. Бунун әвәзиндә Иттифагын позулмамасына киров оларағ һүсәйиғулу хан өз арвадыны⁵³ Гәзвин шәһәринә көчүрүлмәсинә разылығ верди⁵⁴. Бу вахт Гәзвин шәһәри Аға Мәһәммәд хан Гачарын һакимијјәти алтында иди.

Һүсәйиғулу хан 1813-чү илә гәдәр⁵⁵ Хој вилајәтиндә мүвәффәғијјәтлә һөкмранлығ етди. О, һөкмран олдуғу мүддәтдә гачарларла табе олмагдан имтина етмишди.

Фәтәли шаһ Гачарын нәвәси шаһзадә Надир Мирзә дүнбүлүләрин онлара табе олмадыгларыны етираф етмәјә мәчбур олмушду. О җазырды: «Дүнбүлү ханлары Кәрим хан Зәндин дөврүндә олдуғу кими, шәһид Шаһәншаһ Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын заманында да өзләрини мүстәғил шаһлар кими апарырдылар»⁵⁶.

Аббас Мирзә Азәрбајҗанын бир сыра вилајәтләрини, о чүмләдән Тәбризи өзүнә табе етдикдән сонра Хојлу һүсәйиғулу ханы арадан галдырмағ вә Дүнбүлү һөкмранлыгына сон гојмағ үчүн бир сыра тәдбирләр көрдү.

О, вәзири Мирзә Исанын (Бөјүк Мирзә) вә башга җахын шәхсләрин мәсләһәтилә бөјүк гошунла Хоја кәлди. О, «Хој чухуру» адлы јердә дүшәркә саларағ һүсәйиғулу ханы јанына дәвәт етди. Габагчадан дүшүнүлмүш плана көрә бир нечә нөкәрлә гонағ кәлән Хој ханы даһа кери гајытмамалы иди. Дүшмәнин һиләсини баша дүшән һүсәйиғулу хан, сүвари гошун дәстәләри илә Аббас Мирзәнин јерләшдији сәһәнин җахынлыгына кәләрәк орада дүшәркә салды. О, гошун сәркәрдәсинә тәһлүкә баш вердији тәғдирдә нә едәчәји һағда көстәришләр вердикдән сонра алты минлик сечилмиш атлы илә гәфилдән Аббас Мирзәнин јанына кәлди⁵⁷. Хој ханынын һәр еһтимала гаршы габагчадан һазырлашдыгыны көрән Аббас Мирзә һүсәйиғулу ханы тутмағ вә һәбс етмәк планындан әл чәкмәјә мәчбур олду. Бу һағда мәлүмат верән Гаспар Друвил җазыр ки, «1813-чү илдә мән Јеревандан Хоја гајыдаркән баш вермиш һадисә һағгында һүсәйиғулу ханла сөһбәт етдим. Хој ханы шаһзадәнин гәсдинә гаршы көрдүјү тәдбир вә онун нәғичәси һағгында белә дејирди: «Инанын ки, онлар мәним мүшајијәтчиләрини көрдүкдә һамысы һејрәтдән донуб галдылар»⁵⁸.

Һүсәйиғулу ханын вәфатындан (1813) сонра Дүнбүлү ханларынын нүфузу азалмаға башлады. Онун гардашы Чәфәргулу хан⁵⁹ дүнбүлүләрин Хој вә Тәбриз вилајәтләриндәки ирси һөкмранлыгыны бәрпа етмәк үчүн чох сәј көстәрди⁶⁰. Лакин онун бу тәдбирләри гачарларын күчлү мүғавимәтинә раст кәлди.

⁵³ Һүсәйиғулу ханын Гәзвин шәһәринә киров (фәхри һәбс) кими көчүрүлән арвады Гарабағлы Ибраһим Хәлил ханын ғызы иди.

⁵⁴ Мәһәммәд Таги хан Мустофи. Насих-үт-тәварих, Тәбриз, 1319, сәһ. 43.

⁵⁵ Һүсәйиғулу ханын вәфат тарихи ајры-ајры мәнбәләрдә мүхтәлиф шәкилдә көстәрилмишдир. һачы Зејналабдин Ширвани, 1220 (1807)-чи илдә (Рјазәт-үс-сәјаһ), Теһран, 1339, сәһ. 95; Әбдүррәззағ Дүнбүлү исә һичри 1225 (1810)-чи илдә

سلطانية көстәрмишдир. Лакин Гаспар Друвилдин вердији мәлүмата көрә (Г. Друвил. Сәфәрнамә, Теһран, 1337, сәһ. 33) о, 1813-чү илдә шәхсән һүсәйиғулу ханла көрүшмүш вә онула сөһбәт етмишди. Баш верән һадисәләрин кедиши дә Друвилдин вердији мәлүматы тәсдиғ едир. Беләликлә, еһтимал ки, Хој ханы һүсәйиғулу хан 1813-чү илин ахырларында вәфат етмишдир?

⁵⁶ Надир Мирзә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 30.

⁵⁷ Јенә орада, сәһ. 150.

⁵⁸ «باور کنید که همه از دیدن همراهان من غرق تعجب شدند» Г. Друвил. Көстәрилән әсәри, сәһ. 33.

⁵⁹ Гејд: Чәфәргулу хана ғылынчынын чәкиси илә әлағәдар оларағ «Батман ғылынч» да дејилирди.

⁶⁰ П. А. Жобер. Иран вә Ермәнистана сәјаһәт, Теһран, 1943, сәһ. 81.

Түркмәнчај сүлһ мүғавиләсиндән (1828) сонра Иран дөвләти Чәфәргулу ханын русларла һәрби әмәкдашлығ етмәсини⁶¹ вә илләр боју гачарларла гаршы вурушдуғуну бәһанә едәрәк, дүнбүлүләрин торпағыны мүсадирә етди вә онларын һәр чүр һакимијјәтинә сон гојду⁶².

Ханлыглар дөврүндә Дүнбүлү тајфасы ичәрисиндән бир сыра җазычы вә шаирләр чыхмышлар. Онлардан Бәрги, һејран ханым, Бәзми, Сабит, Салик, Гәриб, Хавәр вә Мәфтун тәхәллүсү илә җазыб јарадан шаирләри вә җазычылары көстәрмәк олар⁶³.

Мәфтун тәхәллүсү Әбдүррәззағ Дүнбүлү өз јарадычылыгы илә бүтүн Шәрг өлкәләриндә шөһрәт газанмышды. Онун чап едилмиш он алты әсәри вардыр⁶⁴. Бу әсәрләр әсас етибарилә тарих вә ше'р китабларындан ибарәтдир. Әбдүррәззағын тарих әсәрләриндә Надир шаһын өлүмүндән башлајарағ, XIX әсрин әввәлләринә гәдәр олан дөвр һағгында әтрафлы мәлүмат верилир. Әсәрләрдә дөврүн иғтисади, ичтиман вә хүсусилә сјаси һәјәти өз әксини тапмышдыр. О, ејни заманда мәнсуб олдуғу Дүнбүлү тајфасынын тарихинә даир дә мәлүмат верир. Әбдүррәззағ Дүнбүлүнүн «Мәфтун» тәхәллүсү илә җаздығы ше'рләри чох сәлис, ширин вә ајдындыр.

Мәфтунун күчлү јарадычылығ истәдадына малик олмасыны вә дилиндәки сәлислији ше'рләриндән кәтирилән мисалларда ајдын көрмәк олар.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, Кәрим хан Зәнд Азәрбајҗандан гајыдаркән бурадан бир сыра көркәмли шәхсијјәтләри өзү илә Шираз шәһәринә апармышды. Хојлу Нәчәфгулу ханын 10 јашлы оғлу Әбдүррәззағ да бунларын ичәрисиндә иди. 16 ил вәтәндән узағларда јашајан Әбдүррәззағ Мәфтун вәзијјәтини белә тәрәннүм едир⁶⁵:

گلی نشکفته بود از شاخسارم کز چمن رفته
نرفته است از چمن مرغی بدین حسرت که من رفته
نه کامی از وطن جستم نه طرفی بستم از غربت
نه از بیگانه نگمانم شاد شد خاطر نه از خوششان⁶⁶

Мәфтунун лирик ше'рләри даһа марағлы вә чазибәдардыр⁶⁶:

تعالی اللہ کرا باشد جو تو منظور خوش منظر
سمن سیما و سنبل موی و سوسن یوی و نسرين بر
دريغ از روز و صل تو که دورم از تو و دارم
بسر خاک و بکف بادو بچشم آب و بدل آذر⁶⁷

Јухарыда көстәрилән фактлар, ханлыглар дөврүндә Азәрбајҗанын ајры-ајры вилајәтләриндә, о чүмләдән Хој вә Тәбриздә тәсәррүфат һә-

⁶¹ Бу һағда кениш мәлүмат үчүн бах: АКАК. Тифлис, 1888, II ч., сәһ. 578, сәһ. 1146, сәһ. 117, сәһ. 1237, 1244, сәһ. 629, сәһ. 1626, сәһ. 888, сәһ. 1812, сәһ. 912, сәһ. 1872, сәһ. 1020, сәһ. 2026, сәһ. 1021, сәһ. 2027 вә һәмчун чилдә олан күлли мигдарда башга сәһәлләрә.

⁶² һачы Зејналабдин Ширвани. Көстәрилән әсәри, сәһ. 96.

⁶³ һәмчун шаирләрин һәјат вә јарадычылыгы һағгында, бах:

تمدن، علاءالدین تگش. بزرگان و سخن سرايان آذربايجان غربی-تهران ۱۹۶۰

⁶⁴ Әбдүррәззағ Дүнбүлү. Никаристан-и Дара, сәһ. 77.

⁶⁵ Һәлә будағымда күл ачылмадан чәмәндән кетдим.

Һеч бир гуш мән гәдәр һәсрәтлә чәмәндән кетмәмишди

Нә вәтәндән бир кам алдым, нә гүрбәтдә бир күн көрдүм.

Нә јадлардан үрәјим севинди, нә дә гоһумлардан.

⁶⁶ Әбдүррәззағ Дүнбүлү. Никаристан-и Дара, сәһ. 282.

Аллаһ јүксәкдир, кимин сән тәк хош бахышы кәзалтысы вардыр?

Јасәмән үзлү, сүнбүл сачлы, сүсән әтирли вә нәсрин ағушлу.

Һејиф олсун ки, сәнин вүсал күнүндән узағам.

Буна көрә дә башымда күл, әлимдә күлөк, көзүмдә су вә үрәјимдә од галыбдыр.

⁶⁷ Фәрһад Мирзә Гачар. Көстәрилән әсәри, сәһ. 669.

дыгы рол вэ тутдугу мөвге бөјүк әһәмијјәтә малик олмушду.

О роли племени Дунбули в общественной, политической и культурной жизни Азербайджана (вторая половина XVIII—начало XIX века)

Как известно, в середине XVIII в. в отдельных областях Азербайджана возникли небольшие независимые и полунезависимые ханства. Таковы были Тебризское и Хойское ханства, власть в которых перешла в руки предводителей Дунбули.

Керим-хан Зенд (1750—1778), которому удалось после долгой борьбы подчинить своей власти значительную часть Ирана, стремился захватить и азербайджанские ханства. Он добился успеха в ряде ханств, в том числе и в Урмии, но так и не смог подчинить себе Дунбулинских ханов. По данным источников, Керим-хан Зенд до конца своей жизни довольствовался лишь получением дани с этих ханств.

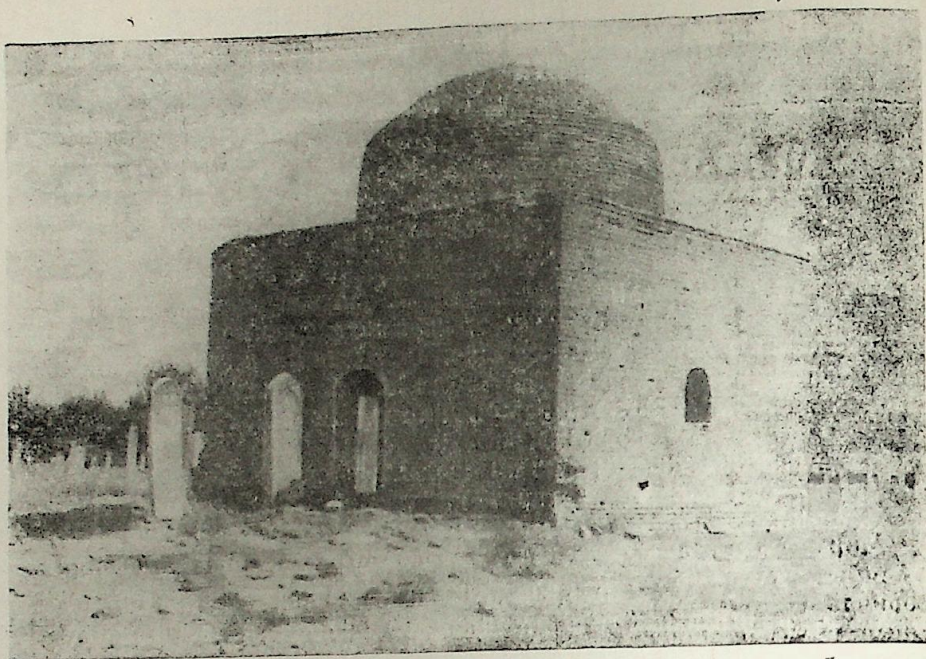
Независимости Дунбулинских ханов в Тебризском и Хойском ханствах был положен конец только в первой четверти XIX в. Один из последних представителей племени Дунбули Джафаркулу-хан долгое время (1828 г.) вел мужественную борьбу с войсками Аббас Мирзы за восстановление наследственной власти своей династии в Хойском ханстве.

стью во всех странах Среднего Востока.

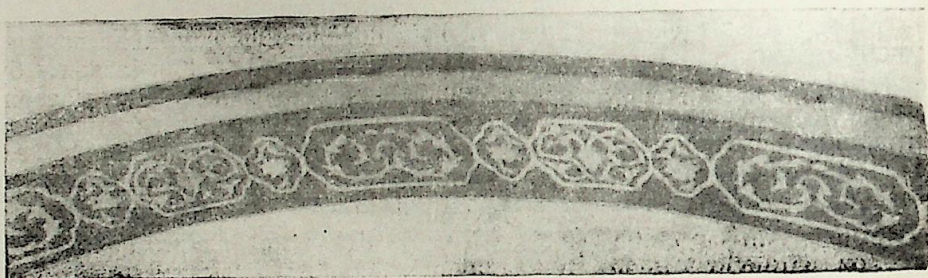
Тарих, фэлсəфə вə нүгүг сeријасы, 1973, № 4

Серия истории, философии и права, 1973, № 4.

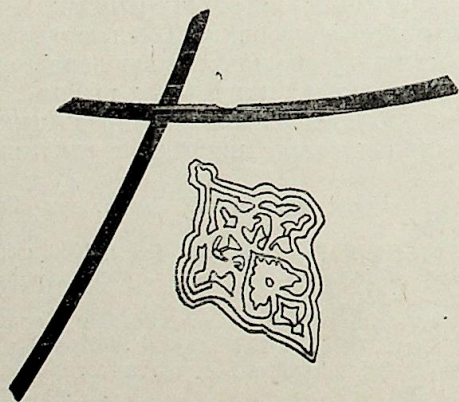
⁶ Н. В. Минкевич-Мустафаева и С. К. Ахмедова. Мавзолей семейства Мирзы Адыгезаль-бека» (Доклады АН Азерб. ССР, 1948, № 5), стр. 220—224. Бу мавгаләдә сәһв олараг Мирзә Адыкәзәл бәјин түрбәсинин Исмәјыллы рајонунун мәр-

Шәкил 1.

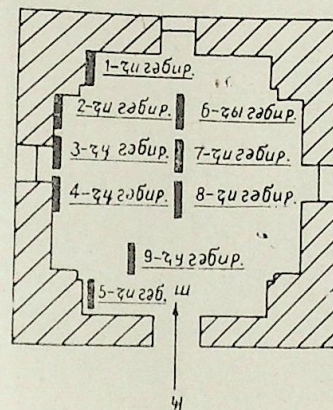
Шәкил 2.

Шәкил 3.

әллифләри Мирзә Адыкөзәл бәј вә онун аилә үзвләринә аид гәбирләр һаггында анчаг үмуми мә'лумат вермишләр. Гәбирләрин үзәриндәки јазылар исә охунмамышдыр. Буна көрә дә биз Рәһимли гәбиристанлыгында, әсасән Мирзә Адыкөзәл бәј вә онун аилә үзвләринә мәхсус гәбирләрин әрәб вә фарс дилләриндә олан китабәләрини охумаға вә тәрчүмә етмәјә чалышмышыг⁷.

Түрбәдәки бүтүн гәбирләрин јазыларынын охунуш вә тәрчүмәсини бир мәгаләдә әһатә етмәк мүмкүн олмадыгындан, бурада анчаг Мирзә Адыкөзәл бәј вә оғлу һүсәјн бәјә мәхсус гәбирләрин китабәләриндән бәһс олуначагдыр.

Шәкил 4.

4-чү шәкилдә көстәрилдији кими, Мирзә Адыкөзәл бәј вә онун аилә үзвләринә мәхсус түрбәдә 9 гәбир јерләшир. Бу гәбирләрин анчаг башдашылары (стеллалары) вардыр. Одур ки, түрбә дахилиндә 9 гәбирин јерләширилмәсинә бахмајараг, дарысгаллыг һисс олунмур. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, гәбиристанын өзүндә дә Мирзә Адыкөзәл бәјин гоһум-әгрәбасына аид бир нечә гәбир вардыр. Гәбиристанлыгдакы бүтүн гәбирләрин дә анчаг башдашылары көрүнүр. Јазы вә нахышлар исә башдашыларын габаг сәтһиндә һәкк едилмишдир.

Түрбә ичәрисиндәки 9 башдашындан јалныз 1, 2, 3 вә 4-чүсү дахили гәрб диварын бир нечә см дәринлијиндә шагули вәзијјәтдә дивара нәсб едилмишдир⁸. Бу она көрәдир ки, һәмин дөрд башдашы кирәч материалындан һазырланмышдыр. Дағылыб-төкүлмәсин дејә, онлары дивар ичәрисинә нәсб етмишләр.

5-чи башдашы исә һәмин гәрб диварындан 10 см-ә гәдәр аралы, шагули вәзијјәтдә јерә басдырылмышдыр. Дикәр 4 башдашы бир-бириндән аралы, јенә дә шагули вәзијјәтдә, тәхминән түрбәнин орта һиссәсиндә басдырылмышды. Бунлардан бири орталыгдан сынмыш вә ики һиссәјә бөлүнмүшдүр. Гапы тәрәфдә олан ики башдашы исә һазырда јерә јыхылмыш вәзијјәтдәдир.

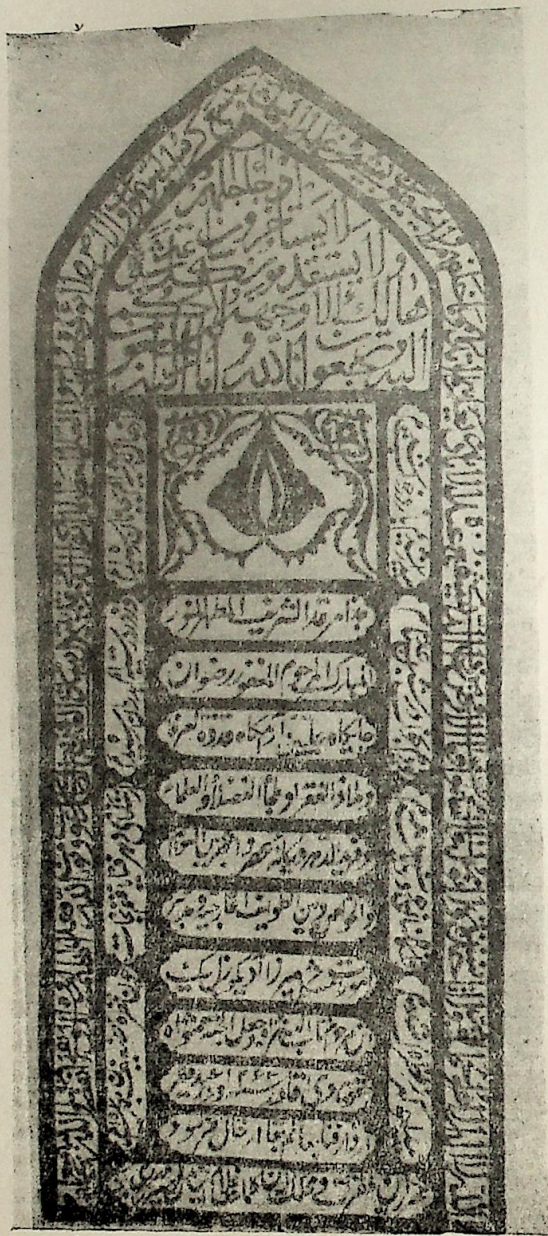
Түрбәдә шәрти олараг нөмрәләдијимиз 4-чү башдашы Мирзә Адыкөзәл бәј вә 1-чи башдашы исә оғлу һүсәјн бәјә аиддир.

кәзи сајылан Коранбој-Әһмәдлинин чәнуб-гәрб тәрәфиндә јерләшән Рәһимли кәдиндә олдуғу көстәрилмишдир, сәһ. 220—224.

⁷ В. Н. Левиатовун јаздыгына көрә мәрһум Ә. Ә. Әлсәғәрзәдә дә вахтилә Мирзә Адыкөзәл бәјин гәбринин китабәсини охумушдур (Бах: «Гарабағнамә»јә јазылмыш мүгәддимә, сәһ. 25. Ә. Ә. Әлсәғәрзәдә китабәнин охунушуну чап етдирмәдијинә көрә, бу мәгаләнин мүәллифләри дә ондан истифадә едә билмәмишләр).

⁸ Н. В. Минкевич-Мустафајева вә С. К. Әһмәдованын мәгаләсиндә түрбәнин гәрб диварында 3 гәбрин олдуғу көстәрилмишдир. Түрбәдәки гәбирләрин сајы да сәһв јазылмышдыр. Бах: Көстәрилән мәгалә, сәһ. 221.

Јухарысы чатматағ шәклиндә олан Мирзә Адыкөзәл бәјә аид башдашынын чатматағы ичәрисиндә ики ајры-ајры ајә нәсх хәттилә јазылмышдыр (5-чи шәкил).

Шәкил 5

[ولكل امه اجل ف] اذا جاء اجلهم لا يستأخرون ساعة ولا يستقدمون
[ولاندع مع الله الها اخر لا اله الا هو] كل شئ هالك الا وجهه له الحكم واليه ترجعون انا الله و الى الله راجعون

⁹ Гур'ан, سورة الاعراف — Ә'раф сүрәси, 32-чи ајә.

¹⁰ Гур'ан, سورة القصص — Гисәс сүрәси, 88-чи ајә.

1. «Һәр кәсин бир әчәли вар. О әчәл кәләндә нә бир саат кери галар, нә бир саат габаға кечә биләр».

2. «Аллаһ илә јанашы башга бир аллаһы чағырма. Ондан башга аллаһ јохдур. О аллаһын варлығындан башга һәр шәј мәнв олачагдыр. һәкм онундур вә онун тәрәфинә гајыдачагсыныз. Биз аллаһыныг вә онун тәрәфинә гајыданларыг».

Башдашыларын кәнарында исә «Гур'ан»ын «Бәгәрә» сүрәсинин 256-чы ајәси — «Ајәтәл-күрси» јазылмышдыр¹¹. Бу јазыла ра паралел сүрәтдә фарсча јазылмыш ики рүбаннин һәр бир мисрасы узунсов дөрдбучаглы һашијәјә алынмышдыр.

پیدا جو گهر ز قطره آب شديد
وانگاه نهان چو در ناياب شديد
بوديم بخاب در شبستان عدم
بيدار شديد باز در خواب شديد¹²

از جان گذشته ايم بجانان رسیده ايم
وز درد رسته ايم بدرمان رسیده [۱] ايم
از تنگنای دهر فنا یافتیم نجات
چون قطره ضعیف بعمان رسیده ايم

«Kövһәр кими сүјун гәтрәсиндән јарандыг. О заман тапылмајан дүрр кими јох олдуг. Јохлуғун гаранлығы ичәрисиндә ујумушдуг, ајылдыг, јенә дә јухуја кетдик».

«Чандан кечиб чанана чатмышыг, дәррдән хилас олуб дәрмана јетишмишик. Фәна дүнјанын изтирабларындан хилас олдум, кичик бир гәтрә кими дәннзә говушмушуг».

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, икинчи рүбанин көһнә Кәпчәдәки, «Имамзадә» абидәләр комплекси гаршысында үч түрбәдән бири дахилиндә дәфи олунмуш һәккак Мирзә Мәһди өзүнүн башдашысы үзәриндә дә јазмышдыр¹³. Мирзә Мәһдинин башдашысы үзәриндәки рүбан илә Мирзә Адыкөзәл бәјин башдашысы үзәриндә јазылмыш рүбаннин арасындакы фәрг һәккакын өз башдашысында « فنا » сөзүнү « دنى » кими јазмасыдыр.

Чатматағын ичәрисиндәки јазыларын алт тәрәфиндә дөрдбучаглы дахилиндә приһәчмли нәбати орнаментләр нәгш олунмушдур. Бу орнаментләрдән ашагыда Мирзә Адыкөзәл бәјин ады, атасынын ады, өлүм тарихи вә шәхсијјәтини билдирән сөzlәр 10 әдәд узунсов дөрдбучаглы ичәрисиндә нәстәлиг хәттилә јазылмышдыр.

هذا مرقد الشريف المطهر المنور
المبارك المرحوم المغفور رضوان
جايبك عليهم¹⁴ آرامگاه قدوة العرفا
و ملاذ الفقرا و ملجاء الفضلاء و العلماء
و فريد الدهرو مكانة عصر و اشهرين العوام
و الخواص و بين الطوائف الخارجيه و متبر

¹¹ Гур'ан, سورة البقرة

— 256-чы ајә — آية الكرسيه

¹² М. С. Ордубадинин вердији мә'лумата көрә, бу рүбан шаир Садыг Тәбризиндир. Бах: М. С. Ордубади. «Думанлы Тәбриз», III һиссә, Бақы, 1964, сәһ. 324.

¹³ М. Х. Нә'мәтова. «Ики Кәпчә һәккак-хәттаты һаггында» (XIX әср), Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, 1959, № 3, сәһ. 28.

¹⁴ جايبكاه — олмалыдыр.

¹⁵ آرامگاه — олмалыдыр.

Беләликлә, мә'лум олур ки, Мирзә Адыкөзәл бәјин огланларынын бөјүјү олан һүсејн бәј 1856-чы илдә атасындан 8 ил сонра вәба хәстә-лијиндән вәфат етмишдир.

Мирзә Мехди Начи Мирзә Адыкөзәл бәјин вә өвладларынын гәбир китабәләрини һәкк едәркән, өзүнүн мәнсубијјәтини, јә'ни доғулдуғу јерин адыны нәдәнсә мүхтәлиф шәкилләрдә көстәрир:

Мәс.: Мирзә Адыкөзәл бәјин башдашысынын ахырында «Мирзә Мехди Кәнчәји — «*گنجی*», һүсејн бәјин башдашысынын ахырында исә Мирзә Мехди Кәнчәви — «*گنجوی*» кими јазылмышдыр.

Мәғаләдә фотосурәтләри, охунушу вә тәрчүмәси верилмиш китабә-ләри чап етдирмәкдән әсас мәғсәд, Азәрбајҟан тарихчиләриндән Мирзә Адыкөзәл бәј вә онун оглу һүсејн бәјин мәзар китабәләрини тарихи-миз үчүн јазылы бир сәнәд кими сахламағдан ибарәтдир.

С. Керим-заде и А. Рагимов

Эпитафии Мирзы Адигезалбека и его сына Гусейнбека

РЕЗЮМЕ

Могилы азербайджанских историков XIX в. Мирзы Адигезалбека и его сына Гусейнбека находятся на кладбище в сел. Рагимли Касум-Исмаиловского района. На этом же кладбище похоронены и другие члены его семьи. Как показано в плане мавзолея, четвертая стела относится к Адигезалбеку, а первая — к его сыну Гусейнбеку.

В верхней части стелы Адигезалбека, а также по краям высечен ряд сур'ятов, рубай, а посредине представлено имя историка его отчество и дата смерти. Из надписей видно, что Мирза Адигезалбек умер 1 шав-валя 1264 г. хиджры (соответствует 1 сентября 1848 г.).

По краям стелы его сына Гусейнбека на арабском языке высечен ряд фраз о дружбе, а в середине имя Гусейнбека, его отца и дата смерти от холеры — 1273 г. хиджры (соответствует 1856 г.).

В нижней части обеих стел автор надписей и их резчик Мирза Мехди высек свое имя.

АЗӘРБАЈҤАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1973, № 4

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1973, № 4.

ИР. Л. ДЖАЛАГАНИЯ, Г. Ф. ДУНДУА

ОБРАЩЕНИЕ ШИРВАНСКИХ МОНЕТ XV ВЕКА В ГРУЗИИ

(Статья первая)

Политико-экономические и культурные взаимоотношения Грузии и Ширвана в XV в. до сих пор не являлись предметом специального исследования. Некоторые аспекты этих взаимоотношений, по нумизматическим данным, были рассмотрены Г. Ф. Дундуа¹, но, к сожалению, использованный автором нумизматический материал, до сих пор полностью не опубликован. Кроме того, за последнее время на территории Грузии вновь найден клад ширванских денег XV в. (сел. Али, Хашурского района).

Все это побудило нас вновь обратиться к этому интересному вопросу. Конечно, авторы не ставят перед собой задачу полностью осветить эту сложную проблему. Целью статьи является публикация найденных на территории Грузии ширванских монет XV в. и на этом фоне рассмотрение некоторых аспектов грузино-ширванских взаимоотношений.

В начале апреля 1964 г., в двух километрах от сел. Ахали-Сакобо Лагодехского района Грузинской ССР, Э. Николашвили и К. Турашвили нашли в распаханном трактором поле разбитый глиняный кувшинчик с серебряными монетами. О находке было сообщено в Государственный музей Грузии. Приехавшему на место находки сотруднику Музея Г. Ф. Дундуа удалось приобрести у населения 46 ширванских монет.

Клад состоит из анонимных ширванских тенег первой половины XV в. (время царствования Халил-аллаха I (820—867 г. х. = 1417 — 1462 гг.) следующих типов:²

№ 1—30. Гос. музей Грузии «Фонд кладов» (далее везде шифром «К»), инв. № 11 415—11 444.

АВ. В центре монеты (см. приложение, № 1) двойная розетка с наименованием города «Шемаха», вокруг надпись:

«Султан величайший, высочайший — Шемаха — справедливый, сведущий, да продлит Аллах царствование его» (табл. I, № 4, 10, 17, 24, 28).

¹ Г. Ф. Дундуа. К вопросу монетного обращения в Грузии XV века. Тбилиси, 1964, стр. 65—67, 81—85, 91, 101—107 (на груз. яз.); его же. Монетное обращение и торгово-экономические связи Грузии XV века (историко-нумизматический очерк). Тбилиси, 1965. Канд. дисс. (на груз. яз.), стр. 113—153, 156—211; 213, 226, 241, 251—253 и др.; его же. Монетное обращение и торгово-экономические связи Грузии XV века. Автореф. канд. дисс. Тбилиси, 1965, стр. 12—15.

² Большая часть монет этого клада сильно потерта, и надписи на них разбираются частично; для удобства мы приводим их в восстановленном виде.

RV. Нет божества, кроме Аллаха. Мухаммад — посланник Аллаха.

Слава Аллаху!

Власть [принадлежит] Аллаху! (см. приложение, № 2).

Вокруг, имена четырех правоверных халифов:

Омар, Абу Бекр, Осман, Али (см. приложение, № 3)

№ 31—34 «К» № 11 445—11 448.

Султан величайший

восемьсот,

высочайший — Шемаха — справедливый

тридцать

сведущий, да продлит Аллах царствие его. Год хиджры 830—1426/27. Все как на № 1—30 (табл. I, № 33, 34), (см. приложение, № 4).

№ 35. «К» № 11 449.

AV. Все как на № 1—30.

В центре монеты (см. приложение № 5) надпись: «Нет божества, кроме Аллаха.

Мухаммад — посланник Аллаха». Вокруг линейный и точечный ободок (табл. I, № 35)³.

№ 36. «К» № 11 450.

AV. В пяти розетках, составленных пересекающимися полукругами (см. приложение, № 6) выбита надпись: «Султан величайший, справедливый, да продлит Аллах царствие его». В центральной розетке — место чекана — Шемаха. (см. приложение, № 7).

RV. Все как на № 35 (табл. II, № 36).

№ 37—38. «К» № 11 451—11 452.

AV. В центре пятистрочная надпись: «Султан справедливый, (чекан) сведущий, да продлит господь (Шемаха) царствие его и... «вокруг — два линейных и один точечный ободок (см. приложение, № 8).

RV. В центре двойной фигурной рамки, охваченной линейным и точечным ободком, символ веры: «Нет божества кроме Аллаха, Мухаммад — посланник Аллаха» (см. приложение, № 9).

В сегментах имена четырех правоверных халифов. (табл. II, № 37, 38).

№ 39—43. «К» № 11 453—11 457.

AV. Четырехстрочная надпись: «Султан величайший, справедливый, сведущий, да продлит Аллах царствие его (Шемаха). (см. приложение, № 10). Вокруг линейный ободок.

RV. В фигурной рамке, как на № 35, (табл. II, № 40, 43).

№ 44. «К» № 11 458.

AV. В центре монетного поля розетка, в ней, наименование монетного двора — Бакуйя. «Султан величайший — Бакуйя, — сведущий, да продлит Аллах царствие его». Вокруг два линейных и один точечный ободок (см. приложение, № 11).

RV. В фигурной рамке, охваченной линейным и точечным ободком, надпись (см. приложение, № 12).

В пространстве между рамкой и круговыми ободками — имена четырех правоверных халифов (табл. II, № 44).

№ 45. «К» № 11 459.

Пятистрочная надпись: «(чекан) Султан величайший, справедливый,

³ Первичное определение и описание ширванских монет из кладов сел. Сакоба и Дидхорхи принадлежит мл. науч. сотр. Государственного музея Грузии М. Антадзе.

сведущий, да продлит Аллах царствие его Бакуйя». (см. приложение, № 13).

RV. В центре (см. приложение, № 14). Кругом имена четырех халифов. Все охвачено линейным ободком.

№ 46. «К» № 11 460.

Монета носит явные следы перечекана, и потому надписи разбираются частично.

AV. Трехстрочная надпись, из которой читается лишь первая строка (см. приложение, № 15). В круговой надписи лишь имя одного правоверного халифа (см. приложение, № 16). Ободок линейный и точечный.

RV. В линейном ободке: «Нет божества, кроме Аллаха..., 822 г.» (см. приложение, № 17).

Из описанных монет 44 экз. чеканены в Шемахе, 2 экз. — в Баку.

Таким образом, судя по дошедшей до нас части клада, его могли зарыть после 1426/27 года. Так как состав клада довольно однообразен, можно предположить, что утерянная часть его хронологически не должна быть слишком оторвана от указанной выше даты.

Осенью 1951 г. в сел. Тамарашени (Цхинвальский район Грузинской ССР)⁴, был найден глиняный горшочек с восковой крышкой, разбив которую присутствующие поделили между собой содержащиеся в нем серебряные монеты. Часть клада (36 экз.) в ноябре 1957 г. поступила в Цхинвальский государственный историко-этнографический музей⁵. Поступившая в 1956 г. в этот же музей одна ширванская монета XV в., по-видимому также относится к тамарашенскому кладу⁶.

21 ноября 1952 г. зав. отделом этнографии Гос. музея Грузии Г. Джалабадзе принес в дар музею одну серебряную монету этого клада, которая оказалась ширванской теньгой первой половины XV в., чеканенной в Шемахе. Монета плохо сохранилась и надписи удалось восстановить лишь частично.

«К» № 11 414. Вес=4,14 г, разм.=21/23мм.

AV «... Шемаха... Аллах царствие его» (см. приложение, № 18).

RV В центре (см. приложение, № 19).

Вокруг выбиты имена четырех правоверных халифов, из коих читается лишь Осман (см. приложение, № 20).

Все охвачено линейным ободком (табл. II, № 11 414).

Необходимо отметить, что монеты этого клада очень плохой сохранности; 15 экз. настолько потеряны, что невозможно установить даже их тип⁷, на 18 экз. разбирается лишь место чекана — Шемаха (см. приложение, № 21), 4 же экземпляра по дате чекана распределяются следующим образом: анонимные XV в., время царствования ширваншаха Халил-аллаха ибн Ибрагима (820—867 г. х.=1417—1462 гг.) — 864 г. х. (=1459/60) — 1 экз. 866 г. х. (=1461/62 г.) — 2 экз. 867 г. х. (=1462/63 г.) — 1 экз. И наконец, в 60-х годах в отдел нумизматики Государственного музея Грузии поступило от гр. Гачечиладзе еще 7 монет, со справкой, что это часть клада, найденного в 50-х годах в сел. Тамарашени Цхинвальского района⁸. Среди них было шесть ширванских тенег XV в.⁹ и одна медная монета 80-х годов XIII в. времен грузинского царя Давида VII (1293—1311 гг.).

⁴ Существует версия, что клад найден в сел. Ачабети (Цхинвальский район).

⁵ Благодарим сотрудников музея за представленную возможность изучить клад.

⁶ Монета доставлена в музей жителем сел. Монастыр Цхинвальского р-на.

⁷ Подробные списки кладов с весовыми данными помещены в конце работы.

⁸ «К» инв. № 12 140—12 146.

⁹ Определение приводится по записям в инвентарной книге отд. нумизматики Государственного музея Грузии. Более подробное описание не представляется возможным.

Таким образом, дошедшая до нас часть клада содержит 44 ширванских тенге, и зарыт был возможно после 1462/63 г.

В 1928 г. в сел. Дидхорхи (Душетский район, Грузинской ССР) волей размыло маленькую глиняную кубышку с серебряными монетами XV в.¹⁰ Этот клад упоминается и Е. А. Пахомовым¹¹, но без указания точных координат места находки. Согласно его определению, клад состоял из 68 ширванских тенге XV в. и 20 мелких грузинских монет. На 19 из них были изображены рыбы, а двадцатую он описал следующим образом:

AV Изображен идущий зверь с задранной хвостом. Наверху — звезда.

RV. Следы грузинских букв; разбирается буква «Ф». Найденные тенге можно разделить на три группы — а) анонимные, без даты, чеканенные в Шемахе — 6 экз., в Дербенде — 1 экз. б) тот же тип, отличающийся от предыдущего лишь расположением легенды, чеканенный в Багдате — 2 экз., в Шемахе — 1 экз. в) ширванские обычного типа: чеканенные в Дербенде, в 827 г. х. = 1423/24 г. — 1 экз. в 833 г. х. = 1429/30 г. — 4 экз., в Шемахе, в 832 г. х. = 1428/29 г. — 1 экз. в 833 г. х. = 1429/30 г. — 2 экз., в 834 г. х. = 1430/31 — 6 экз. г.), а также Кара-Коюнлу Кара-Юсуф (1388—1420 гг.), чеканенные в Шемахе, без даты — 2 экз. Е. А. Пахомовым дана довольно туманная формулировка, касающаяся количества ширванских тенге в этом кладе: «...около 68 тенге начала XV в.»¹². Этот клад, ныне хранящийся в Государственном музее Грузии, состоит из 66 ширванских тенге и 20 грузинских монет¹³. Наиболее вероятно, что это и есть их первоначальное количество.

Монеты дидхорхского клада нами разделены на две группы — грузинские и ширванские и соответственно дано их описание.

I группа. Грузинские монеты.

№ 1 XIV в. (?)

«К» № 11 390 В=1,12 г

AV. Изображен зверь с задранной хвостом, а над ним звезда.

RV. Фрагмент стершейся грузинской надписи, читается только «Ф».

Остальные монеты этой группы представлены несколькими вариантами.

№ 2—8.

«К» № 11 391—11 397. Общий вес=5,07 г.

AV. Изображены рыбы.

RV. Помещена в квадратную рамку сильноискаженная религиозная формула в три строки: «Нет божества кроме Аллаха, Мухаммад посланник Аллаха» (см. приложение, № 22). Вокруг точечный ободок (табл. III, 4).

№ 9—12.

«К» № 11 398—11 401. Общий вес=3,17 г.

AV. Изображены рыбы.

RV. Помещена в квадратную рамку сильноискаженная религиозная формула, на поле монеты разбросаны точки, вокруг — ободок.

№ 13—16.

«К» № 11 402—11 405. Общий вес=2,95 г.

AV. Изображены рыбы.

RV. Помещена в квадратную рамку до неузнаваемости искаженная

арабская надпись, вокруг которой разбросаны точки; вокруг — ободки, а за ними снова точки (табл. III, В).

№ 17—20.

«К» № 11 406—11 409. Общий вес=2,88 г.

AV. Изображены рыбы.

RV. Сильноискаженная мусульманская религиозная формула, из коей разбирается: «Нет... Мухаммад...» (см. приложение, № 23). Вокруг линейный и точечный ободок.

II группа. Ширванские тенге

№ 1—4. 6 «К» № 11324—11327; 11329.

AV. В центре — розетка с указанием монетного двора — Шемаха, вокруг розетки надпись: «Султан величайший, высочайший — Шемаха — справедливый,

сведущий, да продлит Аллах царствие его»

(см. приложение, № 24). Вокруг двойной линейный ободок.

RV. В поле: «Нет божества, кроме Аллаха, Мухаммад — посланник Аллаха. Хвала Аллашу. Власть Аллашу» (см. приложение, № 25). Вокруг имена четырех правоверных халифов. Все охвачено двойным линейным и одним точечным ободком (табл. III, № 1, 3, 6).

№ 5. «К» № 11328.

AV. Все как на № 1—4.

RV. В центре: «Нет божества, кроме Аллаха. Мухаммад — посланник Аллаха» (табл. III, № 5) (см. приложение, № 26).

№ 7. «К» № 11 330.

AV. В поле монеты: «Султан величайший, сведущий, справедливый, да продлит Аллах царствие его» (см. приложение, № 27).

Шемаха (см. приложение, № 28). Вокруг двойной линейный и один точечный ободок.

RV. В фигурной картуши (см. приложение, № 29). Вне картуши имена правоверных халифов. Все охвачено одним линейным и точечным ободком.

№ 8. «К» № 11 331.

AV. Все как на № 7, но с несколько иным расположением слов по строкам.

RV. Все как на № 7.

№ 9. «К» № 11 332.

AV. (см. приложение, № 30). Бакуйя (табл. III, № 9).

RV. Как № 7.

№ 10. «К» № 11 333.

AV. В розетке, образующейся из пересечения 5 полукружий, место чекана: Дербенд (см. приложение, № 31). В пяти сегментах надпись: «Султан величайший, сведущий, да возвеличит Аллах царствие его»¹⁴ (см. приложение, № 32).

RV. В поле монеты (см. приложение, № 33) [8]27 г. Монета дефектная.

№ 11. «К» № 11 334.

AV. Подобен № 10.

RV. Подобен № 10, но дата помещена между первой и второй строкой надписи (см. приложение, 34)... 33 г. (табл. III, № 11).

№ 12—15. «К» № 11 335—11 338.

¹⁴ Основное ядро клада соответствует подгруппе «в», Е. А. Пахомова.

¹⁰ Картотека находок отдела нумизматики Государственного музея Грузии.

¹¹ Е. А. Пахомов. Клады... III, стр. 54, № 876.

¹² Там же.

¹³ «К» № 11 324—11 409.

AV. Подобен № 10.
RV. Подобен предыдущей, но дата расположена несколько иначе (см. приложение, № 35) [8] 33 г. (табл. IV, № 14).

№ 16. «К» № 11 339.

AV. Подобен № 10.
RV. В центре: «Нет божества, кроме Аллаха. Мухаммад, (Дербенд) посланник Аллаха» (см. приложение, № 36).
Вокруг надписи помещены имена четырех правоверных халифов.

№ 17 «К» № 11340.

AV. Подобен № 10.
RV. Подобен № 10, но имена правоверных халифов помещены в поле. Дата отсутствует.

№ 18—25. «К» № 11 341—11 348.

AV. Подобен № 10, но чекан Шемахи (см. приложение, № 37).
RV. «Нет бога кроме Аллаха, Мухаммад посланник его». В центре: [8] 32 г. (табл. IV, № 18, 20). (см. приложение, № 38).

№ 26—47 «К» № 11349—11370.

AV. Подобен № 18—25.
RV. Подобен № 18—25, лишь дата (см. приложение, № 39) [81] 33 г. (табл. IV, № 26, 30).

№ 48—53. «К» № 11 371—76.

Монеты подобные № 18—25, сильно потерты, с сохранившимися фрагментами надписей и дат.

№ 54—57. «К» № 11 377—11 380.

AV. Подобен № 10.
RV. Подобен № 18—25, разница лишь в дате (см. приложение, № 40) [8] 34 г. (табл. IV, № 54).

58—62; 64—65. «К» № 11 381—11 385; 11 387—88.

Монеты потертые, разной степени сохранности, с отдельными фрагментами надписей и дат из коих 6 экз. чеканены в Шемахе, 1 экз. — в Дербенде.

№ 63, 66. «К» № 11 386, 11 389, из коих вторая совершенно потерта, с еле различимыми фрагментами надписи¹⁵.

AV. «Султан справедливый, (чекан) сведущий, да продлит Аллах царствие его (Шемаха) и султан...». (см. приложение № 41).

RV. В квадратной рамке (см. приложение, № 42).

Вокруг имени четырех правоверных халифов, из коих читается Али (см. приложение, № 49) (таб. IV, № 63, 66).

Когда мог быть зарыт вышеописанный клад? Имеющаяся в кладе грузинская монета с изображением зверя, настолько потерта, что ее точная атрибуция невозможна; не могут служить критерием для датировки также и ширванские тенгги эпохи Халил-аллаха I (1417—1462 гг.), самые поздние из которых чеканены в 834 г. х. (=1430/31 г.). Нам кажется, что единственно верным путем для датировки клада является точная атрибуция грузинских монет с изображением рыбы. Эта монетная группа анонимна, поэтому установление хронологических рамок ее чеканки возможно лишь с помощью анализа других кладовых комплексов и сравнения с более точно датированными экземплярами этого типа.

Единственной датированной группой грузинских монет, абсолютно идентичной с монетами дидхорхского клада, являются монеты атабека

¹⁵ Монеты принадлежат Кара-Коюнлу Кара-Юсуфу (790—823/1388—1420 гг.) и чеканены в Шемахе; см.: Е. А. Пахомов. Клады... III, стр. 54. № 876. Ввиду плохой сохранности монет их более точная атрибуция не представляется возможной.

Кваркваре (1415—1498 гг.) с изображением рыбы. Монеты дидхорхского клада стилистически, фактурой, метрологически и техникой чекана идентичны с последними¹⁶, отличаются лишь надписями — на монетах Кваркваре помещены буквы, обозначающие его имя, а на дидхорхских — искаженная арабская легенда. Симптоматично, что монеты атабека Кваркваре и анонимные с изображением рыбы в кладах часто совмещены.

Обратимся к кладовым комплексам.

А. В горийском кладе грузинских монет XV в.¹⁷ было 5 экз. с изображением рыбы — на двух помещено имя атабека Кваркваре шрифтом мтаврული под титулом, и таким образом их принадлежность не вызывает сомнения¹⁸. Третья монета совершенно потерта и надписи прочесть невозможно¹⁹. На лицевой и оборотной сторонах четвертого экземпляра изображена рыба (причем на обороте — без головы)²⁰. Особого внимания заслуживает пятый экземпляр, явно совмещающий в себе черты монеты Кваркваре и грузинских монет дидхорхского клада: на лицевой стороне его помещено схематическое изображение рыбы, на обороте искаженная арабская легенда²¹. Совмещение в горийском кладе монет самцхийского атабека и интересующей нас монеты — безусловно указывает на их идентичность. Горийский клад был зарыт в 1485—1505 гг.²² Надо полагать, что грузинские монеты дидхорхского клада чеканились и обращались как раз в это время.

Б. В кладе из сел. (Казбекский район, Грузинской ССР) имеются 4 монеты с изображением рыбы: две из них принадлежат атабеку Кваркваре²³, третья совершенно потерта и изображение рыбы²⁴ на ней едва проступает, четвертая же сохранила, хотя и слабо фрагменты арабской надписи²⁵. Так как в кладе присутствуют монеты грузинского царя Давида X (1505—1525 гг.), дату его зарытия можно отнести к XIV в.²⁶

Все вышеперечисленные кладовые комплексы — достоверны и могут служить опорной точкой при датировке анонимных грузинских монет с изображением рыбы.

Помимо названных двух, Е. А. Пахомовым учтено еще три случая наличия в кладах подобных монет (причем один клад подразумевает экземпляры дидхорхского клада)²⁷.

В. В 1913 г. близ г. Батуми, на вершине горы Самеба, неподалеку от развалин древней церкви, был найден клад мелких серебряных турецких и персидских монет XVII в., в котором оказался 1 экземпляр грузинской монеты с изображением рыбы²⁸. Клад зарыт в конце XVII — начале XVIII в.

Г. В сел. Кош, Аштаракского района Армянской ССР, в 1934 г. был найден клад из 61 монеты (хранится в Государственном историческом

¹⁶ Ср. Д. Г. Капанадзе. Грузинская нумизматика. М., 1955, стр. 107, рис. 13; стр. 108, рис. 14—16.

¹⁷ Д. Г. Капанадзе. Горийский клад грузинских монет XV века. Вест. Гос. музея Грузии, X. В Тбилиси, 1940, стр. 279—299 (на груз. яз.); Г. Ф. Дундуа. К вопросу монетного обращения в Грузии XV века, стр. 63—64.

¹⁸ «К» № 7197, 7201.

¹⁹ «К» № 7198.

²⁰ «К» № 7200.

²¹ «К» № 7199.

²² Д. Г. Капанадзе. Грузинская нумизматика, стр. 288; Г. Ф. Дундуа. К вопросу монетного обращения в Грузии XV века, стр. 63—64.

²³ «К» № 3440—41.

²⁴ «К» № 3439.

²⁵ «К» № 3438.

²⁶ Г. Ф. Дундуа. К вопросу монетного обращения в Грузии XV века, стр. 104.

²⁷ Е. А. Пахомов. Клады... III, № 876.

²⁸ Е. А. Пахомов. Клады... I, № 198, стр. 61—66.

музее Армении), содержащий восточные монеты первой половины XV в., трапезундские аспры Мануила III (1390—1417 гг.), грузинскую (почему-то это определение снабжено знаком вопроса — авт.) с изображением рыбы и искаженной арабской легендой, и наконец монету султана Мурада III (1574—1595 гг.), чеканенную в 982 г. х. (1574/75 гг.). В принадлежности последней к кладу автор сомневается в виду оторванности ее от основного состава, более чем на 100 лет²⁹. Это предположение Е. А. Пахомова, нам кажется необоснованным, так как известен не один клад с аналогичным положением. Согласившись же с мнением Е. А. Пахомова, грузинскую монету с изображением рыбы пришлось бы датировать первой половиной XV в., тогда как в этом периоде у нее нет аналогий в нумизматике грузинской и соседних стран. Сравнение же с монетами атабека Кваркваре подтверждает тождественность их происхождения. Кроме того, вышепривлеченные три кладовых комплекса подтверждают, что время чеканки и обращения этой монеты надо искать не в первой половине XV в., а позже.

Интересующих нас монет, в свое время вскользь коснулся и Д. Г. Капанадзе, который справедливо считал их продукцией Месхетского (Южная Грузия) монетного двора³⁰.

Сепаратистские тенденции атабека Кваркваре хорошо известны. В 1465 г. между ним и царем Гиоргием VIII (1446—1466 гг.) произошла битва в Самцхе (Южная Грузия), где царь потерпел поражение и попал в плен к своему противнику. Начиная с этого времени, Самцхийское атабекство существует как независимое княжество («Самтавро»)³¹.

По-видимому, как раз после этого события атабек Кваркваре осуществляет от своего имени чеканку монет. Но и до 1465 г. зависимость Кваркваре от грузинского царя являлась, вероятно, номинальной. Подтверждением этому служат попытки атабека освободиться от зависимости грузинской церкви³², посылка собственного посла в Европу после зарождения идеи создания противоосманской коалиции³³. Более того, в 1462 г. для борьбы с грузинским царем Кваркваре призвал иностранную силу (Узун-Хасан)³⁴. Но в это время Самцхе еще не являлось независимым княжеством, и поэтому его правитель не мог осуществить от своего имени столь значительную регалию власти, каковой являлась чеканка монеты.

Подводя итог всему вышесказанному, временем зарытия дидхорхского клада и обращения анонимной грузинской монеты с изображением рыбы, можно считать II половину XV в. Установить более узкие хронологические рамки — пока не представляется возможным.

Из 66 тенег дидхорхского клада — 1 экз. чеканен в Баку, 9 экз. — в Дербенде, 52 — в Шемахе, 4 экз. — сильно потерты, но по типу похожи на продукцию монетного двора Шемахи.

В сел. Квемо-Хеоба, Горийского р-на Грузинской ССР в 1939 г. была найдена ширванская теньга³⁵, чеканенная от имени ширваншаха Фарруха-Яссара (1462—1500 гг.) в 891 г. х. (1486 г.) в Шемахе.

Вес=2,03 г, размер=16/17 мм

AV. Трехстрочная арабская надпись в центре которой розетка с на-

²⁹ Е. А. Пахомов. Клады... III, стр. 52—57, № 872.

³⁰ Д. Г. Капанадзе. Грузинская нумизматика, стр. 108.

³¹ Н. А. Бердзенишвили, Ив. А. Джавахишвили, С. Н. Джанашиа. История Грузии, ч. I, 1946, стр. 291—295 (на груз. яз.).

³² Там же, стр. 289.

³³ Ив. А. Джавахишвили. История грузинского народа, IV, Тбилиси, 1967, стр. 68 (на груз. яз.).

³⁴ Н. А. Бердзенишвили, Ив. Ал. Джавахишвили, С. Н. Джанашиа. История Грузии, ч. I, стр. 294.

³⁵ «К» № 9561.

наименованием города Шемаха. Затем «чекан... Султана... Ширван-Шемаха-шаха» (см. приложение, № 44). Вокруг линейный ободок.

RV. Надпись в 5 строк: «Нет божества, кроме Аллаха, Мухаммад — посланник Аллаха. 891 г. (в году)» (см. приложение, № 45).

В сел. Али, Хашурского района, Грузинской ССР в апреле 1971 г. на краю дороги, ведущей из сел. Гоми (Картли) в Сачхере (Имерети), во время сельскохозяйственных работ в винограднике был найден глиняный горшочек с серебряными монетами. Клад разошелся по рукам и лишь часть его — 55 экз. попала в Хашурский краеведческий музей, а 4 экз. в школьный музей сел. Корети, Сачхерского района Грузинской ССР³⁶.

Клад содержит анонимные ширванские монеты, чеканенные в царствование Халил-аллаха I (1417—1462 гг.) и измельчавшие теньги Фарруха-Яссара (1462—1500 гг.).

1. Анонимные теньги

№ 1. Коретский школьный музей³⁷.

AV. В розетке, образующейся от пересечения пяти полукружий, место чекана «Шемаха», в гнездах надпись: «Султан величайший, сведущий, (Шемаха) да возвеличит Аллах царствие его». Все охвачено точечным ободком (см. приложение, № 46).

RV. Трехстрочная надпись: «Нет божества, кроме Аллаха, Мухаммад — посланник Аллаха» (см. приложение, № 47). Из помещенных вокруг имен четырех правоверных халифов читается лишь Абу-Бакр (см. приложение, № 48). Все охвачено линейным и точечным ободком.

№ 2. Коретский школьный музей.

AV. Подобен № 1.

RV. «Нет божества, кроме Аллаха, Мухаммад — посланник Аллаха» [8] 34 г.» (см. приложение, № 49).

№ 3. Коретский школьный музей.

Монета плохой сохранности.

AV. Совершенно стерт.

RV. Портрет, от даты разбирается только [8]3х, (см. приложение, № 50).

№ 4. Хашурский музей, № 4580³⁸.

AV. Совершенно стерт.

RV. «Нет божества, кроме Аллаха, Мухаммад посланник Аллаха». 863 г.» (табл. V, № 4); (см. приложение, № 51).

№ 5—6. № 4573, 4598.

AV. Подобен № 1.

RV. От надписи сохранились лишь фрагменты и частично дата 86 х. г. (табл. V, № 5).

II. Теньги Фарруха-Яссара (869—906 г. х. = 1462—1500 гг.).

№ 7. № 4582.

AV. В центре. «Чекан Султана Фаррух-Яссара» (см. приложение, № 52). Вокруг линейный ободок.

RV. «Нет божества кроме Аллаха. Мухаммад — посланник Аллаха. 880 г.» (см. приложение, № 53). Вокруг имени правоверных халифов. Читается: Абу Бакр (табл. V, № 7) (см. приложение, № 54).

³⁶ Выражаем благодарность директору Хашурского Краеведческого музея Р. Тиблашвили и руководителю школьного музея в сел. Корети, преподавателю истории М. Гогатишвили за предоставленную возможность в изучении клада.

³⁷ Весовые данные клада приложены к работе в виде таблицы.

³⁸ Все далее описываемые монеты из Хашурского музея, будут иметь только номер.

№ 8, № 4582.

AV. От надписи сохранилось: Шемаха (см. приложение, № 55).

RV. Как на предыдущей, но дата 887.

№ 9. № 4611 монета носит следы перечекана... «Чекан... Султан величайший...» (см. приложение, № 56).

RV. В фигурной рамке (см. приложение, № 57). 891 (?) (см. приложение, № 58). В сегментах между рамкой и охватывающим её ободком имена правоверных халифов (см. приложение, № 59).

№ 10—16. № 4585, 4610, 902(2), 4601, 4589, 4586.

Монеты разной степени сохранности, с отдельными фрагментами надписей (даем реконструкцию):

AV. В центре монеты многолепестковая розетка с надписью: «чекан... Шемаха» (см. приложение, № 60). В поле разбросаны слова: «Султан величайший, Ширваншах Фаррух-Яссар» (см. приложение, № 61).

V. В розетке, образующейся от пересечения пяти полукружий, надпись: «Нет божества, кроме Аллаха. Мухаммад — посланник Аллаха 892» (см. приложение, № 62). Во внешних гнездах, имена четырех правоверных халифов (табл. V, № 16).

17—22. № 4592³⁹, 4588, 4579, 4575, 903, 905.

Монеты разной степени сохранности, с отдельными фрагментами надписей.

AV. Как № 10—16.

RV. Всё как № 10—16 лишь дата 893 (табл. V, № 17).

23—24. № 4592, 4596.

Монета подобна описанным под № 10—16, лишь дата 894.

№ 25—27. № 4597, 4593, 901.

Монеты разной степени сохранности, даём их типовое описание.

AV. В центре, розетка с датой (см. приложение, № 63) т. е. 890 г. х. = 1485 г. вокруг разбросана надпись: «Султан величайший, Ширваншах Фаррух-Яссар» (см. приложение, № 64).

RV. В центре помещен квадрат, разделенный на четыре части с помещенными в них буквами: Шемаха (см. приложение, № 65). Параллельно сторонам квадрата:

Символ веры: «Нет божества, кроме Аллаха, Мухаммад — посланник Аллаха» (табл. V, № 25) (см. приложение, № 66).

№ 28. № 4587.

AV. Трехстрочная надпись: «Султан величайший, Ширваншах Фаррух-Яссар» (см. приложение, № 67).

RV. В центре помещен квадрат с датой 898. Параллельно сторонам квадрата как на № 25—27 (см. приложение, № 68). Вокруг линейный ободок (табл. V, № 28).

№ 29—35. № 4576, 4579, 900 (3), 4589, 4594.

Монеты различной степени сохранности, с отдельными фрагментами надписей и дат 89 х(6), 8 хх(1), принадлежит ширваншаху Фарруху-Яссару и чеканены в Шемахе.

№ 36—45. № 4581, 4590, 901, 909, 4608, 4612, 4604, 4603 и одна принадлежала Коретскому школьному музею.

Монеты различной степени сохранности, с отдельными фрагментами надписей, подобные ранее описанным, принадлежат ширваншаху Фарруху-Яссару, чеканены в Шемахе.

№ 46—59. № 4578, 899, 4606, 4613, 4602, 4599, 898, 899, 4600, 4605, 4609, 4636, 4579, 4591.

Ширванские монеты XV в., сильно потертые, лишь на некоторых разбирается место чекана: Шемаха. Дат не видно (см. приложение, № 69).

Таким образом, клад ширванских серебряных монет из сел. Али, содержит анонимные теньги времени Халил-Аллаха I — 6 экз. и теньги Фарруха-Яссара — 53 экз. Самая ранняя монета клада помечена 834 г. х. (=1430/31 г.), а самая поздняя — 898 г. х. = 1492/93 и клад, по-видимому, был зарыт в самом конце XV или в начале XVI в.

³⁹ Под этим номером проведена еще одна монета, но чекана 894 г. См. ниже.

السلطان الاعظم
هشتصد
الاغالى (شماخي) العادل
العالم خلد الله ملكه
N 1

لا اله الا
الحمد لله
الملك لله
N 2

عمر ابو بكر عثمان علي
N 3

شماخي
N 7

لا اله الا
الله محمد
رسول الله
N 9

السلطان الاعظم
العادل العالم
خلد الله ملكه
شماخي
N 10

السلطان الاعظم
هشتصد
الاغالى (شماخي) العادل
العالم خلد الله ملكه
N 4

لا اله الا الله
محمد
رسول الله
N 5

السلطان الاعظم العادل
خلد الله ملكه
N 6

السلطان العادل
ضرب
العالم خلد الله
شماخي
ملكه و...
N 8

السلطان الاعظم
باكوية
خلد الله ملكه
N 11

ضرب
السلطان الاعظم
العادل العالم
خلد الله ملكه
بكوية
رسول الله
N 12
N 13
N 14

ابو بكر
السلطان العادل
N 15
N 16

لا اله الا
الله
[محمد]
شماخي
لا اله الا الله
.....
N 17
N 18
N 19

عثمان
شماخي
N 20
N 21

لا [اله الا الله]
محمد
رسول الله
N 22
N 23

لا اله الا الله

محمد

دربند

رسول الله

N 36

لا اله الا الله

ثلاث

محمد

ثلاثين

رسول الله

N 35

ثلاث ثلاثين

N 39

شماخي

N 37

لا اله الا

اثان
ثلاثين

محمد

N 38

السلطان العادل

ضرب

العالم خلد الله [ملكه]

شماخي]

والسلطان ...

N 41

اربع ثلاثين

N 40

ضرب

السلطان

[ش] روا [ن] شماخي [شاه]

N 44

على

N 43

[لا] اله الا

الله محمد

رسول الله

N 42

لا اله الا
الحمد لله
الملك لله

محمد

N 25

السلطان الاعظم العادل العالم

خلد الله ملكه

N 27

السلطان الاعظم

العادل العالم

خلد الله ملكه

بكوية

N 30

لا اله الا الله

محمد

[٢٧] ٨

رسول الله

N 33

السلطان الاعظم
الاعلى (شماخي) العادل

العالم خلد الله ملكه

N 24

لا اله الا الله

محمد

رسول الله

N 26

لا اله

الا الله

محمد

شماخي

N 28

رسول الله

N 29

دربند

السلطان الاعظم العادل

خلد الله ملكه

N 32

لا اله الا
الله محمد
رسول الله
في سنة ١٩١

N 45

لا اله الا
الله محمد
رسول الله

N 47

لا اله الا
اربعة
ثلثين
الله

N 49

ضرب
السلطان
فرخ يسار

N 52

ابوبكر

N 54

مدال
شماخي

N 55

ضرب
السلطان الاعظم

N 56

السلطان الاعظم العادل
شماخي
[خلد الله ملكه]

N 46

ابوبكر

N 48

لا اله الا
٨٦٣
[محمد]

N 51

لا اله الا
٨٨٠
محمد

N 53

لا اله الا
الله محمد
رسول الله

N 57

ضرب
شماخي

N 60

لا اله الا
الله محمد
رسول الله
٨٩٢

N 62

شماخي

N 65

السلطان الاعظم
شروان شاه
فرخ يسار

N 67

عمر عثمان (?) ٨٩١

N 58

N 59

السلطان الاعظم شروان شاه
فرخ يسار

N 61

٨٥٩

N 63

السلطان الاعظم شروان شاه
فرخ يسار

N 64

لا اله الا
الله محمد
رسول الله

N 66

شماخي
٨٩٨

N 68

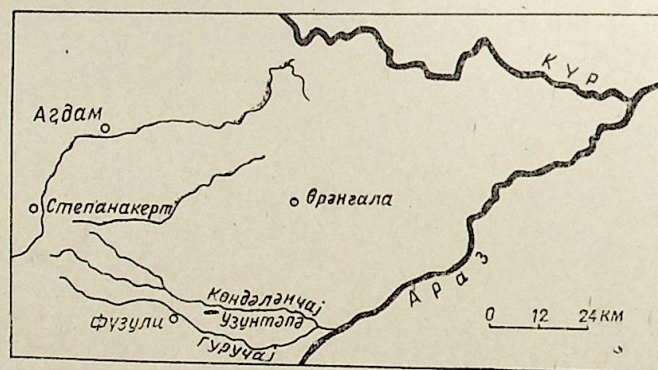
N 69

Г. С. ИСМАЙЛОВ

ФҮЗУЛИ РАЈОНУНДА УЗУНТӘПӘ ИЛК ТУНЧ ДӨВРҮ ЈАШАЈЫШ ЈЕРИ

Сон илләрдә Кичик Гафгазын чәнуб-шәрг әтәкләриндә (Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәси) апарылан археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә илк тунч дөврүнә аид онларча јашајыш јерләринин галыгла-ры ашкар едилмишдир¹. Бу гәдим јашајыш јерләринин тәдгигилә мүүјјәнләшдирилмишдир ки, ерадан әввәл III минилликдә көстәрдији-миз әрази Загафгазијанын әһалиси чох сых олан рајонлардан би-рини тәшкил етмиш, жүксәк әкинчи-малдар мэдәнијјәтинин әсас мәр-кәзләриндән бири олмушдур². Кәшфијат ахтарышлары вә газынтыла-ры нәтичәсиндә һәмин абидәләрдән бу јерләрин гәдим сакинләринин мәишәт вә тәсәррүфатына, инчәсәнәт вә мэдәнијјәтинә аид дәјәрли та-пынтылар әлдә едилмишдир. Белә мараглы абидәләрдән бири 1967-чи илдә илк дәфә гәјдә алынған Узунтәпә адлы гәдим јашајыш јеридир.

Узунтәпә Фүзули шәһәриндән 8—10 км шимал-шәргдә, Көндәлән-чајын сағ саһилиндә јерләшир (1-чи шәкил). Бу јердә мүхтәлиф һүн-

1-чи шәкил. Узунтәпә абидәсинин јерләшдији әразинин схематик хәритәси.

дүрлүкдә вә өлчүдә бир нечә тәпә вардыр. Ахтарыш нәтичәсиндә һәмин тә-пәләрдән тунч дөврүнүн мүхтәлиф мәрһәләләринә аид хејли мадди-мэдәнијјәт нүмунәләри јығылмышдыр. Узунтәпә Көндәләнчајдан бир гәдәр аралы олмагла, һәмин тәпәләрдән тәчрид олунмуш вәзијјәтдә-

¹ Гәјд олунған әразидә тунч дөврү абидәләринин тәдгиги мәғаләнин мүүәлифи тәрәфиндән апарылар.

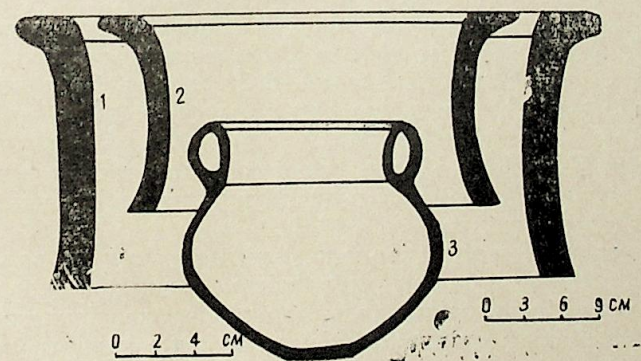
² Г. С. Исмаилов. Изучение археологических памятников эпохи меди и бронзы на Юго-восточных склонах Малого Кавказа. Материалы сессии, посвящен. ито-

дир. О, адына ујғун узунсов овал формасындадыр. Узунлуғу 200, ени 60 м-ә јахындыр. Һүндүрлүју 1 м-дән бир гәдәр артыгдыр. Јамачла-ры һәр тәрәфдән ејни шәкилдә майлидир. Шимал, гәрб вә чәнуб тә-рәфдән әкин үчүн јарарлы торпаг саһәләрилә әһатә олунмушдур; шәрг јамачындан Көндәләнчаја доғру майли шәкилдә јол енир. Һәмин јер-дә чохлу булаглара тәсадүф едилир. Бу һиссәдә чајын кениш јатағы ил боју јашыл отла өртүлмүш олур. Көндәләнчајын өзү исә бурада сағ саһил дивары бојунча енисиз бир золагла ахыр.

1967-чи илдә илк ахтарыш заманы Узунтәпәдән, әсасән, илк тунч дөврүнә аид јерүстү материал топланмышдыр. Башга дөвр материал-лары чүз'и олмагла орта тунч дөврүндә истәһсал едилмиш бојалы вә га-рачилалы габ гырыгларындан ибарәт олмушдур. 1968-чи илдә тәпәдә мә-дәни тәбәгәнин хүсусијјәтинин өјрәнмәк мәғсәдилә 6×2 м өлчүдә кәшфијјат газынтысы апарылмышдыр. Һәмин газынты нәтичәсиндә бурада илк тунч дөврүнә аид 1 м-ә јахын галынлығда мэдәни тәбәгәнин варлығы ашкар едилмиш вә тәпәнин биләваситә һәмин дөврә аид јашајыш је-ри галығы олмасы заһирә чыхарылмышдыр. Ејни заманда мүүјјән едил-мишдир ки, һәмин јашајыш јери вахты илә дүзсәтһли јердә салынмыш вә тәпә биләваситә бу јашајыш јери сакинләринин фәалијјәти нәти-чәсиндә әмәлә кәлмишдир. Кәшфијјат заманы мүүјјән едилмишдир ки, мэдәни тәбәгә күл гатлары, тикинти галығы, истәһсал вә иншаат тул-лантаылары, мәишәт вә тәсәррүфата аид мүхтәлиф аваданлыг галыг-лары гарышығындан әмәлә кәлмишдир. Бунунла јанашы, газынты нә-тичәсиндә әлдә едилән аваданлығын јерүстү ахтарыш заманы јығылан материалла јекчине олмасы да заһирә чыхарылмышдыр.

Узунтәпәдән истәр јерүстү ахтарыш, истәрсә дә кәшфијјат газын-тысы заманы әлдә едилән гәдим мадди-мэдәнијјәт нүмунәләри кил вә даш мә'мулатындан ибарәтдир. Онларын әсас һиссәсини мүхтәлиф формалы габ гырыглары, зооморф фигурлар, очаг гургулары вә әмәк аләтләри тәшкил едир.

Тапылан габ гырыгларынын әксәријјәти илк тунч дөврүнүн оту-раг әкинчи-малдар тәсәррүфаты илә бағлы олан ири өлчүлү күплә-рә, чөлмәк вә чамлара, сүзкәч вә күпәләрә аиддир. Тапылмыш күплә-рин ири јумуртавары көвдәси, еңли, цилиндр шәкилли боғазлары вар-дыр (2-чи шәкил, 1—2). Тапылан гырыгларын сынығына әсасән, бу чүр

2-чи шәкил. 1—2—Ири өлчүлү күпләрин боғаз һиссәлә-ринин кәсији; 3—Назик диварлы күпәнин кәсији (график бәрпада).

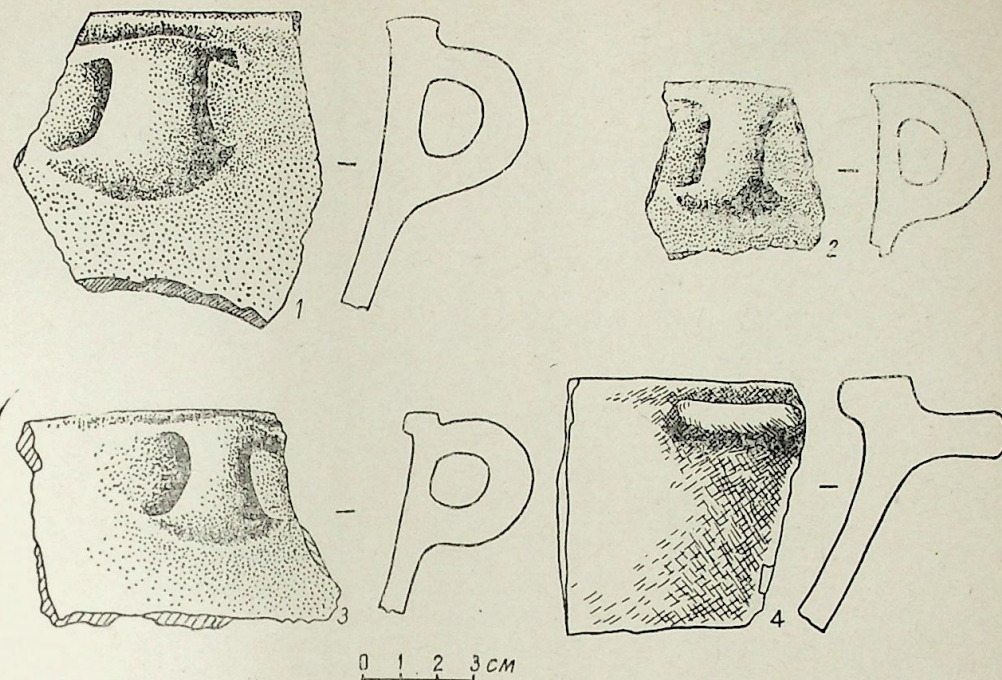
гам археол. и этнограф. исследований 1965 г. в СССР, Москва, 1966, сәһ. 8; Гаракепек-тепе древний памятник материальной культуры Азербайджана. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, 1969, № 1, сәһ. 62—63; Азәрбајчан әразисиндә ән гәдәм әкинчи-малдар гәбиләләрин тарихинә даир. «Тарих, ичтимайјат вә чоғрафија тәдриси» журналы, Бақы, 1968, № 6, сәһ. 46—48.

при өлчүлү күплөрин боғаз, көвдә вә отурачаг һиссәләринин аҗры-аҗрылыгыда әлдә һазырландығы вә сонрадан битишдирилдиҗи мүүҗән олу-нур. Онларын харичи сәтһләри чилаландығы вә ја һамарландығы һал-нур. Онларын харичи сәтһләри јүнкүлчә сығалланмышдыр. Боз вә ачыг гырмы-да, дахили сәтһләри јүнкүлчә сығалланмышдыр. Боз вә ачыг гырмы-зы рәнклидирләр. Әлдә олан күп гырыгларынын үзәриндә мүүҗән бир нахыш вә бәзәҗә тәсадүф олунамашдыр. Онлар јалныз гоша гулплара маликдирләр. Јарымшар шәкилли (2-чи шәкил, 1) олан бу гулплар адә-маликдирләр. Јарымшар шәкилли кил күтләсиндән јерләшир. Күпләрин тән чијин, бә'зән исә көвдәнин јухары һиссәсиндә јерләшир. Күпләрин һазырланмасы үчүн ирҗи гум гатышыгы кил күтләсиндән истифадә олунамашдыр. Гејд етмәлиҗик ки, мүхтәлиф әрзаг еhtiҗатыны сахламаг үчүн истифадә олунамаш ирҗи өлчүлү күпләрә Загафгазијанын илк тунч дәврүнә анд бүтүн јашајыш јерләриндә тәсадүф едилмишди. Билаваси-тә Азәрбајҗанын өзүндә белә габлар даһа чоҗ Күлтәпә³ вә Баба-Дәр-виш⁴ абидәләриндән тапылмышдыр.

Узунтәпәдән әлдә едилән кил габларын икинчи групуну мүхтәлиф өлчүлү күпләр тәшкил едир. Онлар тапылан башга кил габлардан сајча үстүндүрләр. һамысы јуварлаг көвдәли, о гәдәр дә һүндүр олма-јан цилиндр боғазлыдырлар. Ағыз кәнарлары мүхтәлиф шәкилдә ха-ричә гатланмышдыр. Отурачаглары јастыдыр. Назик диварлыдырлар. Гулплары ағыз, боғаз, бә'зән исә көвдә һиссәдә јерләшир. Онларын бир гисми јарымшар, башга бир гисми исә лент шәкиллидир. Лент шә-килли гулпларын јухары тәрәфи бир гајда олараг бу габларын ағыз кәнарына битишдирилмиш олур (2-чи шәкил, 3). Узунтәпәдән тапылан бүтүн күпләр әлдә һазырланмышдыр. Бунун үчүн тәмиз вә нарын гум гатышыгы килдән истифадә олунамашдыр. Диварлары ичәри вә чөл тәрәфдән мөһәрәтлә чилаланмышдыр. Нәр ики тәрәфдән боз вә ја гыр-мызымтыл боз рәнклидирләр. Бу тип габлар да нахышсыздырлар. Јери кәлмишкән көстәрмәлиҗик ки, тунч дәврүнүн кил мә'мулаты үчүн «сә-чијјәви» сајылан⁵ гара чилалы, гырмызы астарлы габлара Узунтәпә гәдим јашајыш јериндә дә тәсадүф едилмәмишди. Ејни вәзијәт Гуру-чај вә Көндәләнчај һөвзәсиндәки бир сыра абидәләрдә дә мүшәһидә олунамашдыр. Белә вәзијәтин Загафгазијанын мә'лум олан әксәр аби-дәләриндә мөвчуд олмасыны сөјләсәк, јанылмарыг. Бу бахымдан, илк тунч дәврүнә мәхсус зәнкин дулус мә'мулаты үчүн гара чилалы габла-ры сәчијјәви сајмаг фикри јанлышдыр.

Узунтәпә абидәсиндә ашкар едилән күпләрин охшарлары Гуру-чај вә Көндәләнчај һөвзәсиндәки илк тунч дәврү абидәләриндә кениш јајылмышдыр. Ејни формалы габлар Загафгазијанын диҗәр абидәлә-риндән дә мә'лумдур. Мараглыдыр ки, белә габлар Гаракөпәктәпә гә-дим јашајыш јеринин һәммин дәврә анд галын мәдәни тәбәғәсинин јал-ныз алт лајларындан тапылмышдыр. Үст лајларда исә онлара тәсадүф олунамашдыр. Күман етмәк олар ки, јухарыда тәсвири верилән күпә формалары өјрәндијимиз әразидә гәдим тунч дәврүнүн јалныз илк мәр-һәләсиндә мөвчуд олмушдыр.

Узунтәпә гәдим јашајыш јериндән тапылан кил габларын башга бөјүк бир группу чөлмәкләрдән ибарәтди. Јуварлаг көвдәли, енли ағызлы вә даирәви јасты отурачаглы олан бу габлар јекнәсәг формада лакин мүхтәлиф бөјүклүкдәдирләр. Онларын ағыз кәнары ичәриҗә доғ-ру гатланмышдыр. Гулплары әсасән јарымшар шәкиллидир (I табло, 1—3-чү шәкилләр). Бунунла белә јасты гулагчыг шәклиндә гулпу олан

I табло: 1—Ирҗи өлчүлү күпүн гулпу; 2—4—Кичик өлчүлү күпләрә анд гырыглар.

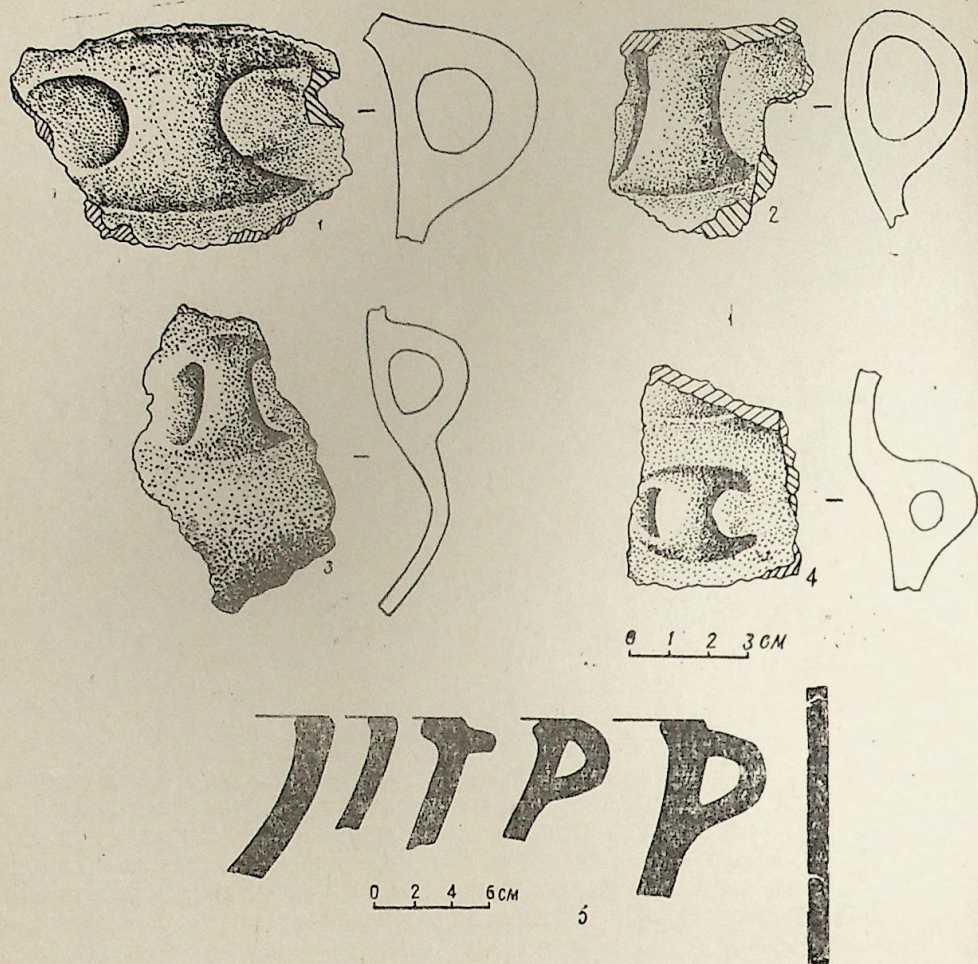
чөлмәк гырыгы да тапылмышдыр (I табло, 4-чү шәкил). Гулпларын һамысы әлдә олан бүтүн чөлмәк нүмунәләриндә јалныз ағыз кәнары һиссәдә јерләшир. Тәсвир едилән чөлмәкләрин һамысы нарын гум га-тышыгы килдән дүзәлдилмишди. Сәтһләри һәр ики үздән сәлигә илә һамарланмыш вә јахуд чилаланмыш, боз вә ја ачыг гырмызы рәнкдә-дир. Биширилмә кејфијјәти јүксәкди. Нахышлары јохдур. Көстәрмә-лиҗик ки, ағыз кәнарлары ичәриҗә гатланмыш чөлмәкләрә кичик Гаф-газын чәнуб-шәрг әтәкләриндә Узунтәпәдән башга бир чоҗ гәдим аби-дәләрдә дә тәсадүф едилмишди. Ону да нәзәрә чатдырмалыҗыг ки, ке-ниш әразидән әлдә едилән чөлмәкләр өз формаларына көрә Загафга-зијанын ерадан әввәл III миниллиҗә анд јашајыш јерләри вә гәбир аби-дәләриндән тапылан чөлмәкләрдән о гәдәр дә фәргләнмирләр. Бу чөл-мәкләрин сәчијјәви хүсусијјәти онларын анчаг ағыз кәнарларынын ичә-риҗә доғру әјилмәсиндән ибарәтди. Белә ки, ағыз кәнарлары ичә-риҗә гатланмыш чөлмәк нүмунәләри сон вахтлара гәдәр Загафгазија-нын илк тунч дәврү абидәләриндән бизә олдуҗча аз мә'лум иди. Јал-ныз јени ахтарышларла белә габларын тәдгиг етдијимиз әразиҗә јахын олан Мил дүзүндәки тунч дәврүнүн башлангычыны әһатә едән аби-дәләриндә дә кениш јајылмасы мүүҗәнләшдирилмишди. Бу исә өз нөв-бәсиндә Кичик Гафгазын чәнуб-шәрг әтәкләриндә јашамыш гәдим әһа-линин дүзән һиссәсинин гәдим сакинләри илә сых мәдәни-игтисади әлағә-дә олмасыны вә гејд едилән әразиләрдә илк тунч дәврү мәдәнијјәтинә анд ваһид локал групунун инкишаф етдијини сөјләмәҗә бизә имкан ве-рир.

Узунтәпәнин кил мә'мулаты ичәрисиндә хејли гапаг гырыглары да вардыр (II табло, 2—4-чү шәкилләр). Мүхтәлиф өлчүлү диск шә-килли гапаглара анд олан гырыглар гырмызы вә ачыг боз рәнклиди-рләр. Сәтһләри һамардыр. Алт үзләри дүз, үст үзләри јанлардан чы-

³ О. Н. Нәбибуллајев. Күлтәпәдә археолоҗи газынтылар. Бақы, 1959, сәһ. 64, 27-чи табло.

⁴ Г. С. Исмаилов. Из истории древнейшей культуры Западного Азербайджана (автореферат). Тбилиси, 1963, сәһ. 9—10, I табло (1).

⁵ К. Х. Кушнарәва, Т. Н. Чубинишвили. Древние культуры Южного Кавказа. Л., 1970, сәһ. 61.

II табло: 1—4—чөлмәк гырыглары; 5—чөлмәк гырыгларынын кәсији.

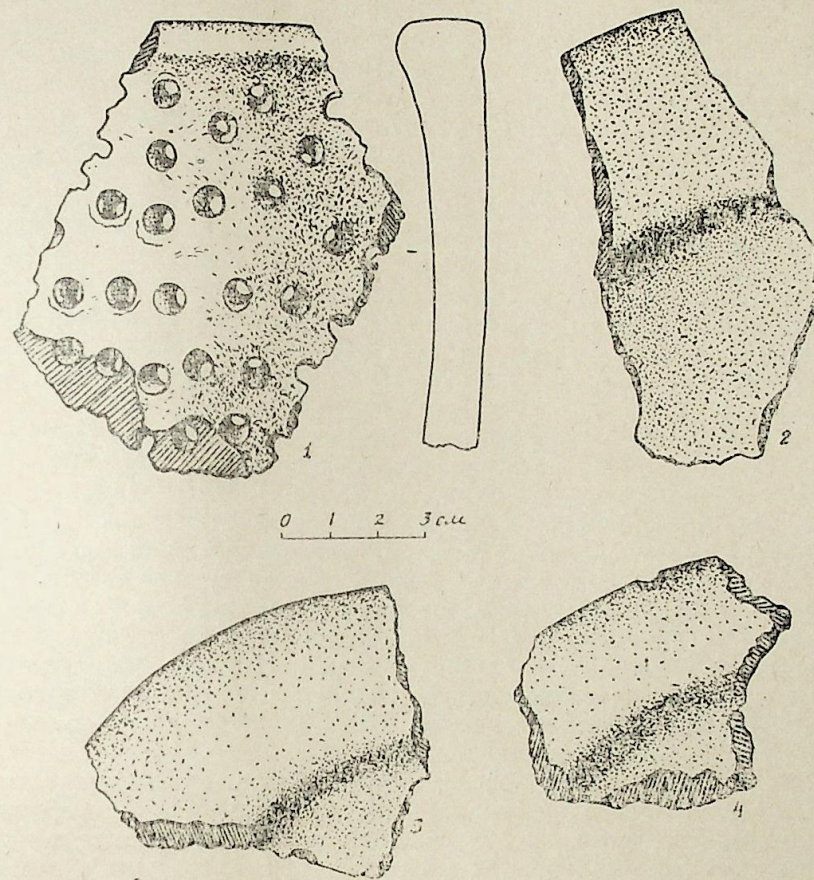
хынтылыдыр. Белә гапагларын орта һиссәсиндә адәтән ярымшар шәкилли гулп олур.

Кил гапаглар Азәрбајчанда вә еләчә дә бүтүн Загафгазијада јалныз тунч дөврүнүн башлангычында мөвчуд олмушдур. Һәмин әразидә енеолит вә тунч дөврүнүн сонракы инкишаф мәрһәләләринә аид абидәләрин һеч бириндә кил гапагларын бу вә ја дикәр бир формасына тәсадүф едилмәмишдир.

Узунтәпә гәдим јашајыш јериндән әлдә едилән мараглы тапынтылардан бири дә килдән дүзәлдилмиш сүзкәч гырыгыдыр. Гырмызы рәнкли галын диварлы олан бу гырыг чөлмәк формалы габа аиддир. Ағыз кәнары галын олмагла азачыг ичәријә доғру гатланмышдыр. Көвдәнин бүтүн сәтһи үзәриндә бир-бириндән гејри-симметрик шәкилдә аралы ири дешикләр ачылмышдыр (III табло, 1-чи шәкил). Гырыгын үзәриндә һис галмышдыр. Гејд етмәлијик ки, ејни формалы сүзкәч гырыгы Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәсиндәки Күнәштәпә илк тунч дөврү јашајыш јериндән дә тапылмышдыр. Һәмин гырыг да гырмызы рәнкләдир вә һислидир. Башга абидәләрдән белә габ нүмунәси бизә бәлли дејилдир.

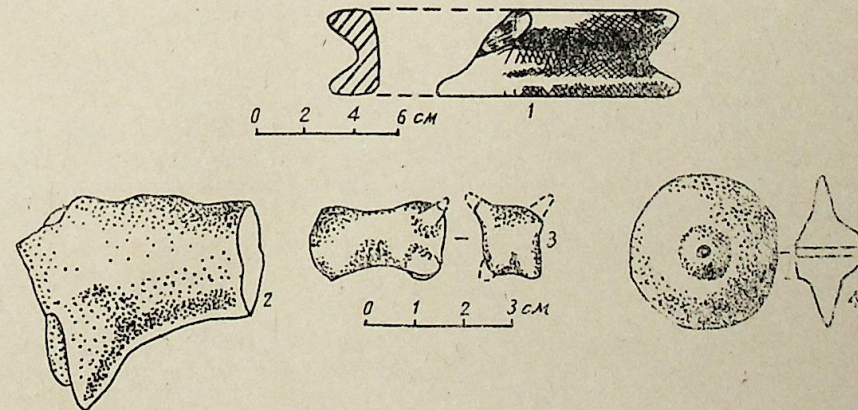
Өјрәндијимиз абидәнин мүхтәлиф формалы вә вәзифәли кил габларын ичәрисиндә бир әдәд әшја да диггәтәләјигдир. Силиндр шәкилли олан бу әшјанын һүндүрлүјү 4 см-ә јахындыр. Һәр ики тәрәфи ачыг,

орта һиссәси боғмалыдыр. Отурачаг һиссәси һисбәтән еңли вә дүз, сәтһи һамар вә боз рәнклидир, Диаметри 14 см-дир (IV табло, 1-чи шәкил).

III табло: 1—Сүзкәч гырыгы; 2—4—Кил гапаг гырыглары.

Мә'лумдур ки, килдән дүзәлдилмиш белә әшјалар археоложи әдәбијатда «габ алтлығы» кими танынмышдыр. Амма онларын һамысыны бу адла мәһдудлашдырмағ олмаз. Узунтәпәнин өзүндән тапыдан

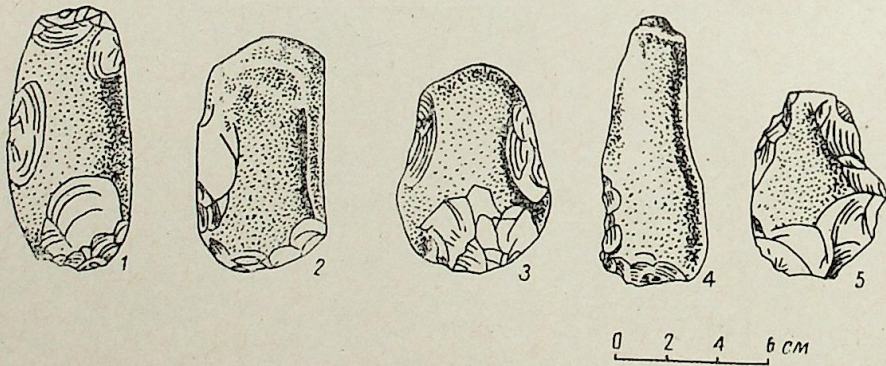

IV табло: 1—Габ алтлығы; 2—3—Кил фигурлар; 4—Тәкәр модели.

эшянын билаваситә «габ алтлыгы» кими истифадә олуна биләчәји дә-
там мәнада шүбһә ојадыр. Белә ки, алчаг диварлы олан бу эшја үзә-
риндә кичик отурачаглы һәр һансы бир габ чох чәтин дура биләрди.
Күман етмәк олар ки, белә эшјаларын дәгиг вәзифәсини јалныз мүга-
јисәли етнографик материаллар әсасында өјрәнмәк мүмкүндүр.

Төкөр модели дә гырмызы рәнклидир. Орта һиссәси һәр ики төрәфдән габарыгдыр. Бу һиссәсиндә мил үчүн дешик ачылмышдыр. Төкөрнн диаметри 3 см-дир (IV табло, 4-чү шәкил).

Тэдгигатчыларын фикринчэ, белэ фигурлар тунч дөврүнүн гэдим сакинлэринин илк дини тэсэвүүлэрилэ баглы олмуш вэ мүйжэн мэрасим лэр заманы ишлэдилмишдир. Элбэттэ, тэдгиг олунан мегалэдэ, бу фик-рин хэигигэтэ нэ гэдэр жахын олуб-олмамасы хаггында сөһбэт ачмаг геј-ри-мүмкүндүр. Чүнки бу мәсэлэ өзү хэлэ дэ хүсуси тэдгигат тэлэб едир вэ сөз јох ки-јалныз белэ тэдгигатла кичик өлчүлү кил фигурларын эсил маһијјэти мүйжэнлэшдирилэчөкдир.

ки, єјни формалы вэ өлчүлү 2 эдэд даш тоха Узунтөпөдөн бир гэдэр гэрбдэ јерлэшэн Күнөштөпэ вэ Гаракепөктөпэ гөдим јашајыш јерлэрин- дөн дэ тапылмышдыр⁶. Һар ики нүмунэ илк тунч дөврүнэ аиддир. Азэр- бајчанын єјни дөврэ анд башга абидэлэриндэн белэ тоха нүмунэлэри мөјлүм дејилдир.

Азәрбајҹан Һазисиндә даш тохаларын ән гәдим нүмүнәләри О. Һ. Һәбибуллајев тәрәфиндән Нахчыван җахынлығындакы Күлтәпә абидәсинин енеолит тәбгәсиндән тапылмышдыр. Бүтөв олан белә нүмүнәләрдән бири јухарыда тәсвир олуна даш тохалардан әсаслы шәкилдә фәргләнри. Балта шәклиндә олан бу аләтин бүтүн сәтһи чилаланмыш, ағыз һиссәси искәнә шәклиндә итиләшдирилмишдир. Орта һиссәсиндә сап үчүн дешик ачылмышдыр¹¹.

Узунтәпә јашајыш јеринин гәдим әкинчилик тәсәррүфаты илә бағлы оған дикәр әләтләр лөвһә шәкилли ораг дишләридир. Сүмүк вә јажуд ағач әсаслы гурашдырма ораглара аид бу дишләр мүхтәлиф рәнкли чакмаг дашлардан һазырланмышдыр. Онларын сајы 4-дүр. Бири уч һиссәјә аид олмагла узунсов үчбучаг шәклиндәдир (VI табло, 4-чү шәкил). Оун бүтүн јанлары вә бир тәрәфи дишәкләнмә үсулу илә ишләнмишдир. Ағыз һиссәси итидир. Боз рәнклидир. Дикәр нүмунәләр дөрдбучаг шәклиндәдир (VI табло, 5—7-чи шәкилләр). Белә дишләр орагларын адәтән орта һиссәсиндә јерләшдирилир. Сәтһләри

7 Б. Б. Пиотровский. Археология Закавказья, Л., 1949, сәһ. 26.

⁸ А. Н. Соловьев. Энеолитическое селище у Очменчирского порта в Абхазии. Матер. по истории Абхазии, вып. XV, сб. 1, Сухуми, 1939, с. 29, IV табл. Подарок изданию: И. И. Нальчик.

МИА СССР, № 3, М.—Л., 1941, с. 182, ш. 25 (1).

¹⁰ В. М. Котович. Верхнегуйнское поселение. Махачкала, 1965, с. 101, шк. 41 (1—5).

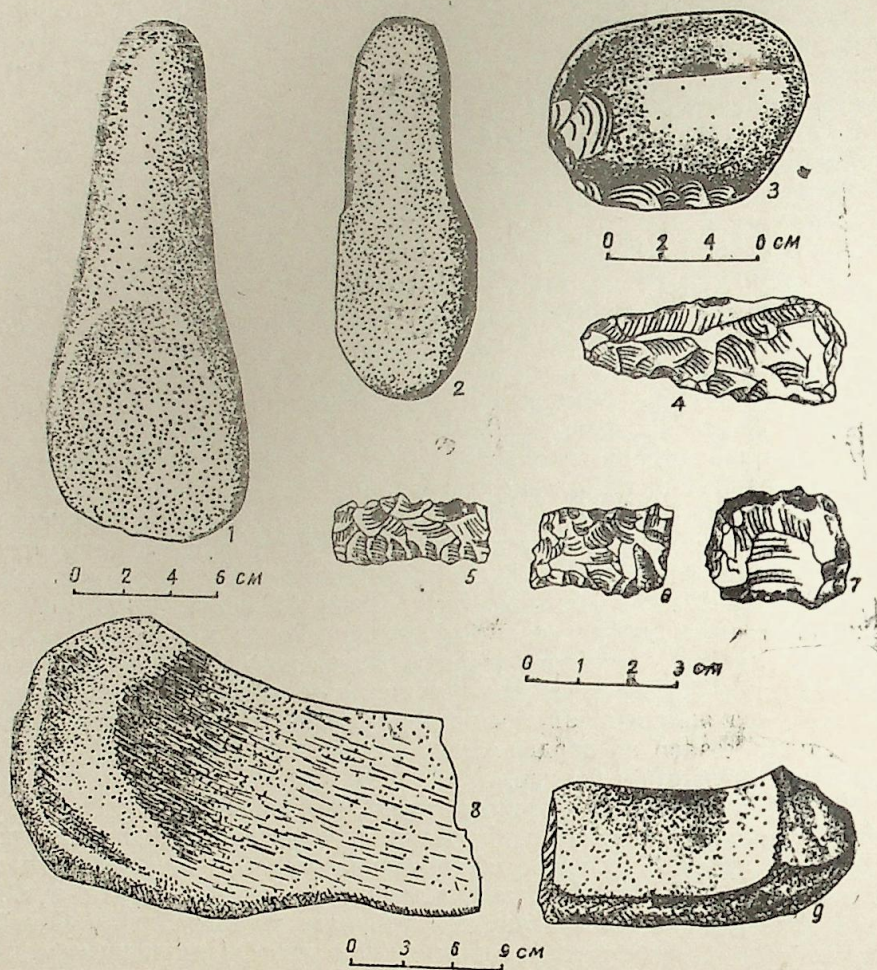
шэк. 41^{II} (1—5). О. Н. Иәбибуллаев. Күлтәпәдә археоложи газынтылар, сәһ. 40, табло 8, шэк., I.

8, шэк. 1.
12 Г. С. Исмаилов. Гаракепектепе — древний памятник матеральной культуры Азербайджана, сф. 68, шэк. 9.

¹³ Јенә онун. Зәркәртәлә абыдәси вә Азәрбајҹанда гәдим тоха әкинчилијинин бә'зи мәсәләләринә даир. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, 1968, № 1, сәһ. 65—73. II—III таболар.

№ 1, сәһ. 42—46, шәк. 9—10.

һәр икн тәрәфдән габарыг, јан тәрәфдә назикдир. Ағыз кәнарлары диш шәклидир. Истифадә олундуғлары бу һиссәдәки парылты илә ајдын нәзәрә чарпыр. Өлчүләри мұхтәлиф олан бу дишләр ачыг гәһвәји, сары вә бәнөвшәји рәнкли чахмаг дашларындандыр.

VI табло: 1—3—Чәј дашларындан һазырланмыш аләтләр; 4—7—Ораг дишләри, 8—9—Дән дашлары.

Узунтәпәдән дән әзмәк үчүн истифадә олунмуш дашлар да тапылмышдыр. Әлдә олан нүмунәләр дән дашларынын алт һиссәләриндән вә сүрткәчләриндән ибарәтдир. Алт һиссәләр боз рәнкли мәсамәли туф дашларындандыр. Бунлар узунсов лөһә шәклиндәдиләр. Јанлары даирәләшдирилмишдир. Орта һиссәләри чох ишләнилдијиндән јејилмиш вә назикләшмишдир (IV табло, 8-чи шәкил). Дән дашларынын сүрткәчләри енсиз, ишләк һиссәси дүз, јанлары чыхынтылы, үст тәрәфләри јуварлагдыр (IV табло, 9-чу шәкил). Һамысы гранит чинсли дашлардан һазырланмышдыр.

Мә'лумдур ки, ораг дишләри, дән дашлары вә сүрткәчләр Гафгазын гәдим јашајыш јерләриндә кениш јайылмыш әмәк аләтләриндәндр. Әкинчилик тәсәррүфатынын јаранмасы илә мејдана чыхан бу әмәк аләтләри узун минилликләр боју гәдим инсанларын мәишәт вә тәсәр-

рүфатында әсас истәһсал аләтләри кими мөвчуд олмуш, өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Узунтәпә гәдим јашајыш јеринин кил вә даш мә'мулаты јухарыда шәрһ олунан әшјаларла гуртармыр. Көстәриләнләрдән башга абидәдән ајры-ајры кил габ нүмунәләри, даш чапачаглар, вәзифәси бәлли олмајан аләтләр, һәвәнк дәстәләри вә с.-дә тапылмышдыр (VI табло, 1—3-чү шәкилләр). Бүтүн бунлар Узунтәпәни вахты илә чох саһәли тәсәррүфата вә сәнәткарлыға малик олан марағлы гәдим јашајыш јери кими сәчијјәләндирир. Сөз јох ки, бу гәдим јашајыш јеринин ашкар едилмәсилә Азәрбајҗанын археоложи хәритәсинә әһәмијјәтли јени бир абидә дахил олмушдур.

Г. С. Исмаилов

Узунтепе — поселение раннебронзовой эпохи вблизи города Физули

РЕЗЮМЕ

В последнем десятилетии на юго-восточных склонах Малого Кавказа найден целый ряд оседлоземледельческих поселений III тыс. до н. э. Одно из таких древних поселений — Узунтепе расположено на правом возвышенном берегу р. Кенделанчай, в восьми—десяти километрах к северо-востоку от г. Физули Азербайджанской ССР. (рис. 1).

Данный памятник представляет собой невысокий холм овальной формы. При первом же осмотре с его поверхности был собран многочисленный подъемный материал — различные глиняные и каменные изделия ранне- и среднебронзовых эпох. Находки, относящиеся к среднебронзовой эпохе, были найдены в незначительном количестве и явились фрагментами чернолощенных сосудов с врезным орнаментом, а также красноангобированных расписных сосудов.

Разведочным шурфом было установлено, что холм Узунтепе напластован непосредственно из культурных отложений раннебронзового периода. Как с поверхности холма, так и из разведочного раскопа было собрано большое число различных хозяйственно-бытовых предметов, основную массу которых составляли фрагменты светло-серых и красных сосудов разнообразных форм и размеров. (рис. 2, табл. I—III).

Среди глиняных изделий, наряду с вышеуказанными, имеются также фрагменты двух миниатюрных зооморфных фигур и одно небольшое дисковидное колесо. (табл. IV).

Определенное внимание заслуживают найденные каменные изделия представляющие собой серию разнообразных землевладельческих орудий. Среди них небольшие мотыжки, вкладыши для составных серпов, зернотерки, теречники, пестики и др. (табл. V—VI).

Весь комплекс находок в целом характеризует изучаемый нами памятник как оседлое земледельческо-скотоводческое поселение раннебронзовой эпохи.

Е. Н. БАБАЯН

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАРОДНАЯ ОДЕЖДА КАРАБАХА КОНЦА XIX — НАЧАЛА XX века

(Материалы к разделу «Одежда» Кавказского
историко-этнографического атласа)

Предлагаемые автором материалы характеризуют нательную, ком-патную и верхнюю одежду азербайджанцев Карабахской историко-этно-графической зоны конца XIX — начала XX в.

В статью не включены головные уборы и украшения, которые пред-полагается рассмотреть отдельно. В ней также не достаточно освещены некоторые виды одежды, так как сбор и обработка материалов про-должается. Полевые материалы собирались в Евлахском, Бардинском, Агдамском, Мир-Баширском районах и районах Нагорного Карабаха.

Азербайджанская женская одежда конца XIX — начала XX в. состо-яла из нательного и верхнего платья, разнообразных покрывал, обу-ви и т. д.

Непосредственно на тело надевали рубаху — көјнәк (кейнек), кото-рая в зависимости от района бытования имела различные названия. Например, в Карабахе она была распространена под названием «алт көјнәји» (алт кейнейи), в Ханларском и Кедабекском районах — «чан көјнәји» (джан кейнейи)¹ и т. д.

Женские нательные рубахи шили из белой хлопчатобумажной тка-ни (ситец, бязь и др.) или мадаполама, в зависимости от материального благосостояния. Бедняки использовали ткани в основном производства морозовской текстильной фабрики («морозов ағы»), а также тагиев-ской фабрики² («тагиев ағы»), а состоятельные применяли мадаполам — «һумајун ағы» (хумаюн ағы).

По крою рубахи были туникообразными. Полотнище ткани склады-вали пополам так, что образовывалась спинка рубахи и перед. Боковые части составляли два более коротких отрезка ткани. Непосредственно к центральному полотнищу пришивали прямые длинные рукава, которые почти всегда доходили до кисти. Затем прорезали круглое отверстие для головы и делали разрез на груди. По бокам, внизу у подола рубаха имела прорезы — «пеш», в форме остроугольного треугольника. Под

¹ К. Т. Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964, стр. 126.

² В начале 1901 г. в Баку была открыта фабрика по переработке волокнистых веществ, принадлежавшая миллионеру Г. З. Тагиеву; хлопчатобумажная ткань, выпу-скаемая на этой фабрике получила название «тагиев ағы».

рукавом пришивали ластовицу — «хышдәк» (хышдәк)³. Нательная ру-баха украшалась вышивкой по вороту, нагрудной части и рукавам.

Туникообразная рубаха была, по всей вероятности, одним из древ-них и самобытных типов одежды для многих народов. Поэтому нельзя не согласиться с В. Н. Белицер, которая отмечает, что «широкое рас-пространение этого типа одежды объясняется скорее самостоятельным развитием, как простейшей формы одежды»⁴.

Нательной поясной одеждой у женщин Карабаха была относитель-но короткая, присборенная в талии юбка — «шәлтә» (шәлтә) из ситца или бязи, на которую надевали вторую и третью юбки. В отличие от других районов Азербайджана штаны, «чүтбаләг» (джутбаләг) или «алт туманы» здесь встечаются реже. Их обычно шили из двух ситцевых кусков ткани, соединенных в шаге квадратной вставкой «мијанча»⁵ (миянча), состоящей из четырех треугольников. Оба полотнища в поя-сной части были собраны в сборку — «бүзмә» (бюзме), а к поясу приши-вали рубец — «лифә» (лифе) для продевания специального шнура — «туман багы» (туман багы).

Поверх нательной рубахи надевали верхнюю — «үст көјнәји» (уст кейнейи). По крою она также была туникообразной, с широкими длин-ными рукавами и ластовицей другого цвета, чего не было в нательных рубахах. Верхние женские рубахи были без воротника или с узким сто-ячим воротником «бојундуруглу» (боюндуруглу). Их шили в основном из шелка-канауса, хара⁶, цветного ситца и других тонких тканей. Наибо-лее распространенными цветами были розовый и красный, но встреча-лись рубахи также из тканей желтого, фиолетового и других цветов. Рубахи ярких цветов носили лишь девушки и молодые женщины; пожи-лые предпочитали темные тона. Ворот и рукава обшивались шнуром — «гайтан».

Обязательной принадлежностью женского костюма состоятельной азербайджанки Карабаха был короткий (до бедер) «архалыг»⁷ (арха-лук) рис. 1, сшитый из таких тканей как зархара⁸, хара, мехмер⁹, айудуз¹⁰, атлас¹¹ и др. Женщины из обедневших слоев населения шили архалуки из домотканного шелка (выращивали червей, разматывали коконы, тка-ли), а чаще всего из сатина, красного ситца и других недорогих тканей.

Архалук состоял из спинки, (цельная) — «арха», длина которой доходила до талии, и из двух нагрудных частей «дәш һиссәси» (дош хис-сеси). К основной части пришивали полосу той же ткани шириной в 14 см, уложенную в мелкую складку по 2—2,5 см каждая, называемую «этәк» («этәк») — подолом. Ее часто называют «гырчылы этәк» (гырчин-лы этәк). На груди архалука делали большой квадратный вырез. Длина рукава примерно 33—41 см. До локтя он облегал руку, от локтя рас-ширялся. Каждый рукав кроился из двух кусков ткани — «чалах» (джалах). Очень часто для украшения вырез груди и обшлага рукавов обшивали неширокой полоской ткани (1,5—2 см), уложенной в мелкую складку, или тесьмой. Застегивался архалук справа налево (только на

³ Хештек (перс.) — клин (в платье).

⁴ В. Н. Белицер. Народная одежда удмуртов. Ин-та этнографии АН СССР, новая серия, т. X. М., 1951, стр. 38.

⁵ Миянча (перс.) — середина.

⁶ Хара — род плотной дорогой шелковой ткани.

⁷ Архалыг (азерб.) — «арха» (спина), «лыг» — суффикс.

⁸ Зархара — вид дорогой ткани; по перс. — хара с золотыми нитками, т. е. дос-ловно золототканная.

⁹ Мехмер — бархат.

¹⁰ Айудуз — род шелковой материи с рисунком.

¹¹ Атлас — в переводе с арабск. — гладкий.

70 см, в поясе присборивали, к нему пришивали пояс и нагрудную часть, ширина которой была не более 25 см. Если этот передник шили из одноцветной материи, то его украшали вышивкой, если же из цветной — то по краям пришивали тесемку или кайму из ткани другого цвета.

В быту женщин передник занимал большое место. Он являлся не только рабочей одеждой. Его носили даже тогда, когда не выполняли никакой работы. Об этом свидетельствуют его украшения — полые серебряные трубочки «сәрмә» (серме).

Определенное место в costume карабахских женщин занимала обрядовая одежда: праздничная, свадебная и траурная. Элементы свадебной и праздничной одежды почти не отличались от будничной. Поэтому при описании праздничного или свадебного костюма перечисляются те же элементы одежды, которые встречались и в будничном. В одном из описаний XIX в. говорится: «На голове она носит чепец из дорогой толстой материи. На чепце нашиты в один или два ряда золотые монеты, украшающие лоб. Из-под чепца спускаются сзади несколько длинных черных кос и две толстые короткие косы опускаются на уши. Татарка или татарин (азербайджанка или азербайджанец — Б. Е.), надо отметить, любят черные волосы: поэтому во всяком возрасте они красят также густые брови, змееобразно идущие над глазами... Шею охватывает ожерелье, сделанное из червонцев. На руках и на ногах серебряные браслеты, а на пальцах, ногти которых до половины выкрашены хрою, серебряные кольца. Рубашка с открытой грудью сшита из шелковой материи красного, желтого или лилового цветов. Сверх этой рубашки надевают нечто вроде кафтана из бархата или тирмы: он называется татарски (по азербайджански — Б. Е.) мехмер. Затем идет из дорогой персидской материи юбочка...»¹⁴.

Женская траурная одежда так же как праздничная и свадебная не отличалась от будничной особым покроем или новыми элементами. Но цвет одежды был обязательно черным или вообще темных тонов независимо от возраста. Считалось неприличным во время траура родственникам покойного или знакомым появляться в одежде из новой покупной ткани.

Все жители села в день похорон, как правило, одевались по возможности в темную и не новую, а хотя бы один раз одетую одежду.

Литература XIX в. сохранила описание мужской одежды. Например, Г. В. Уразов сообщает: «Нижнее белье состоит из прямой и короткой бязевой белого или чаще синего цвета¹⁵, рубахи и подштанников из той же материи, которые застегиваются у пояса на тесемки; в зимнее время надеваются поверх шерстяные широкие штаны, также собирающиеся на тесемки. Поверх рубахи надевается так называемый архалук, всегда на вате. Архалук — род русской поддевки с короткою талией и короткою сборчатой в поясе юбкою; застегивается он всегда наглухо или спереди посреди груди, или сбоку ее. Поверх архалука надевается чох с короткой талией и длинною, ниже колен юбкою, а голова покрывается круглый год невысокою конической шапкой из овчины. На ноги надевают короткие шерстяные носки. Обувью служат поршни (род русских лаптей) из воловьей, буйволиной, а у армян из свиной кожи»¹⁶.

Другой исследователь этого вопроса Г. Осипов, в отношении одеж-

ды бардинцев пишет, что «одежда у них следующая: чуха, короткая до колен, шаровары, носки (шерстяные и полушелковые). В последнее время молодые бардинцы стали носить черески из лезгинской шали (дороткие бешметы из бумазеи, атласа, трико, ластика, бархата и из разцев из хлопка. На голове носят из бязи, которую ткнут жены бардинцев курпейчатые папахи, стоящие от 4 до 15 рублей; зимою носят бурки и башлыки; бедные же крестьяне и пастухи носят бурки из тонкого войлока. Почти все молодые бардинцы носят серебряные пояса, но старики, муллы и вообще почетные лица носят кушаки из разных материй черного и белого цветов»¹⁷.

Основными тканями, из которых изготовляли вышеперечисленные элементы мужского костюма, т. е. архалук, чуху, шаровары и др., у бедных были домотканые ситец, грубая шерстяная ткань и др. Более состоятельные могли приобретать для шитья одежды распространенные на местных рынках ткани фабричного производства. Феодалы пользовались дорогостоящими привозными тканями: аксамитом¹⁸, алтабасом¹⁹, изорбафом²⁰ (зербафт — Б. Е.) и миткалем²¹ и др.

Так же как и в женской одежде, элементы мужской у богатых и бедных были одни и те же, различия заключались лишь в качестве тканей и в их отделке.

Необходимой принадлежностью мужского костюма являлась нательная рубаха, называемая как и женская — «алт кејнәји» (алт кејнейи). По своему покрою она так же как и женская рубаха была туникообразной. По разрезу ворота и покрою рукавов рубахи имели несколько типов. Под рукавами почти всех типов рубах пришивали ластовицу — «хишдек», внизу у подола между полотнищами вставляли отрезок материи — «пеш», того же цвета, что и сама рубаха.

Мужская нательная рубаха так же как и женская иногда вышивалась. Это делала обычно теща: готовя приданное дочери, она вышивала ворот и грудь рубахи жениха. Следует отметить, что вышитые рубахи обычно делались только для молодых. Все типы мужских рубах шились женщинами вручную.

Нательной поясной мужской одеждой были штаны — «дизлик», или «киши туманы», состоящие из двух кусков ткани без центральной соединительной вставки. К поясной части пришивали рубец — «лифә», куда продевали шнур — туман багы.

Одним из основных типов мужской верхней наплечной одежды был архалук. Составными частями его являлись «арха» — спинка и «этәк» (этәк) — нижняя часть, т. е. подол и рукава — «гол». Верхняя часть плотно облекала фигуру. К ней пришивался подол (присборенный), длиной примерно в 50 см. По крою архалуки подразделяются на три типа: однобортный, двубортный и распашной. Однобортный («бир ян») застегивался посередине груди с помощью пуговиц или крючков. Невысокий ворот его застегивался на крючки. Двубортный («ашырмалы») имел по 12 пуговиц с каждой стороны. Он считался более удобным и

¹⁷ Г. Осипов. Селение Барда Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XVII. Тифлис, 1893, стр. 134.

¹⁸ Аксамит — ткань византийского происхождения, род атласа, бархата, парчи. В России впервые появился с середины XVII в.

¹⁹ Алтабас — от тюркского «алтун» — золото и «бязь» — ткань. Появление его в России относится к концу XVI в.

²⁰ Зарбафт — от перс. «зер» — золото и «бафт» — ткань; золототканная.

²¹ Миткаль — от арабск. «мискаль».

¹⁴ М. И. Ткешелов. Азербайджанские татары. Сборник материалов по этнографии, издаваемый при Дашковском этнографическом музее, вып. III, М., 1888, стр. 103—104.

¹⁵ У азербайджанцев нательная рубаха почти никогда не была синего цвета.

¹⁶ Г. В. Уразов. Медико-топографический очерк Джебранльского уезда Елисаветпольской губернии. «Медицинский сборник, издаваемый императорским Кавказским медицинским обществом», Тифлис, 1889, № 50, стр. 13.

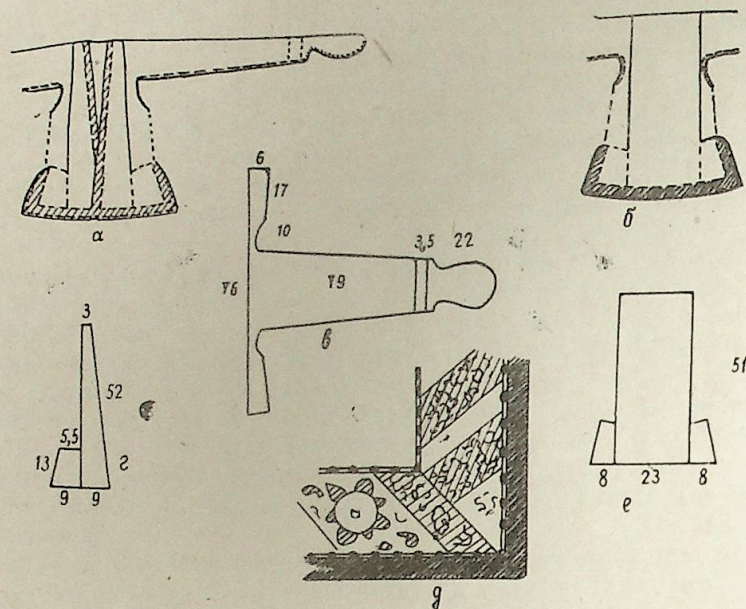

Рис. 3. Покрой женской верхней наплечной одежды «чепкен»
а) — общий вид переда; б) — общий вид спинки; в) — рукав; г) — покрое-
передней полы; д) — орнамент подола; е) — покрое спинки.

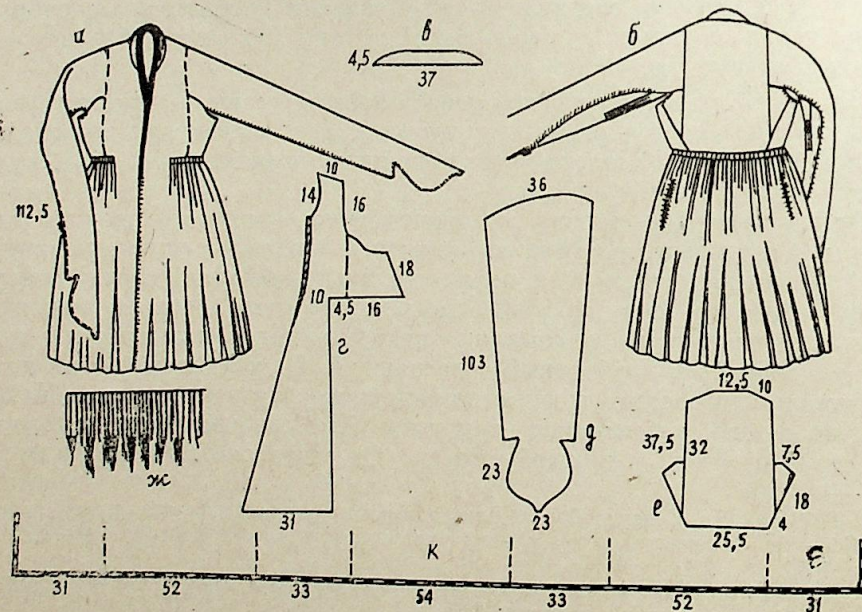

Рис. 4. Мужская верхняя наплечная одежда «чуха».
а) — общий вид переда; б) — общий вид спинки; в) — ворот; г) — передняя
пола; д) — рукав; е) — спинка; ж) — поясная часть подола; з) — подол.

более практичным, чем однобортный. Обычно, когда один борт изнашивался, то его запахивали другим бортом. При этом меняли и застежки. Кроме того, в двубортном было значительно теплее, тем более, что чуха, надеваемая поверх архалука, была распахнутой. Подол распахнутой архалуки — «дешу ачыг архалыг» — (дошу ачыг архалыг) состоял из трех полотнищ: одного спинного центрального длиной в 62 и более см, шириной примерно 45 см и двух боковых такой же длины и ширины. Центральное полотнище сильно присборено в поясной части, а боковые полотнища уложены в складку, каждая шириной в 0,5 см. Спинка такого архалука состояла из одного цельного отрезка материи. Застегивался он на три пуговицы, сделанные из плотных нитей, петли были из тех же нитей.

Все три типа архалуков шили из домотканной шерстяной материи «шал», покупных тканей — тонкого сукна, цветной бязи, сатина. Более состоятельные носили архалуки из дорогих тканей, привозимых в районы Карабаха торговцами. Молодежь носила архалуки более ярких цветов, пожилые — более темных.

По сообщению информаторов, под нижнюю рубашу надевали сначала «джан архалыгы» (галынча). Но его носили лишь в холодное время года. По своему покрою он представлял собой тип короткой до талии куртки-безрукавки. Женщины шили его дома из недорогих тканей: сатина, бумазея и др., простегивали его на вате или шерсти. Подкладка была ситцевая, цвет ткани подбирали обычно темный.

Поверх архалука носили распахнутую чуху из шерстяной домотканной материи или ткани фабричного производства. Чуха (рис. 4) была длинной, прямые длинные рукава ее и подол обшивались специальной отделкой — «гайтан»²². Подкладку пришивали только до пояса. Чуха часто имела и газырницы «вэзнэ јери» (вэзне ери), поэтому ее часто называли «вэзнэли чуха». Состоятельные вместо патронов в газырницы клали серебряные или золотые трубочки для украшения. Чуху без газырниц носили учителя, лекари и др.

Кроме этого, была распространена так называемая черкеска — «черкези чуха». Она застегивалась на крючки и пуговицы, имела газырницы.

Тулуп, так называемого карабахского покроя — «күрк» (кюрк) изготовляли из мехов, стоил он очень дорого и поэтому доступен был только богатым.

Верхней поясной одеждой являлись мужские шалвары — «мүсэлман шалвары» (муселман шалвары) или просто «шалвар». Состоятельные люди шили из тонкого дорогого сукна, а бедные из грубой домотканной шерстяной материи — «шал». Шалвары состояли из двух штанин — «балаг» (балах), с центральной соединительной вставкой. В поясной части пришивали неширокий рубец из бязи — «лифэ», куда продевали вязанный шнур, иногда заканчивающийся кисточкой.

Разрезы для продевания шнура делались спереди и сзади. Это было практично, так как после изнашивания одной стороны ее переворачивали на другую. В селах шалвары носили заправленными в носки.

В комплект мужского костюма входил еще один тип верхней одежды «јапынчы» (япынджи) — бурка, которая была в основном, черного или серого цвета, с длинной свисающей («сачахлы») или гладкой («сая») шерстью. Длина бурки доходила до щиколоток. Она служила защитой от холода и жары, от дождя и ветра. Более простой и в то же время дешевый тип чухи носили зимой бедные крестьяне и пастухи. Для послед-

²² Гайтан — шнур.

них она служила одновременно и постелью и полностью отвечала условиям пастушьяго быта. Население их на месте не изготовляло, а покупало готовыми. Подробно останавливаться на описании бурки мы не будем, так как она является общекавказским типом одежды, широко распространенным у многих народов.

Мужская праздничная и свадебная одежда по покрою мало отличалась от будничной. В день свадьбы, как правило, жених должен был надеть на себя все новое. Состоятельные старались шить свадебную одежду из дорогостоящих привозных тканей — шелка, бархата, сукна и др.

Праздничный костюм состоял из следующих элементов: «На голове у него персидская шапка²³, сверху вдавленная... На рубашку надевает короткий бешмет или по-татарски (по азербайджански — *Б. Е.*) «архалых»..., он опоясывается широким серебряным поясом, на котором необходимо сделан крючок для ношения кинжала. Штаны бывают суконные или шерстяные; в том месте, где полы архалыха закрывают их, они сшиты не из сукна и шерстяной материи, а из ситца. Над архалыхом носят чуху, не такую, какую носят грузины или черкесы; чуха татарская (азербайджанская — *Б. Е.*) не застегивается и сзади имеет очень много складок. При этом надо заметить, что как в деревне, так и в городе татары (азербайджанцы — *Б. Е.*) редко носят сапоги; употребляют же они такие же туфли, как и женщины, но только более или менее грубые и без украшений²⁴. Подобные элементы одежды перечислены и во многих других работах этого периода.

Таким образом, праздничная одежда отличалась лишь тем, что шили ее из более дорогих и лучших тканей, вся она обычно (особенно на свадьбу) была новой, цвет тканей и украшения различных элементов одежды и их частей у женщин были яркие и жизнерадостные.

Мужская траурная одежда, как и повседневная была темных тонов. Женщины и мужчины Карабахской зоны на ногах носили носки — «чораб» (джораб). Вязали их из специально приготовленных шерстяных, шелковых и хлопчатобумажных ниток, окрашенных в различные цвета. Такие носки имели различный геометрический и растительный орнамент. Джорабы были как короткими «кэдэк чораб» (гедак джораб), так и длинными — «узунбогаз чораб» (узунбогаз джораб). Зимой носили джорабы, вязанные из одинарных или двойных ниток, летом — из более тонких шелковых или хлопчатобумажных. Джорабы, предназначенные для молодых, были украшены красивым растительным и геометрическим орнаментом, встречался также и ковровый орнамент, благодаря чему некоторые джорабы назывались «кэбэ чорабы» (гэбэ джорабы).

Так как в помещении было принято снимать обувь, то часто на подошву джорабов пришивали кусок плотной ткани темного цвета или тонкой обработанной кожи, чтобы носки быстро не изнашивались.

Поверх джорабов женщины на ноги надевали башмаки — «ајаггабы» (аяггабы), а в сельских местностях во время хозяйственных работ — чарыки. Наиболее распространенной обувью были называемые «күллу башмаг» (гюллу башмаг) — цветные башмаки без задников, на невысоком каблучке. Верх такой обуви шили обычно из разноцветной плотной ткани типа парчи, или вышивали бисером различные узоры. Были распространены и бархатные башмаки «мэхмэри башмаг» (мехмери башмаг).

²³ Персидская шапка — обычно острокопечная папаха из дорогостоящих мехов.

²⁴ М. И. Ткешелов. Азербайджанские татары. Сборник материалов по этнографии, издаваемый при Дашковском этнографическом музее, стр. 104.

Основным видом мужской крестьянской обуви в исследуемый период были чарыки, шитые из шкуры крупного и мелкого рогатого скота. Применялась как дубленая кожа — «ашыланмыш кән», так и сыромятная — «хам кән». Из дубленой кожи шили более дорогие чарыки, которые носили состоятельные крестьяне, а из сыромятной — дешевые. Наиболее дорогими были «шатры чарыг», которые шились из светлой кожи — «аг кән» — специальными мастерами в городах. Одна пара таких чарык была равноценна стоимости пуда зерна. До сих пор народ помнит имена мастеров изготовлявших почти все виды чарык. Уста Гарахан, уста Гасым, Шукюр Шукюров, занимались шитьем чарык до недавнего времени²⁵.

Обработка и выделка кож в Азербайджане были известны издавна. При археологических раскопках в Мингечауре в одном из кувшинов погребений был найден железный предмет, которым обрабатывалась кожа²⁶. После специальной обработки приступали к шитью чарык, для чего брали кусок кожи, с одной стороны подрезали углы, округляя их, а затем пришивали петли — «үзэнки» (узенги), сквозь которые продевали плетеную тесьму «гайтан» или шнур — «чарых багы». Сторона с подрезанными углами поднималась вверх, образуя задник обуви.

Другим видом мужской обуви были башмаки, часто называемые «мәрдана башмаг»²⁷, без задника, на невысоком каблучке, с вздернутым носком. Изготавливали их башмачники. Мужчины ноги обматывали еще иногда и портянками — «патава», шириной около 20 см и длиной 70—100 см. Ткали из некрашенных ниток на горизонтальном ткацком станке.

Подытоживая собранный нами этнографический материал, можно отметить еще несколько видов чарык, распространенных здесь и известных под различными названиями: «гарабагы чарых», «тэкбурун чарых», «үчбурун чарых», «гызгайтара», «шатыры», «халбигыраглы», «ширвани» и т. д. Все эти чарыки можно разбить на две группы: по способу проведения шнура и формам украшений. Ширвани, текбурун, шатыры, халбигыраглы имеют один носок: учбурун (гызгайтара), гушбурун — три носка. Более молодые носили чарыхи с сильно вздернутым носком или чарыхи с тремя носками (учбурун). Последние получили в народе название гызгайтара из-за того, что якобы при встрече девушки оглядывались на такие чарыки.

Шнуры для чарых были двух типов: 1) «тохунма баг» — плетеный шнур и 2) «ешмә баг» (эшме баг) — крученный шнур. К некоторым из них пришивали кисточку — готаз, и тогда он получал название «готазлы баг». Длина каждого шнура была примерно 120—150 см.

Изучение собранных примерно в 10 районах Карабахской историко-этнографической зоны материалов и сравнение их с материалами других районов Азербайджана показало, во-первых, что в национальной одежде азербайджанцев Карабаха, были элементы, общие для всех районов Азербайджана, хотя называться они могли по-разному. Во-вторых, в исследуемый период наряду с основным комплексом национального костюма в него стали проникать элементы общевропейского типа одежды. Однако это почти не относилось к сельско-

²⁵ Эти устные сведения получены от жителей сел. Салакатин Гадрутского района НКАО.

²⁶ Мардана башмаг — букв. «мард» — (перс.) мужчина, т. е. мужской башмак или мужская обувь.

²⁷ С. М. О двух кувшинах и двух катакомбных погребениях. Материальная культура Азербайджана, т. III. Баку, 1953, стр. 33.

му крестьянскому населению, особенно в районах, отдаленных от промышленных центров. Общевропейские элементы проникали чаще в одежду высших сословий общества.

Ј. Н. Бабајан

ХІХ эсрин сону вэ ХХ эсрин эввэллэриндэ Азэрбајчан халг кејимлэри (Гафгаз тарихи-этнографик атласын «Кејим» бөлмэсинэ даир материаллар)

ХУЛАСӘ

Мүәллиф тәрәфиндән тәгдим едилән мәгалә 1964-чү илдән е'тибарән топланмыш этнографик чөл, һәмчинин әдәбијјат материаллары әсасында јазылмышдыр.

Мәгалә тәкчә Гарабаг тарихи-этнографик зонасынын Азэрбајчан халг кејимлэринин әһатә едир. Мәгаләдә киши вә гадын кејимлэри һәр-тәрәfli нәзәрдән кечирилир. Бунлар алт вә үст кејимлэри, бел вә чин, күндәлик вә бајрам кејимлэринә ајрылыр. һәмчинин мәрәсим кејимлэри дә ајрыча кәстәрилир.

Азэрбајчан гадын кејим комплексинә алт көјнәји, үст көјнәји, чүт балаг, туман, архалыг, чәпкән, күрдү вә саирә дахил едилмишдир.

Киши милли кејими шалвар, дизлик, алт көјнәји, архалыг, чуха вә с. ибарәт иди.

Киши вә гадын баш кејимлэри ајрыча тәдгигат предметини тәш-кил етдиклэри үчүн мәгаләјә дахил едилмәмишдир.

Бу ишин мәгсәди Азэрбајчан кејимлэри һаггында мә'лумат вер-мәкдир. Бу мә'луматын Гафгаз тарихи-этнографик атласынын «Кејим» бөлмәсинин јарадылмасында бөјүк ролу олачагдыр.

Мәгаләнин әсас характерини дә мәнз бу тәшкил едир.

АЗЭРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБЭРЛЭРИ

Тарих, фәлсәфә вә һуғуг серијасы, 1973, № 4

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1973, № 4.

Р. Г. АСАДОВА

АТРИБУТИВНОСТЬ СВОЙСТВА ОТРИЦАНИЯ МАТЕРИИ И ОТРАЖЕНИЯ НА УРОВНЕ ХИМИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Гипотеза о наличии способности отражения одними объектами в процессе их взаимодействия с другими и особенности последних была выдвинута в истории философии еще в глубокой древности в плане решения проблемы возникновения ощущений.

Однако проблема отражения в домарксистской философии решалась в русле идей натурфилософии, и домарксистские философы не поднялись до диалектико-материалистического понимания отражения как результата взаимодействия между объектами.

Исследователями указанной проблемы в той или иной степени совершалась методологическая ошибка: либо сведение свойства отражения к способности ощущения, либо распространение ощущения — конкретного свойства определенным образом организованной материи — на всю природу. В любом случае проблема возникновения ощущений не могла быть окончательно решена, ибо оставался открытым вопрос: на каком же универсальном свойстве материи базируется способность к ощущению, если последняя, по требованию материалистического монизма, имманентна природе, а не привносится в нее извне.

Указанный вопрос был разрешен В. И. Лениным путем известного предположения о существовании в фундаменте материи свойства, по существу родственного ощущению — свойства отражения¹. Таким образом, древняя проблема возникновения ощущений была поставлена В. И. Лениным на подлинно научную основу путем простого и глубокого по смыслу положения об универсальности свойства отражения материи.

Ленинская постановка проблемы отражения направила исследовательскую мысль на поиск отражения в фундаменте самой материи; «фундаментом» материи, как показывает многовековой опыт развития философии и естествознания, не может быть ничто иное, кроме бесконечного многообразия различных взаимодействий. Движение, являющееся способом существования материи, в силу взаимосвязи и взаимообусловленности всех материальных объектов, выступает в форме взаимодействия между ними, результатом чего являются их взаимозменения. В силу этого же обстоятельства материя определенным образом организована, упорядочена, структурирована — свойство структурности столь же всеобщий атрибут материи, как и способность к движению и взаимодействию.

¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинения, т. 18, стр. 39—40, 91.

Способ существования материи через движение, выступающий в форме взаимодействий, взаимозменений структурированных материальных объектов, в конечном счете обеспечивает материальное единство мира — структурную, субстратную, функциональную общность, родственность объектов, явлений и процессов природы.

Атрибутивность отражения является результатом именно указанных моментов; в силу структурированности и взаимосвязанности материальных объектов взаимодействие между ними всегда является в определенной мере и взаимоотражением, т. е. воспроизведением взаимодействующих объектами тех или иных особенностей содержания друг друга — отражение тем самым выступает аспектом любого взаимодействия и является атрибутом материи. Таким образом, категории: движение, взаимодействие, отражение различным образом описывают способ существования материи и представляют собой различные уровни проникновения в его сущность, внутреннюю структуру. Если категория «движение» фиксирует момент изменчивости имманентной активности материи, а категория «взаимодействие» указывает на взаимозменность, взаимосвязь и взаимообусловленность материальных процессов и явлений, отвлекаясь от тех параметров, в которых происходит это взаимодействие и не проникая тем самым в его конкретную форму, то категория «отражение» описывает взаимозменение именно в плане его конкретной формы, акцентируя те изменения, которые происходят в одном объекте в соответствии с особенностями другого объекта в процессе взаимодействия между ними.

В силу универсальности, атрибутивности свойства отражения любое взаимодействие может быть проанализировано с точки зрения отражения в одном объекте каких-то черт, сторон, параметров структуры, элементов содержания и т. д. другого объекта, взаимодействующего с первым. Таким образом, отражение как атрибут материи является аспектом взаимодействия и заключается в способности одних объектов в процессе их взаимодействия с другими воспроизводить особенности последних в специфической форме, обусловленной природой отражающих объектов.

Такое понимание отражения является общепринятым в современной литературе и разделяется многими авторами.

Исследованию проблемы отражения, как известно, посвящена весьма обширная литература. Тодор Павлов², С. Л. Рубинштейн³, П. К. Анохин⁴, Б. С. Украинцев⁵, В. С. Тютин⁶, А. Д. Урсул⁷, Стефан Васильев⁸, Росен Иванов⁹ и многие другие авторы внесли ясность в этот сложный вопрос, в определение понятия отражения, его содержания и формы

² Тодор Павлов. Избранные философские произведения, т. 3. Теория отражения. М., 1962.

³ С. Л. Рубинштейн. Бытие и сознание. М., 1957.

⁴ П. К. Анохин. Химический континуум мозга, как механизм отражения действительности. «Вопросы философии», 1970, № 6.

⁵ Б. С. Украинцев. Особенности самоуправляемых систем. М., 1970, его же. Отражение в неживой природе. М., 1967; его же. Проблемы отражения в свете современной науки. М., 1964; его же. Информация и отражение. «Вопросы философии», 1963, № 2.

⁶ В. С. Тютин. Отражение и информация. «Вопросы философии», 1967, № 3; его же. «Клетчатка» отражения и отражение как свойство всей материи. «Вопросы философии», 1964, № 2.

⁷ А. Д. Урсул. Информация. М., 1971; Природа информации. М., 1968.

⁸ Стефан Васильев. Теория отражения и художественное творчество. М., 1970.

⁹ Росен Иванов. Някои въпроси на отражението във връзка с отражението в неживата материя. «Философска мисъл», № 1962, № 4.

условий реализации; раскрыли связи этого свойства с другими атрибутами и закономерностями существования материи — движением, взаимодействием, развитием, структурой, информацией, причинностью.

Тем самым, философский аспект проблемы отражения нашел в литературе достаточно широкое освещение. Следует отметить, однако, что естественнонаучный подход к исследованию проблемы отражения не достиг еще той глубины, которой настоятельно требует современная наука. Работы, посвященные конкретнонаучному, в частности естественнонаучному исследованию, проблемы отражения, нередко отличаются чрезмерной формальностью подхода, не соответствующей задачам современного исследования. Весьма показательны и ценны работы П. К. Анохина¹⁰, Ю. А. Жданова¹¹, в которых категориальный аппарат ленинской теории отражения с успехом применяется к конкретному материалу химии, биохимии¹², физиологии нервной деятельности, причем такого рода исследования оказываются полезными как для философской теории отражения, так и для конкретной науки.

В указанном плане важно исследование отражения на уровне химической организации материи, ибо это позволит внести некоторое новое освещение в проблему химической эволюции, возникновения и функционирования живых систем, проблему возникновения ощущений. Наряду с этим исследование химического отражения может служить одним из путей проникновения методологии в современную химию, в которой назрела существенная необходимость более тесного союза с философией; с другой стороны, изучение отражения в химии обогатит общеполитическую концепцию отражения естественнонаучным материалом.

В связи с многообразием уровней и форм проявления универсального свойства материи — отражения — весьма важным является исследование простейших форм отражения для данного уровня организации материи, в частности для химического уровня. Формы отражения, несмотря на свою сложность, качественную самостоятельность и тем самым несводимость к элементарным формам, в своей основе базируются на последних.

При исследовании химического отражения необходимо обратить внимание прежде всего на то обстоятельство, что на уровне химизма, представляющего собой форму существования и изменения электронно-ядерных систем, отражение не может быть ничем иным, кроме как «акцентированием состояния»¹³ одной такой системы другой, корреляцией и соответствием изменений определенных параметров их структур.

Простейшую форму химического отражения можно усмотреть уже во взаимовлиянии друг на друга атомов, связанных химической связью. Необычайное многообразие и наряду с этим специфика и глубокая качественная индивидуализированность носителей химического движения объясняются именно взаимным влиянием атомов, причем на каждом атоме соединения как бы фокусируется общий результат взаимовлияния всей системы атомов данной молекулы.

Это обстоятельство, давно замеченное химиками и впервые нашедшее глубокое научное осмысление в теории химического строения

¹⁰ П. К. Анохин. Химический континуум мозга, как механизм отражения действительности. «Вопросы философии», 1970, № 6.

¹¹ П. К. Анохин. Методологический анализ узловых проблем условного рефлекса в кн. «Философские вопросы нервной деятельности и психологии». М., 1963.

¹² Ю. А. Жданов. Теория отражения и современная химия. В кн.: «Ленинская теория отражения и современность». София, 1969.

¹³ Ю. А. Жданов. Теория отражения и современная химия. В кн.: «Ленинская теория отражения и современность». София, 1969.

А. М. Бутлерова (1861)¹⁴ и обуславливает возникновение нового качества в молекуле по сравнению с изолированными атомами. Взаимовлияние атомов в молекуле есть взаимоотражение т. е. воспроизведение определенной мере в одном атоме особенностей другого.

На основании взаимного влияния атомов возникают разнообразные внутримолекулярные взаимодействия, также квалифицируемые нами как одна из простейших форм химического отражения.

Носители химического движения — электронно-ядерные системы дальтонидной и бертоллидной организации¹⁵ представляют собой не застывшие, неподвижные образования, а, напротив, динамические системы, полные внутренних движений, взаимовлияний, изменений. Бытие химических объектов отличается имманентной активностью, подвижностью, многообразным внутренним самодвижением, важнейшим аспектом которого являются отражательные — внутримолекулярные взаимодействия, которые могут быть характеризованы как явления самоотражения в молекулах.

Весьма разнообразные статистические и динамические электронные смещения, происходящие в молекуле в реагирующем и внереакционно состояниях, динамизируют систему взаимосвязанных атомов, повышая их целостность, органичное сочетание частей и тем самым реакционную способность и активность. Различные явления изомерных и таутомерных превращений, конформационных поворотов и внутримолекулярных перегруппировок также могут быть охарактеризованы как процессы самоотражения в молекулах, поскольку при указанных явлениях происходит не коренное изменение качества химического объекта, а лишь модификация его тождества в рамках сохранения своей целостности специфики как определенного объекта.

Одной из простейших и наряду с этим весьма существенных форм химического отражения являются межмолекулярные взаимодействия: индукционный, ориентационный, дисперсионный эффекты, различные формы резонанса между молекулами. В данном случае происходит отражение небольшого числа параметров: силы, напряженности и направления электрического поля, скорости движения электронов, частоты электронных колебаний и т. д.

Простота этой формы отражения обуславливается также тем, что здесь еще не происходит ассимиляции следов-отпечатков, специального кодирования, переноса, перерабатывания и использования информации: ответные реакции отражающего объекта по существу не отличаются от воздействий отражаемого. Однако на основании межмолекулярных взаимодействий, а также взаимовлияния атомов и внутримолекулярных движений, квалифицируемых нами как простейшие формы отражения в химии, возникают многие другие химические процессы, важнейшим аспектом которых также является химическое отражение.

На основании указанных взаимодействий в химии возникают явления самоорганизации, при которых происходит структурирование, повышение организации, упорядоченности, сложности в химических системах. Этот путь развития вещества, найденный природой, является весьма плодотворным и энергетически выгодным: информация, заключенная в одном объекте, не «застывает» в нем, а передается окружающей среде, повышая информационное содержание последней; тем самым развитие вещества происходит не путем сложных и энергетически затрат-

ных процессов, а путем самопроизвольного упорядочения вокруг «центров порядка».

Явления самоорганизации в свете теории отражения могут быть интерпретированы как явления самоотражения в химических системах; при этом определенная упорядоченность, организованность под действием химических и полухимических сил закрепляется в структуре достаточно устойчивых образований.

Дальнейшим развитием указанного момента — упорядочивающей, формирующей функции отражательного аспекта взаимодействий в химических системах могут служить матричные явления, которые можно подразделить на два больших класса — явления матричного синтеза и явления матрицирования по типу ключ-замок.

Если в первом случае на некоем веществе с определенной структурой как на химическом шаблоне в матрице синтезируется другое вещество со структурой, более или менее близкой к структуре матрицы, и тем самым последняя в той или иной мере отражается в структуре нового вещества, то во втором случае на основании структурного соответствия в форме комплементарности взаимодействующих веществ происходит их активация, и как правило, ее увеличение. Примерами матричного синтеза могут служить явления стереоспецифической полимеризации в канальных комплексах мочевины, полимеризации в кристаллах, процессы передачи наследственной информации; явления матрицирования по типу ключ-замок широко представлены в гетерогенном катализе, ферментологии, иммунохимии, химической рецепции организма.

Комплементарность, лежащая в основе матричных явлений и представляющая собой важнейшую форму отражения в химии, в биохимии, имеет широкий спектр уровней и форм проявления и может быть представлена в виде градации степеней адекватности: от простой дополняемости (по немногим параметрам) взаимодействующих молекул до динамического индуцированного соответствия подстраивающихся друг к другу сложных белковых молекул¹⁶.

При всем многообразии уровней и форм проявления отражение на уровне химизма представляет собой единую категорию явлений, что обусловлено прежде всего спецификой химического движения и химического уровня организации материи, их самостоятельностью, качественной определенностью и несводимостью к смежным формам движения. Отсутствие резких, непроходимых граней между формами движения, уровнями организации материи в свою очередь определяют общность, родственность форм отражения смежных уровней, в частности, физического, химического, биологического.

Являясь определенным аспектом химического движения, взаимодействия, химическое отражение в начале иерархии химических объектов содержится во взаимодействиях между ними как бы в скрытом виде *implizite*, и представляя собой важнейшее условие и показатель развития химических объектов, по мере химической эволюции все более выделяется из общего результата взаимодействия, не превращаясь, однако, на уровне химизма в самостоятельную форму взаимодействия с особым аппаратом реализации и особым значением для бытия отражающих объектов, каковым является биологическое отражение.

Следует отметить, что направленность свойства отражения на сохранение качественной определенности тождественности себе отражающего объекта с увеличением его внутреннего разнообразия в рамках сох-

¹⁴ А. М. Бутлеров. Избранные работы по органической химии. М., 1951.

¹⁵ В. И. Кузнецов. Эволюция представлений об основных законах химии. М., 1967.

¹⁶ D. Koshland, J. Karkhanis, H. Latam, J. Amer. Chem. Soc. 86, 1448 (1964).

ранения данного качества имеет место и на уровне химизма, хотя здесь эта тенденция и не является самостоятельной и ведущей, как в биологическом движении.

Р. Г. Әсədova

Материја инкарынын атрибут хассəлəри вə кимјанын гурулуш сəвијјəсиндə ин'икасы

ХҮЛАСƏ

Мəгалəдə елми идрак нəзəријјəсинин аз ишлənən вə нəзырда актуаллыг кəсб едən нəзəри проблеми — материјанын кимјəви гурулуш сəвијјəсиндə ин'икас хассəси тəдгиг едилир. Бурада ин'икас нəзəријјəсинин умуми принциплəри, кимјəви просес вə гурулушларда ин'икасын өзүнə мəхсус спецификлијлə бағлы олан методоложи проблем шəрһ едилир, материјанын атрибуту кими ин'икас хассəсинин марксист-ленинчи тəрифи верилир.

Һəмчинин мəгалəдə ин'икас проблеминин тəдгигинə тəбии-елми чəһəтдən јанашманын лазыми дəринлијə чатмамасы үзүндən гаршыда дуран чəтинликлəри гисмən арадан галдырмаг үчүн елмин сон наилијјəтлəриндən, хусусилə кəркəмли алимлəрдən, о чүмлəдən П. Анохин, Ј. Жданов, С. Рубинштейн, Т. Павловун əсəрлəриндən истифадə едилир. Ленинин ин'икас нəзəријјəсинин категориал апаратынын кимјаја мүвəфғијјəтлə тəтбиг едилмəсиндən бəһс едилир.

Бундан əлавə јухарыда гејд олунан истигамəтдə апарылан тəдгигатларын һəм фəлсəфи ин'икас нəзəријјəси, һəм дə конкрет елмлəр үчүн фəјдалы тəсири əсəсландырылыр, ин'икасын материјанын гурулуш сəвијјəсиндə тəдгиг едилмəсинин, кимјəви тəкамүл проблеминин, чанлы системлəрин мəјдана кəлмəсинин, онларын фəалијјəт кəстəрмəсинин, дујғуларын əмəлə кəлмəсинин вə с. мүəјјən гəдэр јени сəпкидə шəрһини əсəсландырмаға имкан вермəsi ишдə арашдырылыр.

А. Г. ШУКЮРОВ

ПРОБЛЕМА НЕПРЕРЫВНОСТИ И ПРЕРЫВНОСТИ В РАННИХ ДРЕВНЕГРЕЧЕСКИХ ФИЛОСОФСКИХ ШКОЛАХ

І. По мнению «первого философа» — Фалеса, вода как сущность абсолютно непрерывна во времени, а на конце каждого «мирового года» (10 800 лет) — и в пространстве. Ведь в обычных, «рядовых» состояниях мира, существуют и другие сущности (огонь, земля, воздух и т. п.); на макроуровне эти сущности чередуются и делают непрерывность друг друга относительной. Но, начиная с некоторого уровня материи, вода и как сущность, и как основа абсолютно непрерывна — и вширь и вглубь (в своих пределах). Нет достоверных свидетельств о непрерывности материи в пространстве, о ее ограниченности или неограниченности. Поскольку, по мнению Фалеса, духовные единицы разлиты во всей материальной субстанции, то можно утверждать, что им непрерывность материи последовательно не приводится. О непрерывности и прерывности времени также трудно сказать что-либо определенное.

Анаксимандр, полагая, что все четыре стихии переходят одна в другую, в качестве основы принял апейрон — «неопределенную материю». Апейрон, так же как и вода в экстремальных состояниях мира, абсолютно непрерывен. Он на макроуровне, так же как и вода, может занимать определенную область, где нет никакого обоснованного. После того как апейрон реализует все свои возможности, он снова возвращается в чисто непрерывное состояние; снова начинаются прерывы и т. д. до бесконечности. Поскольку считается, что необходимость лишь непрерывна и случайность отрицается, можно говорить о бесчисленности миров. Материя у Анаксимандра беспредельна и непрерывна в пространстве так же как и во времени. Он отказывался от абсолютной самостоятельности «душ»; последние, по его мнению, имеют материальное происхождение и «воздухообразны».

Анаксимен восстановил идею всеобщей чувственно-конкретной основы вещей. Он считал воздух первоначалом, из которого все возникает. Благодаря разрежению и сгущению, воздух образует непрерывно-прерывную «поверхность», т. е. макро и мегауровни материи. Причина же прерывов материальна, вопреки Фалесу. Возвращение мира в свое первоначальное, недифференцированное состояние также объясняется движением воздуха, а не мифическим тотальным возмездием, подобно Анаксимандру. Анаксимен подошел более близко к материалистическому монизму; для него Бог сам воздух. Но в допущении разрежения и сгущения воздуха, поскольку воздух суть субстанция, заложена идея абсолютной пустоты, прерыва материи вообще.

Гераклитовский мир также пребывает в двух этих основных состояниях (абсолютно непрерывном — «первоначальном» и относительно непрерывном) через строго определенный интервал длительности. Причём прерывов — «логос» (божественная сила мира), выступающий преимущественно как закон движения. В отличие от милетцев, огонь у Гераклита в частях может качественно прерываться и перейти в воздух, а через него во все вещи. У милетцев же, как сказано, «первовещество», «первооснова» может лишь лежать в основании. У Гераклита лишь после того, как организуются все четыре «заветные» стихии, они вместе с огнем также способны составлять основу для предметов (обоснованных). Преимущество огня в том, что он качественно непрерывен во времени, хотя бы в некоторых своих частях. В пространстве же при обычных состояниях мира огонь относительно непрерывен, а в «первоначальном» состоянии — абсолютно непрерывен. Изменение, по Гераклиту, преобладает над покоем; учитывая это, можно заключить, что прерыв «основных» состояний мира также преобладает над их непрерывностью. Но, внимая его ученику Кратилу, Гераклита нельзя обвинять в допущении «катастрофической» текучести всего, в признании абсолютного прерыва качеств. Нет, гераклитовский мир имеет свои инварианты, ему не чужда качественная непрерывность. Наоборот, он говорит об изменении в покое, следовательно, о прерыве в непрерывном, что особенно ярко выступает в его идее становления — единства бытия и не бытия.

Гераклит создал глубокое учение о противоположностях. Расчленение единого, непрерывного на противоположные моменты — очередной диалектический элемент его учения; тут — зачатки понимания внутренней прерывности, отрицательности нечто. По Гераклиту, смерть одного есть рождение другого, следовательно, качественный прерыв одного есть начало качественной непрерывности другого, — кстати, противоположного. Маркс высоко ценил это «превращение вещей» в их собственную противоположность». (К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 22, стр. 300). Противоположности, в их числе и прерывность и непрерывность, могут, по Гераклиту, сосуществовать в одном и том же: «Все едино: делимое-неделимое, рожденное-нерожденное, смертное-бессмертное...» (Античные философы. Киев, 1955, стр. 22). Во фрагментах Гераклита есть смутные указания на связь качественных и количественных прерывов: постепенное количественное накопление элементов земли приводит к количественному переходу последнего, в огонь; они имеются и в учении о мире. Впервые Гераклит обратил внимание на количественную сторону, на степень непрерывности. Огонь, по изречению Гераклита, и «отделяет и связывает» (Античные философы, стр. 24), т. е. огонь является причиной обоих свойств — прерывности и непрерывности, что в принципе верно. Гераклит не сумел полностью порвать с мифологией и «поповщиной». Его учение о переселении душ, загробный суд, богини правды и возмездия тому свидетельство. Последователь Гераклита Кратил, пренебрегая диалектикой первого, абсолютизировал изменение и прерыв; монорельс голой метафизики привел его, подобно Протагору, к отрицанию объективного значения каких бы то ни было понятий.

II. В древнегреческой философии, по-видимому, впервые пифагорейцы всерьез занялись определениями понятий. Возможно, что ими определены также понятия непрерывности и прерывности, но мы не располагаем соответствующими данными. Поскольку пифагорейцы выдвинули на первое место количественные различия, их определения

были «поверхностны», как указывает Аристотель; они не охватывали сущность объекта.

Пифагорейская философия и ныне есть арена непрекращающихся дискуссий. Учитывая это, мы уделили большое внимание анализу пифагорейской философии. Главным свидетелем пифагоризма был Аристотель. На основании его свидетельств, мы пришли к выводу, что в пифагорейской системе материя как субстанция отсутствует. Следовательно, отпадает и вопрос о непрерывности и прерывности материи в их системе. По мнению Аристотеля, у пифагорейцев «число принимается за начало и в качестве материи для вещей, и в качестве выражения для их состояний и свойств...» (Аристотель. Метафизика. М.—Л., 1934, стр. 27). Материя заменена беспредельной, абсолютно непрерывной самой по себе, пустотой «местом», «вместилищем». Пифагорейцы оперировали тремя пустотами: а) пустота вообще, «великая» пустота, б) пустота, отделяющая предметы природы и в) пустота, изолирующая числа. Основная категория пифагорейства — это единица—бог. Единица характеризуется лишь положительными свойствами: тождеством, целостностью, вечностью, непрерывностью и т. п. Единица — не арифметическая единица, как указывает Гегель (Гегель. Сочинения, т. IX, 1932, стр. 189), а всеобщая сущность, подобно тому как у Платона—благо. Существует и беспредельное, представляющее собой потенцию для рождения чисел. Но это беспредельное отличается от обыкновенного «земного» беспредельного; второе, по-видимому, подражает первому. Вследствие связи Единицы и Беспредельного, «мужского» и «женского» начал, появляются сперва двоица и троица, затем другие числа из первой десятки святой, затем посредством связи этих чисел — все множество натуральных чисел. При этом Единица не прерывается, а Беспредельное, возможно, прерывается числами, совокупность которых образует Предел. Таким образом, получается известная пифагорейская триада Единицы, Беспредельного и Предела. Как видно, космогония происходит сперва в «верхах», в «небесах» святых. Именно в этом значении следует понимать изречение Платона, что теперешние мудрецы в отличие от прежних—пифагорейцев «сразу после единства помещают беспредельное; промежуточное (т. е. множество чисел, идей—АШ) же от них ускользает». (Платон. Сочинения, т. 3/1, стр. 18). Как только генезис заканчивается в мире чисел, «сейчас же ближайшая часть беспредельного стала вовлекаться и ограничиваться действием предела». (Аристотель. Метафизика, стр. 246). Для мира «вещей» и субстанцией («материей») и акциденциями (свойствами) служат числа: беспредельное необходимо лишь как место для рождающихся «вещей», а не является материей, как думают многие исследователи. Числа все-таки являются в «вещи», которые состоят только из чисел; при изменении же «вещи», расторгается, конкретная связь этих чисел прерывается, причем сами числа остаются, они не подлежат гибели. Начиная с момента сотворения, числа непрерывно существуют изолированно, в частности, мира, мир чисел перестает существовать изолированно, в частности, этим отличается пифагорейзм и платонизм. Полагается, что «вещи» прерывают Беспредельное, но непрерывно-прерывный мир мнимых вещей ограничен в пространстве, так как он конечен в пространстве и шаровиден. Закон, которым руководствуется Единица — это гармония. У ранних пифагорейцев предпочтение отдается числам; точки, линии, плоскости произведены от них. Для поздних пифагорейцев же роль единицы исполняет точка; единицы и числа рождаются благодаря ей. Такая перемена вызвана обнаружением иррациональных отношений; ведь иррациональность показывала, что не существуют абсолютно неделимые,

непрерывные единицы. Прерыв, деление единицы привело к краху раннего пифагорейства, пифагорейцы начали предпочитать геометрическое неделимое — точку, которое не только актуально неделимо, но вследствие непротяженности даже не обладает возможностью прерыва.

Ранние пифагорейцы даже не приняли делимость чисел, т. е. их количественный прерыв; ведь они понимали, что разложение нечто есть гибель, когда числа для них не подвержены смерти. Кроме того, если принять, что числа состоят из единиц, то пришлось бы считать бога-единицу, находящимся в обыкновенных «грешных» предметах; ведь каждое число, по крайней мере из декады, соответствовало какому-то предмету.

Большой интерес представляет и пифагорейская концепция противоречия. Из сообщений Секста Эмпирика выясняется, что пифагорейцы слишком отягощали момент изолированности, прерыва противоположностей. Последние признавались ими лишь при полной изоляции, одна возле или после другого, а не в одном и том же предмете. Большинство пифагорейцев приняли десять пар противоположностей. Видный пифагореец Алкмеон Кротонец указывал на наличие противоположностей для всевозможных свойств.

Пифагорейцы заложили основу математики как науки. Для них единица — элементарная часть, квант количества, а точка — пространства. Вероятно, ранние пифагорейцы пространственный континуум составляли из многого, но конкретного числа точек, а поздние пифагорейцы — из бесконечного их числа. Пифагорейцы допускали переходы от объектов одной размерности к объектам другой, с чем нельзя согласиться. Тезет Афинский, крупный математик древности, пифагореец, преодолел многие недостатки пифагорейской математики и тем самым заложил основу для перехода в более высокую ступень древнегреческой математики — в афинскую математическую школу. Дискретная теория пифагорейцами распространялась также на движение и теорию музыки (Гераклидом Понтийским и другими).

III. Мир, по Ксенофану, шарообразен и ограничен в пространстве. Материя абсолютно непрерывна во времени, а в пространстве — до некоторого предела, до краев шара. А что за этими пределами — пустота или «эфир», не очень ясно. Идея непрерывности материи, как и в других раннегреческих философских учениях, проводится непоследовательно, ведь мир в целом для него есть бог, который «сросся со всем». Видимо, уже Ксенофан дошел до той крайности в понимании структурности мира, которая имеет место у его последователей, хотя он допускает относительные прерывы материи и в пространстве (в виде предметов, бесконечного числа миров, как сообщает Диоген Лаэртский) и во времени, так как он признает уничтожение и возникновение миров животных, растений и т. п. Но эти прерывы, по всей вероятности, он считал иллюзией, «призраками», так как пропагандировал принципиальное недоверие к чувственному познанию. Тем самым и Ксенофан положил основы рационалистической или логической теории познания.

Парменид выступил против диалектики Гераклита. Причина его глубоких ошибок заключается в непонимании идеи становления: для него небытие суть абсолютный прерыв бытия, т. е. чистое ничтожество. Материя непрерывна во времени, а в пространстве она прерывается на границах бытия, так как «бытие отовсюду замкнуто...» (Античные философы, стр. 51), хотя Парменид отрицает наличие пустоты. Аристотель указывает, что ради последовательности Пармениду следовало бы считать материю бесконечной и непрерывной и в пространстве. Ведь, если бытие прерывается, то за ним неизбежно должно следовать небытие. Такие

противоречия характерны для каждого метафизика, желающего полностью отделаться от диалектики.

Парменид считает, что относительные прерывы бытия — предметы, изменение их свойств и т. п. «все это — лишь имя пустое...» (там же), существует бытие в себе, «без прерыва, одно». Прерывы, переходы — это только видимость, результат ощущений; для мышления же, которое единственно способно адекватно отражать бытие, существует лишь абсолютно единое. Ощущения, свидетельствующие об относительной непрерывности бытия, о том, что «бытие, к бытию примкнувши, подряд непрерывно» (Античные философы, стр. 51), есть заблуждение.

Парменид изуродовал самое ценное в диалектике Гераклита, а именно — учение о единстве и борьбе противоположностей. Признанные им противоположности «не причастны друг другу» (Античные философы, стр. 52) и существуют изолированно. Кроме того, они «чтут равновесье», а не борьбу, как у Гераклита. Любовь и Вражда — движущие силы мира; Любовь способствует соединению, образованию непрерывного, когда Вражда разъединяет и прерывает нечто (повторяем, за прерывами не признается объективность). Любовь и Вражда также непрерывно существуют и чередуют друг друга, одна из них есть полный прерыв другого. Парменид впервые сформулировал логические законы тождества и исключенного третьего (Аристотель. Физика. М., 1936, стр. 8—9). Отсюда и следует полное отрицание внутренних прерывов нечто. Таким образом, Парменид сознательно отказался от признания прерывов и изолированности или одно и то же — абсолютизировал непрерывность и другие явления связи (необходимость, тождество, покой и т. д.)

Парменид много внимания уделял разработке определений и соотношений категорий. На наш взгляд, Платон высоко ставил его не только потому, что он отделял чувственное от понятийного, но и за этот анализ понятий. В частности первые известные нам дефиниции понятий непрерывности и прерывности принадлежат ему. Понятие непрерывности он сближает с «примыканием», «сплошностью» и «неделимостью». Понятие прерывности Парменидом непосредственно не определяется; по-видимому, оно берет определение от «непрерывности», как антипод последнего.

Метафизические заключения Парменида, в частности допущение абсолютной непрерывности и покоя, вызвали серьезные возражения в философских кругах и особенно в среде естествоиспытателей. Избегая полного скомпрометирования, Ксенофан, Парменид, а также Зенон вынуждены были говорить о наличии прерывных образований и изменений. Но это всего-навсего дань метафизика так называемому «здоровому смыслу» массы. Известные зеноновские апории (парадоксы) должны были убедить в закономерности отрицания каких бы то ни было прерывов, изменений, частей, множества, случаев и т. п. Главная причина появления парадоксов, несомненно, есть метафизический метод мышления, утверждение «каждого из двух противоположных моментов некоторого определения, взятого само по себе, в его изолированности от другого». (Гегель. Наука логики. М., 1937, стр. 206). Зенон вышел за узкие рамки ионийской философии, специализировавшейся сугубо в проблеме субстанции; в частности проблема непрерывности и прерывности впервые Зеноном во весь рост поставлена на повестке дня.

Мелисс также старался подвести логику под метафизику Парменида. Мелисс более последователен в проведении идеи абсолютной непрерывности материи: он отказался от шарообразного, ограниченного в пространстве мира Парменида. Как и его идейные предшественники,

Мелисс отрицал существование небытия, на этом основании и пустоту, изменения и прерывы.

IV. Трудно вывести бесконечное многообразие явлений исхода от одного или нескольких первоэлементов. Бесконечные по качествам и количествам «семена», которыми эпизодично пользовался уже Парменид, открывали широкий простор для маневрирования мышления. Гомеомерии в пространстве при всех состояниях бытия взаимно прерывают друг друга, поскольку их много и они положены везде: «Все заключается во всем»; а во времени они абсолютно непрерывны. Каждая гомеомерия — это мир всех действительных качеств (обратите внимание на неверное допущение актуальной бесконечности, так как все качества наперед заданы). Качества гомеомерии, в частности и его основное преобладающее качество, непрерывны и бесконечны вглубь, а протяженность гомеомерии бесконечно прерывается, становится все меньше и меньше, но никогда не переходит в точку. Качества гомеомерии абсолютно непрерывны во времени. Гомеомерии, ниже стоящие по величине, обладают более высокой степенью прерыва, так как бесконечность при движении вглубь сжимается во все более и более малые области пространства.

«Первоначальное» состояние бытия Анаксагор представлял довольно своеобразно: все вещи, существуя вместе, образуют бесконечное и «непрерывное по соприкосновению» (Свидетельство Аристотеля. В сб.: Античные философы, стр. 63) бытие; «затем пришел ум и привел их в порядок... И ум есть начало движения» (Сообщения Диогена. Античные философы, стр. 61). Как видно, для самого Анаксагора «первоначальное» состояние бытия непрерывно-прерывно, в отличие от ионийцев. Аристотель считает, что «первоначальное» состояние, если оно есть нечто возможное, должно быть актуально лишь непрерывным; прерывы, различия же должны быть потенциальными. По его мнению, лучше сказать, что «все вещи были вместе — в возможности, в действительности же нет» (Аристотель. Метафизика, стр. 204). Подобным представлением «первоначального» состояния бытия, Анаксагор выступил против элейского тезиса об абсолютном единстве и непрерывности бытия. Анаксагоровский мир непрерывно-прерывно изначально, во всех временах. Материя вообще и во времени, и в пространстве непрерывна; Ум также непрерывен во времени.

Внутреннее единство мира философ объясняет не посредством материального фактора, а идеального (Ум). Вместе с тем Ум разделяет смешанные предметы; он не только соединяет, но и разъединяет. Таким образом, Ум есть главная причина и прерывности и непрерывности материи «упорядоченной», хотя сама материя до прихода его проявляет эти свойства.

Анаксагор неверно представлял соотношение бытия и небытия; последнее для него, как и для элейцев, есть полное ничтожество. Ему, как свидетельствует Аэций, «казалось в высшей степени непонятным, каким образом что-нибудь может возникнуть из небытия или уничтожиться в «небытие» (А. О. Маковельский. Досократики, ч. 3. Казань, 1919, стр. 136). Анаксагор всячески избегал таких слов, как «возникновение», «гибель», «рождение», «разделение», «смещение», «составление» и др. Качественные прерывы Анаксагором категорически не принимались. По сообщению Симплиция, Анаксагор сказал: «Ни одна вещь не возникает, не уничтожается...» (А. О. Маковельский. Досократики, ч. 3, стр. 158). Что касается количественных прерывов возникновения и уничтожения единичных количеств — это, по мнению Анаксагора, возможно.

Пространство, так же как и материя, при всех состояниях бытия

непрерывно-прерывно. Время, поскольку материя (или по крайней мере Ум) вечна, в своем непрерывном аспекте, т. е. как длительность, всегда существует. В прерывном же аспекте, т. е. как мгновение, как характеристика сменяющихся предметов, событий, оно начинается лишь после вмешательства Ума в «безумный мир».

Анаксагор — сознательно метафизик; понимание соотношения бытия и небытия — тому свидетельство. Хотя Анаксагор и хочет отказаться от диалектики, тем не менее она сквозит во всех его высказываниях. Положением «все заключается во всем», уже признается, что в вещах могут одновременно существовать противоположные свойства (в том числе прерывность и непрерывность) или даже вещи. Аристотель атакует его в частности за диалектику: если сказать, «что во всем есть часть всего, этим самым человек говорит, что всякая вещь — несколько не больше сладкая, нежели горькая, и так — в отношении любой из остальных противоположностей...» (Метафизика, стр. 190).

Гомеомерии во многом отличаются от вещей (будто гомеомерии сами — не вещи): первые непрерывны во времени, а вторые прерывны, но не как качественные единства, а как количественные. Ведь, поскольку Анаксагор не апеллирует на силу притяжения, на этот «клей» мира, предметы не способны образовать единую структуру и внутреннюю непрерывность, разве кроме механического скопления «семян», т. е. кучи. Выход из этого затруднения Анаксагор видит в привлечении духовного фактора—ума.

По сообщению Прокла, после Пифагора многими вопросами математики занимался Анаксагор Клазоменский. До нас не дошли его работы, но мы считаем, что Анаксагор был одним из основоположников так называемой «непрерывной» геометрии. У математиков ионийской школы эта тенденция преобладала. К этому нас склоняет изречение Анаксагора: «Среди малых величин не существует наименьшей, но уменьшение идет непрерывно». (Цит. по С. Я. Лурье. Теория бесконечно малых у древних атомистов. М.—Л., 1935, стр. 34) и, что «в отношении к большему всегда есть большее» (А. О. Маковельский. Досократики, ч. 3, стр. 153). Приведенное положение можно считать первым словесным выражением аксиомы непрерывности.

V. Первоэлементы эмпедокловского мира во времени непрерывны. В пространстве же при «первоначальном» состоянии мира чередуют и прерывают друг друга. При обычном состоянии мира элементы (огонь, воздух, вода и земля) могут образовать непрерывные области, где отсутствуют остальные элементы.

Небесный свод — область непрерывности (конечно, до некоторого предела, — в пространстве и во времени) воздуха, полушар дня, вращающийся вокруг земли чисто огненный, луна—сгусток воздуха. По-видимому, количественные прерывы элементов по направлению вглубь не имеются, а если имеются, то до некоторого предела; ведь Эмпедоклу, как ученику Парменида, бесконечное деление показалось бы абсурдом, приводящим к признанию ничтожества. По крайней мере, качественная непрерывность элемента по направлению вглубь, считаем достоверным фактом. По направлению вширь протяжение отдельного элемента прерывно.

«В первоначальном» состоянии мир суть множество частиц, следовательно, он преимущественно прерывен; нет никакого непрерывного, кроме внутриэлементных областей и непрерывного, образуемого элементами по соприкосновению, т. е. чисто пространственной непрерывности, а также непрерывности во времени. Единство мира носит внешний характер. Поскольку прерывы объясняются враждой, получается ил-

люзия, будто тут имеется более сложный вид прерыва, чем пространственного.

После того как Вражда вытесняется Дружбой на перефирию, устремляются к соединению не только подобные элементы, но и различные. Благодаря различным количественным порциям элементов, получаются различные предметы; сущность сводится к количественной связи. По Эмпедоклу, «сущность и природа» есть количественное отношение». (А. О. Маковельский. Досократики, ч. 2, Казань, 1916, стр. 62). Аристотель справедливо указывает, что при таком понимании не получается «истинно единое», следовательно и непрерывное, подобно тому, как стена, сложенная из одних кирпичей и камней еще не есть стена. В представлениях же самого Эмпедокла, мир в «обычном» состоянии преимущественно един и непрерывен, поскольку господствует дружба, связь.

У Эмпедокла связь материи с одной стороны, покоя и движения с другой, прерывна, так как, по свидетельству Аристотеля, «переменно все движется и все поконится...» (Аристотель. Физика, М., 1936, стр. 137). Кроме того, лишь часть материи — огонь способен самодвижению, а что касается Любви и Вражды — эти главные движущие силы не причастны материи, они суть самостоятельные божества (Афродита и Арес). Любовь и Вражда непрерывны во времени, но их воздействия на материю чередуются и прерывны. По мнению Эмпедокла, Любовь — причина единства и непрерывности, а вражда — причина прерывов. Но поскольку они действуют изолированно, получается ряд нелепостей, на которые указывал еще Аристотель. Если господствует лишь Любовь, то вещи, в том числе и элементы, должны слиться в одно абсолютно непрерывное, типа элейского единого; в этом случае, не было бы предметов. Если безраздельно господствует Вражда, то элементы сами должны были разлагаться, прерываться. Но ни того, ни другого Эмпедокл не принимает. Он старается не допустить внутренних противоречий, руководствуясь метафизикой Парменида. Благодаря вражде элементы отторгаются от предметов и составляют непрерывные области огня (а также воздуха, земли и воды). Таким образом, выходит, что любовь не только способствует связи предметов, но и соединяет их. (Аристотель. Метафизика стр. 26 и 52).

Для Эмпедокла непрерывность материи (вообще) во времени — неоспоримый факт, в пространстве же она прерывается на границах яйцеобразного мира. Непрерывность материи во времени обосновывается через элейский тезис отрицания небытия, однако положение непрерывности материи подрывается самим Эмпедоклом. Ведь область, находящаяся вне мира, а также «поры» Земли и есть пустота — небытие. Кроме того, духовные силы фактически наряду с материей — самостоятельная субстанция, суть перерывы ее.

VI. Непрерывность и прерывность материи и ее свойств, как видно, в раннегреческих философских школах представляются далеко не одинаково. Для ионийцев, элеатов, Анаксагора и Эмпедокла материя непрерывна во времени; у ионийцев и Анаксагора она непрерывна также в пространстве (в других учениях прерывна). Связь материи и ее атрибутов в ранних философских учениях не всегда непрерывна, вследствие чего непрерывность или прерывность материи отнюдь не приводит к идее непрерывности или прерывности пространства, времени, движения, количества и т. п. и наоборот. Это особенно рельефно выглядит в пифагореизме, где непрерывность и прерывность, являясь характеристиками пространства или количества, существуют без материи. Учитывая это мы рассмотрели непрерывность и прерывность не только материи, но и

ее свойств. Соотношение непрерывности и прерывности ионийцами, особенно Гераклитом, диалектично понимается, хотя стихийно и непоследовательно заняли метафизические позиции.

Первые известные нам определения непрерывности и прерывности принадлежат Пармениду. Они вплоть до Аристотеля не претерпевали заметных изменений. Эти определения, с точки зрения современных принципов определения категорий, конечно, нельзя считать удовлетворительными. Метафизичность парменидовских определений непрерывности и прерывности — одна из причин появления парадоксов. Категории непрерывности и прерывности, начиная с Зенона, приобретают популярность и «гражданские» права в философии, поскольку именно Зеноном эти категории поставлены в соотношение со многими другими свойствами материи. К сожалению, и поныне непрерывность и прерывность весьма необоснованно не причисляются к основным свойствам материи, в отличие от сущности, качества, количества и т. п. В ранней древнегреческой арифметике оперировали дискретными множествами чисел, в геометрии же преобладала идея непрерывности. Но ни того, ни другого из них нельзя считать чистой областью, «бастионом» непрерывности или прерывности, что имеет место во многих историко-математических исследованиях.

Э. Н. Шукүров

Илк гэдим јунан фэлсэфэ мэктэблэриндэ фасилэсизлик вэ фасилэлик проблеми

ХУЛАСЭ

Мэгалэдэ гэдим јунан философларынын фасилэлик вэ фасилэсизлик концепсијалары арашдырылмышдыр.

Тэдгигат үч башлыча истигамэтдэ апарылмышдыр: а) категориал планда, б) материјанын фасилэлији вэ фасилэсизлији, в) материјанын эсас хассэлэринин фасилэлији вэ фасилэсизлији.

Мэгалэдэ илк јунан фэлсэфи мэктэблэринин фасилэлик вэ фасилэсизлик концепсијалары илэ фэлсэфэнин эсас мәсэлэсинин һәмин мэктэблэрдэ мұхтэлиф һәлләри арасындакы әләгәнин кәстәрилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Фасилэлик вэ фасилэсизлијин ионија философлары тәрәфиндән материалистчәсинә баша дүшүлмәси идеалист пифагорчу концепсијалара гаршы гојулмушдур. Ионија фэлсэфэсинин эсасән субстансија һаггында тәлими тэдгигат мөвзусу илэ әләгәдар олараг тәһсил едилмишдир.

Мэгалэдэ фасилэлик вэ фасилэсизлијин мұнасибәтинин диалектикчәсинә алашылмасынын онун метафизик алашылмасына гаршы мұбаризэдә инкишаф етмәси кәстәрилмиш вэ һераклитин диалектикасы елэја философларынын метафизикасына гаршы гојулмушдур.

«Фасилэлик» вэ «фасилэсизлик» категоријаларынын формалашмасы Пармениддән башланараг тәһлил едилир вэ еһтимал едилир ки, бу алајышларын тәкамүлү даһа гэдим дөврдән башланыр. Фасилэлик вэ фасилэсизлијин һәртәрәфли әләгә һалында дәрк едилмәси үчүн Зенон парадоксларынын әһмијјәти мэгалэдэ шәрһ едилмишдир.

Мэгалэдэ һәмчинин кәстәрилир ки, гэдим јунан һәндәсәси, һәм дә һесабы ејни заманда һәм фасилэлик, һәм дә фасилэсизлик чәһәтләринә малик олмушлар.

Һ. И. ҺƏСƏНОВ

XX ƏСРИН ƏВВƏЛЛƏРИНДƏ АЗƏРБАЙҶАНДА МАРКСИЗМ ФƏЛСƏФƏСИНИН ТƏБЛИҒИНƏ ДАИР

(1910 — 1914-чү илләр)

Русијада 1905—1907-чи илләр ингилабынын мəғлубијјəтиндэн сон-
ра иртича башга сəһəлəрдə олдуғу кими, идеолокија сəһəсиндə дə һү-
чума кечмишди. Бу заман марксизм бəјрағы алтында чыхыш едэн бир
сыра идеологлар партијанын нəзəри əсасларына јенидэн бахмағы тə-
лəб едирдилər. Богданов, Базаров, Јушкевич вə башгаларынын шəх-
синдə рус махистлəри Австрија физики вə философу Ернст Махын
(1838—1936) вə Исвечрə философу Рихард Авенариусун (1843—1896)
субјектив идеалист кəрүшлəрини тəблиғ вə мұдафиə едирдилər. Белə
бир вахтда Русија марксистлəри гаршысында марксизми буржуа тəф-
тишчилијинин һүчүмларындан горужуб сахламағ, пролетариаты вə онун
партијасыны Русијада социалист ингилабы уғрундакы кəлəчəк мұбари-
зəјə һазырламағ кими мұһүм вəзифəләр дурурду.

Бу вəзифəлəри В. И. Ленин өзүнүн 1909-чу илдə чапдан чыхан
«Материализм вə эмпириокритицизм» əсəриндə јеринə јетирди.
В. И. Ленинин бу əсəриндə рус махистлəринин фəлсəфи мөвгеји мұјјəн-
лəшдирилмиш, онларын истинад едиклəри нəзəри мənбəләр тəфəррүаты
илə шəрһ едилмишдир.

Бу дөврдə бүтүн Русијада олдуғу кими АзəрбајҶанда да мұртəчə
даирəләр материализми «эн јени» вə «мүасир» позитивизм, тəбиəтшүна-
слығ вə с. нөгтеји-нəзəриндэн тəкзиб едирдилər. Огјуст Конт (1798—
1857), Һерберт Спенсер (1820—1903) вə башгалары тəрəфиндэн бүнөврə-
си гојулан позитивизм XIX əсрин ахырларында вə XX əсрин əввəллəриндə
Ернст Мах вə онун мəктəби тəрəфиндэн тəмсил едилирди. Биринчи рус ин-
гилабынын мəғлубијјəтиндэн сонра исə бу мəктəб бүтүн Русијада олдуғу
кими АзəрбајҶанда да өзүнə бир сыра тəрəфдарлар тапа билмишди.
Түркијəдэн вə Орта Асијадан АзəрбајҶана кəлмиш Ə. М. Рүфəтов,
С. Ејнуллајев вə башгалары махизмин тəсири алтында идеализм вə
агностисизм тəблиғ едирдилər.

Мəлүм олдуғу кими, Мах вə Авенариус иддиа едирдилər ки, куја
онлар һəм материализмдэн, һəм дə идеализмдэн јүксəјə галхмыш вə
фəлсəфəдə үчүнчү хəтт јаратмышлар; əслиндə исə онлар инкилис фило-
софу субјектив идеалист Чорч Берклинин (1665—1753) кəрүшлəрини
бу вə ја башга шəкилдə тəблиғ едирдилər.

В. И. Ленин «Материализм вə эмпириокритицизм» əсəриндə махист-
лəрин бу əсəсыз иддиаларыны ифша едир вə кəстəрирди ки, гносеоло-

кија мəсəлəлəриндə ики хəтт—материализм вə идеализм хəтлəри вар-
дыр. Бунлардан бири шəјлəрдэн дујғуја вə фикрə доғру, о бири исə фи-
вə фикрə доғру кетмəли? Јохса фикирдэн вə дујғуданмы шəјлəрə доғру?
Енкелс биринчи хəттин, јəни материализм хəттинин тəрəфдарыдыр.
Мах исə икинчи хəттин, јəни идеализм хəттинин тəрəфдарыдыр. Неч
бир кəлəк, неч бир софизм... белə бир ајдын вə шəксиз факты арадан гал-
дыра билмəз ки, Е. Махын, шəјлəри дујғу комплекслəриндэн ибарəт билэн
нəзəријјəsi субјектив идеализмдир, беркличилији бош-бошуна чəјнəмəк-
дир»¹.

В. И. Ленин бу əсəриндə марксизмин нəзəри əсаслары олан диалек-
тик вə тарихи материализми һəр чүр тəфтишчилик формаларындан го-
рујуб сахламыш, ону даһа да инкишаф етдирмишдир. В. И. Ленин илə
рус махистлəри арасында шиддəтли фəлсəфи мұбаризə кетдији иртича
иллəриндə бəзи болшевиклəр махизмин, хүсүсилə дə онун бир нөвү
олан эмпириомонизмин мөвгејиндə дурурдулар. Белə бир вахтда Азəр-
бајҶан болшевиклəри В. И. Ленин мөвгејини мұдафиə едирдилər.
С. Шаумјан 1908-чи илин нојабрында Бақыдан М. Тсахакəјə кəндəрди-
ји мəктүбунда Богдановун эмпириомонизминдэн бəһс едэрəк јазырды:
«Эмпириомонизм»ин үч чилди һəр һалда һəмишə мəним масамын үстүн-
дəдир, имкан олдуғча мən онлары охујурам. Мən онун «Чəмијјəтин
психолокијасындан» əсəрини дə охумушам. Бу вахта гəдər мəним фик-
рим тамамилə мənфидир... Онун варлыгла шүурун ејнилији мұддəсы,
мənчə, Марксын бүтүн системини алт-үст едир². С. Шаумјан ичтимаи
варлығын илқин, ичтимаи шүурун исə ичтимаи варлығын мəһсулу олма-
сында исрар едирди.

«Бакинскије вести» гəзетинин 1909-чу ил 19 мај тарихли 5-чи нөм-
рəсиндə В. И. Ленинин «Материализм вə эмпириокритицизм» əсəри
барəсиндə «Бир мұртəчə фəлсəфə һағгында тəнгиди гејдләр» адлы рəј
дəрч едилмишди³. Һəмин рəјдə В. И. Ленинин бу əсəри барəсиндə де-
јилирди: «В. И. Ленинин Мах вə Авенариусун вə һəбелə онларын рус
шакирдлəринин тəнгидинə һəср едилмиш ири һəчмли китабы чапдан
чыхмышдыр. Сон ики əсрдə чап олунмуш фəлсəфи əдəбијјата дəриндэн
бəлəd олан, тəбиəтшүнаслығын мүасир вəзијјəти илə таныш олан мұəл-
лиф эн тəкзибедилмəз сурəтдə кəстəрир ки, фəлсəфə сəһəсиндəки бу
јени чəрəјан 200 иллик кечмиши олан Беркли вə Јумун тəлиминə гајыт-
мағдыр»⁴.

Мəлүм олдуғу кими, Мах вə Авенариусун фəлсəфи кəрүшлəри
кантчылығын тəсири алтында инкишаф едиб формалашмышды; анчаг
буна бахмајарағ Мах вə Авенариус Кантын «өзүндə шəј» барəсиндəки
фикирлəри илə разылашмајыб ону бир кəнара атмышды. Бу мұнасибəт-
лə рəјдə дејилирди: «Мах, Авенариус, Петсолд вə К^о-нин тəлими тəк-
чə елми фəлсəфəјə вə һəр шəјдэн əввəl Марксын—Енкелсин гносеоло-
кијасына нисбəтэн дејил, һəтта Кантын «өзүндə шəј» барəсиндəки
мұлаһизəлəринə нисбəтэн дə иртичадыр; реал сурəтдə мөвчуд олан алə-
ми дујғулар комплекси илə əвəз едэн «јени позитивизмин» нұмајəндəлə-
ри Кантын «өзүндə шəј» барəсиндəки мұлаһизəлəрини инкар едирләр»⁵.

Даһа сонра рəјдə кəстəрилирди ки, Мах вə Авенариусун фикирлə-
ри Берклидэн кəчүрмəдир. Онларда «биз анчаг өз дујғуларымызы
дујуруг» фикриндэн башга бир шəј јохдур... онларын фəлсəфəsi солип-

¹ В. И. Ленин. «Материализм вə эмпириокритицизм». 1968, сəһ. 35.

² С. К. Шаумјан. Сечилмиш əсəрлəри, 1-чи чилд, сəһ. 267.

³ Бу рəј барəсиндə М. Агамировун «АзəрбајҶан» журналынын 1971-чи ил 7-чи
нөмрəсиндə дəрч едилэн «АзəрбајҶанда марксизм фəлсəфəсинин јайылмасы тарихин-
дэн» адлы мəғалəсиндə бəһс едилир.

⁴ «Бакинскије вести» гəзети, № 5, 19 мај 1909-чу ил.

⁵ Јенə орада.

сизмә кәтириб чыхарыр. «Јени позитивизмин» сон сөзү субъектив идеализми баша чатдырмагдыр, Фејербах тәрәфиндән ифша едилмиш идеализмә гајытмагдыр»⁶.

Һәмин рәјдә гејд едилди ки, В. И. Ленин буржуа тәфтичилијинә гаршы мүбаризәдә марксизмин нәзәри әсасларыны горујуб сахламыш вә ону даһа да инкишаф етдирмишдир. Беләликлә, јухарыда ады чәки-зән рәјдә В. И. Ленинн «Материализм вә эмпириокритисизм» әсәри мүдафиә едилди, Мах вә Авенариус вә онларын рус ардычылларынын идеализм мөвгејиндә дурдуглары көстәрилди.

Бу дөврдә бир сыра мүртәче идеологлар фәлсәфәнин әсас мәсәләсини, онун икинчи чәһәтини—дүнјанын дәрк едилмәсинин мүмкүн олуб олмамасы мәсәләсини, һабелә һәгигәтләр мәсәләсини идеалистчәсинә һәлл едирдиләр. Мәсәлә, «Каспи» гәзетиндә дәрч едилмиш «Шәхсијјәт һәлл едиләрәк дејилди: «Әкәр дүнјанын «Мән»и варса, о мөвчуддур; белә «Мән»дән кәнарда һеч бир мөвчудлуг јохдур»⁷.

Фәлсәфәнин әсас мәсәләсиндә идеализм зәмининдә дуран бир чох буржуа идеологлары онун икинчи чәһәтинин һәллиндә дә агностисизм мөвгејиндә дурурду. «Бакински ден» гәзетиндә дәрч едилмиш «Бәшәри тәкамүлүн көһнә ганадлары» адлы мәгаләдә агностисизм тәблиғ едилди. Мәгаләдә дејилди: «Елмә чох бөјүк үмид бәсләнирди... анчаг буна бахмајараг бәшәријјәтин елмә бағладығы үмидләр боша чыхды. Мөвчуд варлығын елмин күчү илә дәрк едиләчәјинә үмид бәсләјән нәсил бу мәсәләдә мәјус олду. Үмид өзүнү доғрулмады»⁸.

Бу дөврдә Азәрбајчан болшевикләри буржуа мөтбуатынын тәблиғ етдији агностисизм идејаларына гаршы мүбаризә апарырдылар. Онлар диалектик материализмин белә бир мұлаһизәсини тәблиғ едирдиләр ки, дүнјада дәркедилмәз шејләр јохдур, анчаг һәлә дәрк едилмәмиш шејләр вардыр, бунлар да истәһсалын инкишафы илә, елмин вә инсанларын әмәли фәалијјәтинин көмәји илә дәрк едиләчәкдир.

С. М. Әфәндијев «Бакы һәјаты» гәзетиндә дәрч етдирдији «Бизә нә лазымдыр?» адлы мәгаләсиндә көстәрирди ки, истәһсалын вә елмин инкишафы просесиндә јени-јени ихтиралар, јени-јени кәшфләр мејдана кәлир, бунлар исә инсанларын билијинин артмасына, онларын әмәли фәалијјәтинин кенишләнмәсинә сәбәб олур. Мүәллиф даһа сонра көстәрирди ки, инсанлар әлдә етдикләри јени биликләрә елм сәјәсиндә наил олмушлар.⁹

Беләликлә, Азәрбајчан болшевикләри дүнјанын дәрк едилмәсинин мүмкүнлүјү зәмининдә дурур вә бунунла да агностисизмә гаршы чыхырдылар.

Мүртәче даирәләр ичтимаи һәјат һадисәләрини дә идеалистчәсинә шәрһ едирдиләр. Онлар ичтимаи инкишафын мәнбәјини чәмијјәтин истәһсал үсулунда, инсанларын мадди фәалијјәтиндә дејил, онларын мәнәви фәалијјәтиндә, шүурунда вә с. ахтарырдылар.

Һәмин дөврдә мөтбуат сәһифәләриндә чыхыш едән Азәрбајчан болшевикләри ичтимаи инкишаф барәсиндәки субъектив социологи көрүшләри ифша едир вә тарихин материалист аңлајышынын маһијјәтини мүдафиә едир, бу аңлајышы тәблиғ едирдиләр.

«Современнаја жизнь» журналында дәрч едилмиш «Елми сөһбәтләр» сәрләвһәли мәгалә бу бахымдан нәзәри чәлб едир. Мәгаләдә көстәрилди ки, Маркс вә Енkelс фәлсәфи материализми ичтимаи һәјат һадисәләринә тәтбиғ етмиш вә бунунла да чәмијјәтин инкишаф ганун-

лары барәсиндә әсил, һәгиги елм олан тарихи материализми јаратмыш-дәгиг билик верир. Мәгаләдә ичтимаи инкишаф гануналары һаггында ирадәси илә бағлајан субъектив бахышлар ифша едилди вә көстәрилди ки, тарихи материализм ичтимаи инкишафын мәнбәјини чәмијјәтин истәһсал үсулунда ахтарыр. Мәгаләдә дејилди: «Маркс өјрәдир ки, нун вәзијјәти илә мүөјјән олунур. Истәһсал үсулу дәјишдикдә, һәмин чәмијјәтдә ичтимаи мүнәсибәтләрин бүтүн формалары дәјишилир»¹⁰.

Мәгаләдә көстәрилди ки, истәһсал үсулу мәһсулдар гүввәләрлә тарихән ичтимаи характер дашыјыр; белә ки, инсанлар мадди не'мәтлә-истәһсал едирләр. Истәһсал просесиндә инсанлар арасында мејдана ләр мејдана чыхдығы илк чағларда мәһсулдар гүввәләрин инкишаф-сәвијјәсинә ујғун олур. Даһа сонра мәгаләдә көстәрилди ки, тарихи материализм мәһсулдар гүввәләрлә истәһсал мүнәсибәтләринин гаршы-лығы алағәси вә онларын инкишаф диалектикасы барәсиндә дәгиг-билик верир, бу да пролетариаты вә онун партијасыны әмәли фәалијјәт үчүн нәзәри чәһәтдән силаһландырыр. Беләликлә, болшевик мөтбуаты ичтимаи инкишафын субъектив идеалист шәрһинә гаршы тарихин материалист аңлајышыны тәблиғ едирди.

Мүртәче даирәләр ичтимаи һәјат һадисәләрини «биоложиләшдир» вә «тәбни сечмәни» тарихи материализмә гаршы гојурдулар. Онлар марксист фәлсәфи материализмә гаршы субъектив идеализми ирәли сүрдүкләри һалда, марксист диалектикаја гаршы позитив-механики тәлимә әсасланан «мүвазинәт нәзәријјәсини» өн плана чәкирдиләр. Бу нәзәријјә предмет вә һадисәләрдә дахили зиддијјәтләр олдуғуну инкар едир вә онларын инкишафыны анчаг харичи зиддијјәтләрлә бағлајырды.

Буржуа мөтбуаты синифләр вә синфи мүбаризә, дөвләт вә ингилаб вә с. бу кими һадисәләрә мәһз бу бахымдан јанашырды. Мәсәлә, Ә. М. Рүфәтов синифләр вә синфи мүбаризә, дөвләтин мәншәји вә маһијјәти кими мәсәләләрдән бәһс едәрәк јазырды: «...инсанларын даима мүһит вә шәраит илә ујушмалары саир һејванларда олдуғу кими үзв-јәтин дәкишмәси сурәтилә вүғуә кәлмәди... инсанлар кәндиләринә ла-зым олан шејләри тәбиәтдән тәдарүк етмәкдән исә, һәмчинсидән јахынында булунап зәифләр һесабына кечинмәји даһа голај билдиләр... зәифләр сәјәсиндә гәһрәман ролуну ојнајанлар мөвгеләрини даһа әмин булундурмаг үчүн јекдикәриндән фәрғли бир чох тәбәгәләр даһа тәш-кил етдиләр. Әсрләрчә мүддәт бу һүдудлар ширкәти зәифләри сојуб соғана чевирди. Бу андан етибарән синифләр арасындакы мүлк вә тәсәррүф говғасы... мүнәзәм һөкүмәтләрин тәшәккүлүнә јол ачды, һөкүмәтләр мугавилә нәтичәсиндә мејдана кәлди»¹¹.

Бурадан көрүндүјү кими, мүәллиф синифләрин мәншәјини күчлүләр-рин, күчлү тәбәгәләрин зәиф тәбәгәләри сојуб, онлары вар-јохдан чы-хармасына мүнчәр едир, дөвләтләрин јаранмасыны исә мугавиләләр бағланмасы илә изаһ едирди.

Азәрбајчан болшевикләри синифләр вә синфи мүбаризә, дөвләтин мәншәји вә маһијјәти вә с. бу кими мәсәләләрин идеалист шәрһини иф-ша едир вә бу мәсәләләр барәсиндә марксист мүддәалары мүдафиә вә тәблиғ едирдиләр.

«Современнаја жизнь» журналы синифләрин мәншәји барәсиндәки

¹⁰ «Современнаја жизнь» журналы, № 2, 8 апрел 1911-чи ил.

¹¹ «Шәләлә» журналы, № 8, 22 феврал 1914-чү ил...

⁶ «Бакинские вести» гәзети, № 5, 19 мај 1909-чу ил.

⁷ «Каспи» гәзети, № 215, 17 декабр 1911-чи ил.

⁸ «Бакински ден» гәзети, № 46, 20 мај 1910-чу ил.

⁹ Бах : «Бакы һәјаты», № 2, 3 август 1912-чи ил.

идеалист шәрһә гаршы чыхараг көстәрирди ки, синифләрин мејдана кәлмәси ичтимаи истәһсалын мүәјјән инкишаф мәрһәләси илә—ичти-ман әмәк бөлкүсүнүн инкишафы вә истәһсал васитәләри үзәриндә хүсу-си мүлкијјәтин мејдана чыхмасы илә әләғәдардыр.

Јухарыда көстәрилән «Елми сөһбәтләр» адлы мәғаләдә Марксын иғтисади нәзәријјәсинин тәблиғинә кениш јер верирди: «К. Марксын иғтисади кәшфи мүасир фәһлә һәрәкатынын һәр ики банисинин (К. Маркс вә Ф. Енкелсин—*һ. һ.*) диалектик материализми өз ичти-ман әһәмијјәтинә көрә бүтүн заманларын ән бөјүк кәшфләриндәндир. Фәһлә синфи тамамилә һағлы олараг өз бөјүк мүәллимләри илә фәхр едә биләр, һәм дә фәһлә синфи белә бир һүгуга малик олмағ үчүн он-лары имкан дахилиндә өјрәнмәлидир»¹².

Даһа сонра журнал капитализм чәмијјәтиндәки синфи бөлкүнүн әсасыны инсан группарынын истәһсал васитәләринә олан мүнәсибәтин-дә ахтарыр вә пролетариатла буржуазија арасындакы синфи мүбаризә-дә ахтарыр вә пролетариатла буржуазија арасындакы синфи мүбаризә-дә ахтарыр. Иәмнин мәғаләдә көстәрилди ки, ка-питалист истәһсал үсүлү шәраитиндә чәмијјәт бир-биринә әкс олан ики синфә—буржуазија илә пролетариата бөлүнүр; онларын мәнәфеји бир-биринә әксдир, буна көрә дә бу ики синиф арасында һәмишә мү-баризә кедир. Синфи мүбаризә синифли чәмијјәтин—буржуа чәмијјә-тинин һәрәкәтвәричи гүввәсидир. Мәһсулар гүввәләрлә истәһсал мүнә-сибәтләри арасындакы мүнәғишә анчаг синфи мүбаризә илә, ичтимаи ингилабла һәлл едилир. «Бакы һәјаты» гәзети пролетариатла буржу-азија арасында кедән синфи мүбаризәни мөвчуд ичтимаи-сијаси гуру-лушун зиддијјәтләри илә изаһ едирди. Бу бахымдан һәмид Султа-новун «Бакы һәјаты» гәзетиндә дәрч едилмиш «Фәһләләр мәншәтиндән» адлы мәғаләси диггәти чәлб едир. Мәғаләдә дејилди: «Үмум фәһлә синфинин бу ахыр вахтларда имрари—һәјаты нә гәдәр ачы бир сурәтдә кечмәси вә насыл зиндәканлыг етмәләри чохлаарымыза мәлүмдур. Кәләвә әз ин (бундан башга—*һ. һ.*) Бакынын әтрафында олан нефт мәдәнләриндә, заводларда, фабрикаларда кәсбкарлыг едән фәһләләр-рин һағгында едилән зүлмләр даһа зијадәдир. Зира һал-һазырда едилән чөвр-чәфаларын һеч бир вахтда көрүнәчәји олмајыб. Мәсәлән: сәһәр саат 6-дан ишә чыхыб да, та ахшам саат 7-дәк зәһмәткеши дә олуб, зиндәканлыг едирләр.

Нефтләр ичиндә, палчыглар ичиндә даима балыглар кими чаба-лајыб да иш саһибләринин чибишданларыны долдурсалар да, бинәва-лара өзләри үчүн бир белә зәһмәт вә мәшәггәтдән сонра кечә исти-раһәт етмәјә бир инсана лајиг јатачаг јерләр белә верилмәјир... Кет-кедә фәһләләрин ахырынчы һүгуглары да әлләриндән алыныр. ...Әчә-ба? Бәс фәһлә нечә күлфәт сахласын?.. Көзләри јолда галан, ата һәсрәти чәкән балача балалары үчүн һарадан азугә топласын? Фәһлә чалышыр ки, аз да олса, азугә топлајыб, өз әлиндә төһфә едиб кет-син өз чоугларыны зијарәт етсин. Әчәба бејлә бир кәсб илә кедә биләрми? Етдији арзулара наил ола биләрми? Әлбәттә јох! Анчаг үмидин һәр тәрәфдән кәсиб, наәлач галыб да мәчбур олар һәр нә әмр етсәләр ону ифа етмәјә. Ахыр бу тәриглә ја өлүб гујулар дибиндә галар, јайнки башына дәмир дүшүб орадача чаныны тәслим едәр»¹³.

Азәрбајчан болшевикләри фәһлә синфинин дөзүлмәз һәјат шәра-итини тәсвир едир вә онлары капитал һакимијјәтинә гаршы мүбаризә-јә чағырырдылар.

Азәрбајчан болшевикләри дәвләтин мәншәји вә маһијјәти барә-синдәки субјектив идеалист бахышлары да ифша едир вә бу мәсәлә-

нин марксист тәһлилини верирдиләр. Онлар көстәрирдиләр ки, дәвлә-тин мәншәји вә маһијјәти она анчаг синфи мүбаризә бахымындан јанашдыгда ајдын олар, чүнки истисмарчы чәмијјәтләрдә дәвләт син-филәри мүбаризәнин мәһсулудур; о, чәмијјәтин бир-биринә зидд синифлә-рә бөлүндүјү вахтдан етибарән мејдана кәлмиш вә бүтүн истисмарчы чәмијјәтләрдә иғтисади чәһәтчә гүдрәтли олан синфин әлиндә мәзлум синфи итаәтдә сахламағ үчүн бир аләт ролуну ојнамышдыр. Бу мү-насибәтлә «Современнаја жизнь» журналында дәрч едилмиш «Харичдә мај бајрамы» адлы мәғаләдә дејилди: «Мүасир дәвләтләр,—истәр гејри-мәһдуд монархија дәвләтләри, истәр конституцијалы дәвләтләр, истәр сә һәтта республика дәвләтләри,—буржуазијанын әлиндә халг күтләләрини зүлм вә әсарәт алтына алмағ аләтидир. Дәвләтин бүтүн халгын мәнәфејинә хидмәт едән бир тәшкилат олмасы үчүн, онун фәһ-лә синфини әсарәт алтына алмағ дејил, ону азадлыға чыхармағ аләти олмасы үчүн дәвләт гурулушу тамамилә демократикләшдирилмәли-дир»¹⁴.

Мәғаләдә даһа сонра ичтимаи зүлмүн арадан галдырылмасы үчүн мөвчуд дәвләт машыныны сындырмағын зәрурилијјидән, пролетар ингилабы вә пролетар диктатурасы уғрунда мүбаризәдән сөһбәт ке-дирди. Мәғаләдәки «Јени Дүнја», «Һәр чүр синфи һөкмранлығын мәһв едилмәси», «бүтүн бәшәријјәтин азад едилмәси» вә с. бу кими ифадә-ләр социализм уғрунда мүбаризәјә бир чағырыш иди.

«Современнаја жизнь» журналында дәрч едилмиш «Сәнајенин јүксәлиши вә фәһлә һәрәкаты» адлы бир мәғаләдә мөвчуд ичтимаи-сијаси гурулуша гаршы мүбаризәдә пролетар күтләләринин бирлији вә онларын өз синфи тәшкилатларыны даһа јахшы тәшкил етмәси зәрурәти ирәли сүрүлүрдү. Мәғаләдә дејилди: «Бизим күчүмүз... бизим мүтәшәккәлликләримиздәдир. Нә вахта гәдәр ки, фәһләләрин һәмкарлар тәшкилаты вә башга тәшкилатлары дирчәлиб мөһкәмлә-нәммишдир, биз һеч бир шејә бел бағлаја билмәрик. Капиталистин көзәл тәшкил олунмуш гүввәләринә гаршы мүбаризә апармағ лазым кәлир, буна көрә дә дағыныг фәһлә күтләләринә архаланмагла мү-вәффәғијјәт үмидиндә олмағ күлүнчдур. Доғрудур, фәһләләр капита-листләрдән гат-гат чоҳдурлар. Нә гәдәр ки, күтлә тәмәркүзләшмә-мишдир вә фәһләләр өз гүввәләрини һараја јөнәлтмәк вә нәјә бел бағла-мағ лазым кәлдијини билмирләр,—күтлә һеч бир гүввә демәк дејилдир. Марксын һәлә 1864-чү илдә, «Интернационал» ачы-ларкән пролетариата вердији мәсләһәти јадда сахлајаг. О заман бөјүк мүәллимимиз демишди: «Пролетариатын мүвәффәғијјәт газанмағ үчүн там имканы вардыр: О бир күтлә тәшкил едир. Лакин күтлә јал-ныз о заман һәгиги әһәмијјәтә маликдир ки, о ваһид тәшкилат кими фәалијјәт көстәрсин вә даим ирәлијә, мүәјјән мәгсәдә наил олмаға доғру чан атсын»¹⁵.

Јурнал даһа сонра фәһләләри өз синфи тәшкилатлары әтрафын-да даһа сых бирләшмәјә вә онлары даһа да мөһкәмләндирмәјә ча-ғырырды.

Беләликлә, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан болшевикләри Азәрбајчанда тәблиғ едилән идеалист вә агностик идејалары вә һәбелә ичтимаи һәјат һадисәләринин идеалист шәрһини ифша етмиш вә һәмин мәсәләләрин марксист һәллини мүдафиә вә тәблиғ етмишләр.

¹⁴ «Современнаја жизнь» журналы, № 2, 8 апрел 1911-чи ил.

¹⁵ Јенә орада.

¹² «Современнаја жизнь» журналы, № 2, 8 апрел 1911-чи ил.

¹³ «Бакы һәјаты» гәзети, № 3, 8 август 1912-чи ил.

К вопросу о пропаганде марксистской философии в Азербайджане в начале XX века

РЕЗЮМЕ

В статье приводится материал, иллюстрирующий борьбу азербайджанских большевиков против отдельных идеологических философских направлений. На страницах журнала «Современная жизнь», газеты «Наша жизнь» азербайджанские большевики выступали с критикой буржуазных идеологов, трактующих со своих классовых позиций такие узловые вопросы как источник общественного развития, историческая закономерность, классы и классовая борьба и т. п., развернули широкую пропаганду марксистско-ленинского понимания данных вопросов.

Р. М. ЕМИНОВ

Ә. ТАЛЫБОВУН ФƏЛСƏФИ КӨРҮШЛƏРИНИН ФОРМАЛАШМАСЫНДА М. Ф. АХУНДОВУН РОЛУ

XIX əsrin көркəмли мütəfəккири, философу, реалист јазычы və ичтимаи хадими М. Ф. Ахундов тəкчə өзүнүн мәнsub олдугу халгын дејилə һабслə Јахын və Орта Шəргин бир сыра халгларынын мənəви ојанышында көркəмли рол ојнамыш, онларын ичтимаи-фəлсəфи фикриндə силинмəз излэр бурахмышдыр.

XIX əsrin икинчи јарысы və XX əsrin əvvəллəриндə М. Ф. Ахундов идејаларынын Иран зијалыларына сəмərəли тəсири нəтичəсиндə јараныб вүс'əт тапмыш мütəрəгги əдəби və фəлсəфи мəктəбин мəшһур нүмәјəндəлəриндэн бири дə Әбдүррəһим Талыбовдур. Доктор Саламуллаһ Чавид «Неһзəти-мəшрутијјəти-Иран» китабында Ахундов və Талыбов идејаларынын Шəрг халгларынын мэдəни инкишафындакы ролундан бəһс едэрək јазырды: Бүтүн Русија və Јахын Шəрг мусəлманлары арасында јени мэдəнијјəтин илк габагчыллары М. Ф. Ахундов və Ә. Талыбов олмушдур. Онларын əсəрлəri Шəрг халгларынын фикирлəринин ојанмасына фəвгəл'адə тəсир кəстəрмишдир¹.

Ә. Талыбовун јарадычылығы və ичтимаи-сијаси фəалијјəти Иран və Иран Азəрбајҗанынын ичтимаи фикир тарихи илə даһа сых сурəтдə əлагəдар иди. XIX əsrin сону və XX əsrin əvvəллəриндə Иран və Иран Азəрбајҗанында габагчыл əдəби, ичтимаи-фəлсəфи və елми фикрин, ингилаби демократик идејаларын инкишаф тарихи билаваситə онун ады илə бағлыдыр.

Ә. Талыбов 1905—1911-чи иллəр Иран мəшрутə ингилабынын идеоложи чəһəтдэн һазырланмасында да көркəмли рол ојнамышдыр. Доктор Мəһəммəd Исмајыл Ризвани «Иран мəшрутə ингилабы» əсəриндə јазырды ки, Талыбовун əсəрлəринин Иран ингилабына тəсири Монтескјенин və Жан-Жак Руссонун бəјүк Франса ингилабына тəсири гədər иди².

Мəшһур јазычы Еһсан Тəбəri исə јазырды: «Талыбовун фикирлəринин Иран ингилабчыларынын бахышларына, хүсусилə ингилабчы демократик мütəfəккирлəрин сонракы нəслинə (Хијабанидэн тутмуш Кəсрəвијə гədər) дəрин тəсири олмушдур. Талыбов шүбһəsиз Иран мəшрутə ингилабынын эн парлаг хадимлəриндэндир³.

¹ Бах: Саламуллаһ Чавид. Неһзəти-мəшрутијјəти-Иран. Тегран, 1347, сəһ. 57 (фарс дилиндə).

² Мəһəммəd Исмајыл Ризвани. Ингилаби-мəшрутијјəти-Иран. Тегран, 1966, сəһ. 48 (фарс дилиндə).

³ Бах: «Дүнја» журналы, икинчи ил, 1340, № 4, сəһ. 92 (фарс дилиндə).

Ә. Талыбов 1834-чү илдә Тәбриздә дүлкәр аиләсиндә анадан олмушдур. О, илк тәһсилни Тәбриз мәдрәсәсиндә алмышдыр. Чох кечмиш ки, Талыбов Тәбриздә феодал-руһани нүмајәндәләринин зүлм вә һагсызлыгларына мә'руз галыр. Буна көрә дә о өз вәтәнини тәрк етмәјә мәҷбур олур. Ә. Талыбов тәхминән 1864—1865-чи илләрдә Тифлисә кәлир. О, Ираның Тифлисдәки консуллуғунда вә маариф ишләриндә чалышыр. Чох еһтимал ки, Талыбов Тифлисдә јашадығы илләрдә бөјүк әдиб вә мүтәфәккир М. Ф. Ахундовла көрүшүб таныш олар билмишди. Чүнки М. Ф. Ахундов о дөврдә Тифлисдә ишләјән Иран консуллары вә маариф хадимләри илә таныш вә јахын иди. Онлар Ахундовун габагчыл идејаларының Иранда кениш јайылмасына көмәк едирдиләр.

Ә. Талыбов Тифлиسدән Дағыстаның Хасајјурд кәндинә көчүр. О, бурада өз һесабына јохсуллар үчүн мәктәб тикдирир вә һәмин мәктәбдә мүәллим вә мүдир вәзифәсиндә ишләјир. Сонра Талыбов һәмишәлик олараг Дағыстаның мәркәзи Тејмурханшура шәһәринә көчүр. Бурада о ичтимаи-мәдәни ишләрлә мәшғул олмага јанашы, һәм дә бир сыра әдәби-фәлсәфи вә елми әсәрләрини јазыр, дәгиг елмләр үзрә дәрсликләр тәрчүмә вә тәртиб едир. О, јаздыглары әсәрләри вә тәртиб етдији дәрсликләри Түркиядә, Әрәбистанда, Иранда, Күрчүстанда, Дағыстанда нәшр етдириб јазыр. Бу әсәр вә дәрсликләр ону Јахын Шәргдә бөјүк јазычы, мүтәфәккир, габагчыл маарифпәрвәр вә көркәмли бир алим кими танытдырыр. Ә. Талыбов Иран Азәрбајҗаны вә Иран зијалылары вә зәһмәткешләри арасында бөјүк һөрмәт вә нүфуза малик иди. Иран халглары, ону өзләринин ичтимаи-сијаси азадлыг вә һүгүглары уғрунда фәал мүбаризә апаран бир мүтәфәккир вә ичтимаи хадим кими таныјырдылар. Буну хүсусилә ондан көрмәк олар ки, Иранда мәшрутә е'лан олуна заман Иран Азәрбајҗаны зәһмәткешләри ону милләт мәчлисинә нүмајәндә (депутат) сечдиләр.

Ә. Талыбов 1911-чи илдә Дағыстаның мәркәзи Тејмурханшурада (индики Бунјакски) вәфат етмиш вә орада да дәфн олунамушдур.

Ә. Талыбов өзүнүн әдәби, фәлсәфи, ичтимаи-сијаси вә елми фикрләрини «Сәфинәји-Талиби вә ја Китаби-Әһмәд» (I вә II ч.), «Мәсаликүл-мәһсинин», «Мәсаилүл-һәјат», «Әлһимар», «Пәнднамеји-Маркос гејсәри-Рум», «Азадлыг һаггында изаһат», «Һикмәти-тәбијә», «Сијасәти-Талиби» вә саир әсәрләриндә шәрһ етмишдир. Бу әсәрләрә Ахундовун әдәби-бәди әсәрләринин, хүсусилә «Кәмалүддәвлә» фәлсәфи трактатының бөјүк тәсири олмушдур.

Ә. Талыбовун әсәрләриндән ајдын олур ки, о, Ахундовун ингилаби демократик бахышларыны вә материалист фәлсәфи идејаларыны мүкәммәл сурәтдә мәнимсәмишдир. Бу исә онун јарадычылығының вә дүңјакөрүшүнүн дүзкүн вә мүтәрәгги истигамәтдә инкишафына тәсири етмишдир. Ахундовун әсәрләри Талыбова ичтимаи һәјатда мүшаһидә етдији һадисәләрин һәгиги маһијјәтини баша дүшмәкдә вә ичтимаи мүнһитә тәнгиди јанашмагда, хүсусилә јашадығы әсрин мүрәккәб ичтимаи-фәлсәфи мәсәләләрини дүзкүн дәрк етмәкдә бөјүк көмәк етмишдир. Талыбовун дүңјакөрүшүндә демократик фикрләрин, һәмчинин тәнгиди реализмин, материалист-атеист фәлсәфи мејлләрин инкишаф вә формалашмасында Ахундовун һәлледици ролу олмушдур. Е. Тәбәри Ә. Талыбовун дүңјакөрүшүнүн тәшәккүлү вә инкишафында Ахундов ирсинин чох мүнһүм рол ојнадығыны көстәрәрәк јазырды ки, «Талыбов бөјүк Азәрбајҗан мүтәфәккири Мирзә Фәтәли Ахундовун тәсири алтында олмушдур. Хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, бу мүтәфәккирин (Ахундовун) әсәри һәр ики дилдә — Азәрбајҗан вә фарс

дилләриндә олдуғуна көрә Талыбов үчүн јахын вә анлашылан иди вә онун дүңјакөрүшүнүн формалашмасына дәрин тәсири көстәрирди»⁴. Мүтәфәккирин фәлсәфи идејалары онун динә мүнәсибәтиндә даһа бариз шәкилдә өзүнү көстәрир. Ахундов кими, Талыбов да о заманкы Иран керчәклијинин ирәли сүрдүјү тәләб вә вәзифәләрә биләваситә ујғун олараг илк нөвбәдә динә, фанатизмә, хурафата гаршы мүбаризә апармышдыр. Бу да тәбини иди, чүнки Иранда халг күтләләри үзәриндә дин вә руһанилијин тәсири сон дәрәчә күчлү иди. Феодал-мүлкәсакламаг вә онларын ичтимаи-мәдәни инкишафына мане олмаг үчүн һәр шејдән әввәл, диндән бир идеоложи вәситә кими истифадә едирдиләр. О дөврдә Иранда дин вә руһанилијин халг күтләләри үзәриндәки бөјүк тәсириңдән бәһс едән көркәмли алим Әһмәд Кәсрәви јазырды: «О заман Иранда бир дәвләт вә бир дә ки шәриәт вар иди. Даһа ачыг десәк, бир тәрәфдән Нәсрәддин шаһ дәвләт ады илә һөкмранлыг едир, диҗәр тәрәфдән исә моллалар шәриәт ады илә һөкм сүрүрдүләр. Бу ики гүввә арасында һәмишә һәм кизли вә һәм дә ачыг мүбаризә кедирди. Моллалар үстүн кәлдикдә, ону шәриәтин тәрәггиси сајырдылар. Күтләләр дә шәриәтин күчләнмәсиндән башга бир шеј истәмирди вә билмирди»⁵.

Одур ки, белә бир шәрантдә дин вә руһанилијә гаршы мүбаризә бир тәрәфдән халгы чәһаләт вә наданлыг јухусундан ојадыб, өлкәдә маариф, елм вә мәдәнијјәтин инкишафына јол ачмаг идисә, диҗәр тәрәфдән, һәмин дини јашадан вә ону мүдафиә едән ичтимаи-сијаси мүнһитә гаршы мүбаризә апармаг демәк иди. Динин вә дини тәблиғатын нә кими мүртәчә мәзмун вә маһијјәт дашыдығыны бир мүтәфәккир кими Ә. Талыбов чох јахшы дәрк едирди. О динин әсрләр боју Шәрг халгларының һәјатында ојнадығы зәрәрли ролуну кәскин тәнгид едәрәк јазырды: «Бизим халгымыз өзүнүн үч мин иллик аләтинин (динин) бу күн дә әсири олмушдур. Бу аләтин зәрәрли тәсири алтында онлар дири-дири мәһв олурлар. Онлар өз тәнбәлликләринә белә бир сөзлә бәрәәт газандырырлар ки, дүңја кафирләр үчүндүр. Бу дүңјада һәр шеј фанидир вә о дүңјада исә һәр шеј әбәдидир. Биз бу дүңјада корлуг вә зилләт чәкиб торпаг јемәлијик ки, та о дүңјада әбәди сәлтәнәтә чатаг»⁶.

Мә'лумдур ки, М. Ф. Ахундов өзүндән әввәлки материалист фәлсәфи фикрләрә әсасланараг динин һеч дә һәмишә мөвчуд олмадығыны, тарихән јараныб, тарихән дә арадан чыхачағыны сөјләјирди. Философун бу фикрләрини давам етдирән Ә. Талыбов јазырды: «Илк бахышда мә'лум олур ки, даш дөврүндә јашајан әһалинин әгидә, дин, әдәб вә ән'әнәләри олмамышдыр... Тә'лим, тәрбијә вә китаблардан хәбәрсиз имишләр. Тунч дөврүндә мәбәдләр тикилмиш, чамаат тунч вә дашдан өзләри үчүн аллаһлар јонмушлар. Е'тигад вә инам јаранмыш. Үмид вә горху һиссләри онларын һәјатында өзүнү көстәрмәјә башламыш, дүшүнчәләринә сыған бир өлчүдә өлүмдән сонра башга бир аләмин олдуғуну дүшүнүшләр»⁷. Көрүндүјү кими Талыбовун динин әмәлә кәлмәси вә мәншәјинә даир фикрләри илаһијјатчыларын вә идеалист буржуа философларының инсанларын куја анаданкәлмә дини һиссә малик олмалары һаггында мулаһизәләрини рәдд едир. Ахундовун материалист-атеист идејаларыны давам вә ин-

⁴ Бах: «Дүңја» журналы, № 4, 1340, сәһ. 86.

⁵ Ә. Кәсрәви. Тарихе-мәшрутеји-Иран, Теһран, 1319, сәһ. 130—131.

⁶ Ә. Талыбов. Китаби-Әһмәд, I ч., Истамбул, сәһ. 63 (фарс дилиндә).

⁷ Јенә орада, 1894, сәһ. 76.

мышдыр. Шүбһәсиз, бу бөјүк дәјишмә просесиндә бир маддәнин дәјишмәси башга бир маддәни әмәлә кәтирир. Бир гүвәнин јох олмасы башга бир гүвәнин төрәмәсинә еһтијач јарадыр. Демәк, һәјатда олан нә варса, о әмәләкәлмә, мәһв олма, артма вә әксилмә просесиндән кәнарда дејилдир»²⁶. Лакин Ә. Талыбов өз материалист фикирләриндә ардычыл олмамышдыр. Белә ки, о бир тәрәфдән дүнјанын вә бүтүн мөвчудатын зәррәчикләр вә атомлардан әмәлә кәлдијини тәсдиғ едирдисә, диқәр тәрәфдән исә онун аллаһ тәрәфиндән јарадылдығыны да гәбул едирди. Бу да о дөврүн мүрәккәб шәраити илә әләғәдар иди. Ә. Талыбов ачығ атеист кими чыхыш етсәјди, диндар әһали ондан үз дөндәрә биләрди.

М. Ф. Ахундовда олдуғу кими, Ә. Талыбовун да дүнјакөрүшүндә диалектик фикирләр кениш јер тутур. Һәрәкәти реал әләмин хассәси һесаб едәрәк о јазырды: «Бүтүн мөвчудат һәрәкәтдәдир. Әкәр о һәрәкәтдә олмаса иди һеч бир дәјишликјә уғрамасды. Әкәр о дәјишликјә уғрамасәјди, јени мејдана кәлмәсәјди. Әкәр јени мејдана кәлмәсәјди, о көһнә вәзијјәтиндә галарды. О вәзијјәтдә галмағ исә ајдындыр ки, мүмкүн дејилдир»²⁷.

М. Ф. Ахундов кими Ә. Талыбов да мадди дүнјаны вәһдәт вә һәрәкәт һаһында көтүрүрдү. О јазырды: «Буну да билмәк лазымдыр ки, дүнјада олан маје вә гејри-маје чисимләр һәр нә маһијјәтдә олурларса-олсунлар зәррәләрдән төрәмәдир. Һәр бир кичик зәррә дә өз әләғә вә хассәләринә көрә бүтөвлүкдә олан чисимләрлә әләғәдар вә шәрикдир. Бу зәррәләрин әләғәләринин чоһлуғ вә азлығы чисимләрдә башга-башгадыр. Һәмин бу фәргә көрә дә чисимләр маје вә гејри-маје шәклиндәдирләр»²⁸. Бурада ифадә олунмуш фикирләр М. Ф. Ахундовун ашағыдакы фикирләрини хатырладыр. «...Чоһлу нөвләрдә зүһур едән бу ваһид, гадир вә камил вүчудун һәр бир чүз'и, истәр сәмави күрәләр олсун, истәр Јер күрәси вә һәр гисм башга варлығылар, о ваһид вүчуда нисбәтән бирәр чүзвдүр, бирәр зәррәдир. Бүтүн зәррәләр бир күллдүр. Бу күлл исә һаман ваһид вүчуддур.

Бәләликлә, бу ваһид вүчуд јарадан да өзүдүр, јарадылан да өзүдүр»²⁹.

Ә. Талыбов бүтүн каинатын даим һәрәкәтдә олмасы фикрини сөјләјирди. О јазыр: «Ај Јер әтрафында фырланыр, Јер исә Күнәш әтрафына доланыр. Күнәш дә өз планетләри илә мәркәзи галлактика әтрафында, мәркәзи галлактика исә өзүнүн бүтүн планетләри илә каинатын мәркәзиндә һәрләнир»³⁰.

Лакин көстәрмәк лазымдыр ки, Талыбов һәрәкәт, инкишаф вә дәјишмәнин мәнбәјини чоһ заман мадди дүнјанын вә онун чисимләринин өзүндә ахтармаға чалышса да, о бу мәсәләләрин шәрһиндә М. Ф. Ахундов кими ардычыл ола билмәмишдир. М. Ф. Ахундовдан фәргли оларағ о һәр чүр инкишаф вә һәрәкәтин илк мәнбәјини чоһ вахт аллаһ илә бағлајырды.

М. Ф. Ахундов вә Ә. Талыбов өзләринин фәлсәфи әсәрләриндә чанлы организмләрлә харичи мүһит арасында гаршылығлы тә'сир олдуғуну көстәрирдиләр. Бу чәһәтдән Талыбовун ашағыдакы фикирләри сәчијјәвидир: «Әкәр сән билмәк истәјирсән ки, мөвчуд олан бүтүн шәјләр бир-бирилә нечә әләғәдардыр? Онда сән бахыб көрәрсән ки, тохум

әкәр су, торпағ, истилик вә ишығ олмаса мәһсул вермәз. Торпағ, су вә истилик исә тохумсуз нә јарпағ кәтирәр, нә дә бар верәр. Әкәр торпағ олмаса, су тохуму чүрүдүб хараб едәр. Истилик исә су олмаса, бүтүн бунларын һамысыны гурудар, јандырар вә мәһв едәр. Әкәр инсан вә һејванлар нәфәс алмасајдылар карбон газы олмасыды. Әкәр карбон газы олмасајды биткиләр инкишаф етмәзди. Чүнки битки нәфәс аларкән оксикен бурахыр, бу исә инсан вә һејванларын јаша-едирди: «Зиһәјатда ганун будур, јә'ни шәрт будур ки, ағачын һәббәси кәрәк торпағ алтына санчылысын, она вахтында су верилсин вә күн илләр илә јашасын, јемиш кәтирсин»³¹.

М. Ф. Ахундов ән'әнәләринә садиг галан Ә. Талыбов дүнјанын дәрк олунмасынын мүмкүнлүјүнү ирәли сүрәрәк әглин, елмин күчүнә дәриндән инанырды: «Елм вә билик күнәшинин хусуси бир үфүгү јохдур вә о, мүәјјән бир јердә јүксәлмир. Чүнки дүнјада елмә вә билијә материал вермәјән һеч бир шәј јохдур ки, онда һәлә дәрк олунмајән мүәјјән бир шәј олмасын»³².

Һәм М. Ф. Ахундов, һәм дә Ә. Талыбов идрак нәзәријјәсиндә материалист-сенсуалист мөвгә тутурдулар—биликләрин илк мәнбәјинин дүјғуларымыздан, һисс үзвләриндән башландығыны әсас көтүрүрдүләр. Мәсәлән, М. Ф. Ахундов јазырды: «Бизим мүһитимиз олан Јер күрәсиндә ганун беләдир ки, бүтүн чисимләр ја көзлә көрүнмәли, ја да һисс олунмалыдыр. Әкәр мәләк, чин, шәјтан, див вә пәри дә бизим күрәмиздәки чисимләрдәндирләрсә, кәрәк ја көрүнсүнләр, ја да һисс олунсунлар. Әкәр башга күрәләрдә олан чисимләрдәндирләрсә, о заман бизим күрәјә енә билмәзләр, чүнки һәр бир сәмави күрәнин өзүнә мәхсус магнит гүввәси, јә'ни чазибәси вардыр ки, онун сәтһиндә олан чисимләрин башга күрәләрә дүшүб кетмәсинә мане олур»³⁴.

Ә. Талыбов исә дејирди: «О шәј ки, мөвчуд дејилдир, бәс ишләрин пис вә јахшы кечмәсинә о нечә тә'сир едә биләр»³⁵.

Башга бир әсәриндә исә бу фикри даһа кениш шәрһ едәрәк Ә. Талыбов ашағыдакы мұлаһизәләри ирәли сүрүрдү: «...Бизим руһи сәрвәтләримиз һисс үзвләримиз сәјәсиндә јарадылмышдыр; бунлар көзүн көрүндүјүндән, гулағын ешитдијүндән, бурунун ијләдијүндән, ағызын даддығындан вә дәринин һисс етдијүндән ибарәтдир, јахуд бизим сәләфләримизин тәчрүбәсинин нәтичәсидир ки, бу да јенә һәмин һисс үзвләринин көмәји илә әлдә едилмиш вә ирсән бизә галмышдыр... Әкәр бизим харичи һисс үзвләримиз вағиә вә һадисәләри билмәсәләр, јә'ни бирләшмә, чеврилмә вә ин'икас олмаса, бизим зәкамыз бу вағиә вә һадисәләри еһтива етмәјә гадир олмаз»³⁶.

Кәтирилән нүмунәләр вә Ә. Талыбовун әсәрләриндә раст кәлдијимиз буна охшар мүддәалар онун бахышлары илә М. Ф. Ахундовун көрүшләри арасында идеја јахынлығыны көстәрмәклә јанашы, мүтәфәккирин ислам фәлсәфәсинә гаршы нечә мүбаризә апардығыны даһа ајдын баша дүшмәјә имкан верир.

Ә. Талыбов өз сәләфи М. Ф. Ахундов кими, мүасирләрини дини еһкамлара дејил, елми һәгигәтләрә инанмаға чағырыр, о, елмин нуру еһкамлара дејил, елми һәгигәтләрә инанмаға чағырыр, о, елмин нуру гаршысында хурафат вә мөвһуматын јаратдығы зүлмәтин арадан гал-хачағына, елми биликләрин дини тәсәввүрләрә, јанлыш бахышлара

²⁶ Ә. Талыбов. Мәсәликул-һәјат, сәһ. 29—30.

²⁷ Ә. Талыбов. Мәсәликул-мөһсинин, сәһ. 87.

²⁸ Јенә орада, сәһ. 66.

²⁹ М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддөвлә мәктүблары, Бақы, 1959, сәһ. 86.

³⁰ Ә. Талыбов. Китаби-Әһмәд, II ч., сәһ. 53.

³¹ Ә. Талыбов. Мәсәликул-мөһсинин, сәһ. 87.

³² М. Ф. Ахундов. Әсәрләри. II ч., сәһ. 75.

³³ Ә. Талыбов. Мәсәликул-мөһсинин, сәһ. 85.

³⁴ Ә. Талыбов. Мәсәликул-мөһсинин, сәһ. 87.

³⁵ М. Ф. Ахундов. Кәмәлүддөвлә мәктүблары, Бақы, 1959, сәһ. 87.

³⁶ Ә. Талыбов. Мәсәликул-мөһсинин, Гәһирә, 1905, сәһ. 17.

³⁷ Ә. Талыбов. Мәсәликул-мөһсинин, Гәһирә, 1905, сәһ. 33—34.

гәләбә чалачагына инам оҗадырды: «Бизим өлкәнин көркәмли шәхсијјәт-ләринин бир чоху өз шәхси мәнфәәтләринә үҗгүн кәлмәјән вә јаху д онла-рын идракы дәрк едә билмәјән бир шәј ешитдикдә дәрһал она гаршы чы-хыр, кәрәксиз вә мә'насыз сәјырлар. Елм галиб кәлмәк үчүн јеткин вә камил ағылларла белә арасы кәсилмәдән вурушур»³⁷.

Ә. Талыбов һәмишә белә бир фикри әсас көтүрүрдү ки, елмин, хусусилә тәбиәт һадисәләри һаггында биликләрин јениләшмәси, тәби-елми кәшфләр инсан дүшүнчәсинин һүдудуну кенишләндирир, әввәлки тәсәввүрләрин сәрһәддини учуруб дагыдыр, идракын сону олмадыгына инам доғурур. Мәсәлән, радиоактивлијин кәшфи илә әлағәдар олараг онун ашағыдакы мұлаһизәләри бу чәһәтдән диггәти чәлб едир: «Ра-диоактивлијин кәшфи бизим әввәлки елми тәсәввүрләримизи дәјиш-дирди. Бизим мәктәбимизин үч елми принципи ашағыдакылардан ибарәт иди; биринчиси, дүнја бөлүмәз зәррәчикләрдән ибарәтдир. Икинчиси, кайнатын чисимләри үч һалдадыр; газвари, маје вә бәрк; дөрдүнчү һалда ола билмәз. Үчүнчүсү, кайнатын әсасыны тәшкил едән (од, су, торпаг, һава) үнсүрләр әбәди вә дәјишмәздир, јә'ни баш-га һала кечмирләр. Инди бахаг көрәк ради бу үч принципи нечә тәк-зиб едир... Дејирләр ки, атомлар бөлүмәздир. Радийин атомлары исә сонсуз бөлүнәндир...

Әкәр маддәләр маһијјәтчә кејфијјәтә малик дејилләрсә, бәс онда ради газы галијә газына нечә чеврилир. Ону да дејирләр ки, чисимләр үч һалда: газ, маје вә бәрк һалындан башга дөрдүнчү һалда ола бил-мәз. Мәкәр чисимләрин сонсуз бөлүнән һиссәчикләрә парчаланмасы һалы, онларын фәзада далғаланмасы сүр'әти; саһәси вә һәрәкәти, һабелә үнсүрләрдән биринин мәһв олмасы вә диқәр бир үнсүрү әмәлә кәтирмәси чисимләрин дөрдүнчү һалы дејилдирми?

...Радиоактивлик һиссәчикләрин далғаланмасы вә тоғгушмасындан ибарәтдир. Даһа доғрусу јени енержи јараныр, мејдана кәлир»³⁸. Ә. Талыбов хусуси гејд едир ки, һәр бир јени елми кәшф «инсан билији-нин сәрһәддини кенишләндирир вә онун гаранлыг үфүгүнү ишыглан-дыр»³⁹.

Ә. Талыбов тәби-елми кәшфләрин кәләчәкдә даһа да артачагына вә јени-јени сиррләрин ачылмасына имкан јарадачагына дәрин инам бәсләјирди. Мүтәфәккир көстәрирди ки, инсанлар јахын вахтларда «ион шүаларынын васитәсилә» нәинки тәкчә чисим вә предметләрин маһијјәтини, ејни заманда инсанын даһили аләминин дә сиррләрини өјрәнәчәкдир. Мәсәлән, о гејд едирди ки, «бизә индијәдәк мәһул олан» инсан бејнинин мәркәзи идарәедичи органларыны ионлар ва-ситәсилә даһа дәгиг вә дүзкүн «мүәјјән» етмәк олар⁴⁰.

Әлбәттә, Ә. Талыбовла М. Ф. Ахундовун идеја јахынлығыны тәкчә онларын үмумфәлсәфи мәсәләләрдә бир-биринә охшарлығы илә ај-дынлашдырмаг олмаз. Бу јахынлыг өзүнү даһа әһәмијјәтли шәкилдә о заманкы мүсәлман шәрғини нараһат едән ичтимаи мәсәләләрин һәл-линдә көстәрирди. М. Ф. Ахундовун, һәм дә Ә. Талыбовун тарихи хидмәтләри биринчи нөвбәдә, ондан ибарәт олмушдур ки, онлар Шәрғ-дә феодал-патриархал мұнасибәтләрини, истибад гурулушуну көкүн-дән дәјишдирмәк идејаларыны тәблиғ едир вә буна көрә дә дүшүнән зијалыларын мә'нәви аләминдә чидди тәбәддүлат јарадырдылар. Иран алими Меһди Мүчтәһиди бу мұнасибәтлә јазырды: «Онун (Талыбо-вун—Р. Е.) китаблары Иранда кениш јайылмыш вә тәрәггипәрвәр зи-

јалыларын диггәт мәркәзиндә дурурду. Хусусилә габагчыл шәхсләр онунла көрүшмәк, фикир мұбадиләси апармаг үчүн Тејмурханшураја кедәрдиләр.

Ә. Талыбов бу чәһәтдән Волтерә охшајырды. Волтер өмрүнүн сон вахтларыны Швәтсаријанын көзәл гәсәбәләринин бириндә кечириб, Франса зијалыларынын диггәт мәркәзиндә дуруб вә Франса ингила-бына зәмин һазырладыгы кими, Талыбов да өмрүнүн ахырларыны Ирандан харичдә јашајараг мәшрутә ингилабы үчүн зәмин һазырла-јырды»⁴¹.

Бөјүк мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун фәлсәфи бахышлары илә Ә. Талыбовун фәлсәфи бахышлары арасында охшар чәһәтләрин изләнил-мәси белә бир гәнаәтә кәтириб чыхарыр ки, бу мүтәфәккирләрин зәнкин идеја вә мә'нәви ирсләри бир-бирилә сых бағлыдыр. Ә. Талы-бов өз дүнјакөрүшү е'тибарилә М. Ф. Ахундовун ичтимаи-фәлсәфи идејаларынын көркәмли давамчыларындан бири олмушдур. Бүтүн ичтимаи-фәлсәфи фикринин мүтәрәгги инкишафына сәмәрәли тә'сири-ни ајдын көстәрир.

Р. М. Эминов

Роль М. Ф. Ахундова в формировании философских взглядов
А. Талыбова

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются философские воззрения видного представителя иранской философии конца XIX—начала XX в. Абдуррагима Талыбова. На формирование мировоззрения последнего огромное влияние оказал великий азербайджанский философ-материалист М. Ф. Ахундов. Иссле-дуя труды А. Талыбова и М. Ф. Ахундова, автор обнаружил близость общественно-философских идей обоих мыслителей, в то же время неко-торую ограниченность мировоззрения А. Талыбова.

Автор отмечает прогрессивное влияние А. Талыбова на развитие общественно-философской мысли мусульманского Востока, в особенно-сти Ирана, а также показывает роль А. Талыбова в идеологической под-готовке иранской конституционной революции 1905—1911 гг.

³⁷ Ә. Талыбов. Китаби-Әһмәд, I ч., Истамбул, 1319, сәһ. 217.

³⁸ Ә. Талыбов. Мәсаилул-һәјат. Тифлис, 1906, сәһ. 16—17.

³⁹ Јенә орада, сәһ. 18.

⁴⁰ Јенә орада, сәһ. 47.

⁴¹ Меһди Мүчтәһиди. Речалә Азәрбајчан дәр әсрә мәшрутијјәт, Теһран, 1328, сәһ. 217 (фарс дилиндә).

В. Д. ИУСЕИНОВ

МУДАФИЭЧИНИН ИБТИДАИ ИСТИНТАГДА
ВЭСАТЭТ ВЕРМЭСИНИН БЭ'ЗИ
МЭСЭЛЭЛЭРИ ЫАГГЫНДА

Партија вә һөкүмәтимизин гаршыја гәјдугу мүһүм вәзифәләрдән бири дә сәсиалист гәһуһчүлүгунун мөһкәмләндирилмәси вә шәхсијјәтин һүгүгларинын һәртәрәфли инкишаф етдирилмәсидир. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев Сов.ИКП-нин XXIV гурултајына һесабат мә'рузәсиндә демишдир: «...шәхсијјәтин һүгүгларинын позуламасына ...дөзмәк олмас. Биз коммунистләр үчүн ән һуманист идеалларын тәрәфдарлары үчүн бу, бир принципдир»¹. Шәхсијјәтин һүгүгларинын горунамасы үчүн гәһуһла реал тә'минатлар мүәјјән едилмишдир. Мүгәссирин мүдафиә һүгүгуна малик олмасы мөһз белә тә'минатлардандыр.

Мүгәссир мұдафиә һүгүгуну ја өзү вә јахүд мұдафиәчи васитәсилә һәјата кечирир. Мүгәссири мұдафиә етмәк үчүн ганунла мұдафиәчијә кениш һүгүглар верилмишдир ки, бунлардан бири дә вәсәтәт вермәк һүгүгудур (Азәрб. ССР ЧПМ-ин 61-чи маддәси). Мұдафиәчинин бу һүгүгу бир сыра нәзәри вә практики мәсәләләрлә бағлыдыр. Мәгаләдә әсас етибарилә һәммин мәсәләләрин сон вахтлар һүгүг әдәбијјатында диггәти чәлб едән мүйјән бир гисми: вәсәтәтләрин верилмәсиндә мұдафиәчи илә мүгәссирин мүйјән разылыға кәлмәси, мұдафиәчинин вердији вәсәтәти әсасландырмағ вәзифәси, вәсәтәт вермәк үчүн мұдафиәчијә мүйјән вахт верилмәси, әсаслы вәсәтәтләрин тәмин олунмадығы һаллара гаршы мұдафиәчинин мүнәсибәти вә тәчрүбәдә мұдафиәчиләрин бу һүгүгдан нә дәрәчәдә сәмәрәли истифадә етмәләри шәрһ олунур.

Вәсәтәт вермәк мұдафиәчинин ибтидаи истинтагдакы фәәлијјәтин-
дә хусуси јер тутур. Мұдафиәчинин вердији вәсәтәтләр мәзмунча чо
мүхтәлиф олур. Мәсәлән, онун ибтидаи истинтагда чинајәтин төвсиф
едилдији маддәнин дәјишдирилмәси, ишин хитам едилмәси, ишә сү-
бутлар әләвә едилмәси, мүгәсирин һәбсдән азад едилмәси, эксперти-
занын тәјин едилмәси, мүхтәлиф истинтаг һәрәкәтләринин (диндирмә,
ахтарыш, мүәјинә вә с.) апарылмасы вә с. һаггында вәсәтәт вермәк
һүгугу вардыр. Тәчрүбәдә вәкилләр бу һүгуглардан кениш истифадә
едирләр. Вәкилләринин иши ашағыдакы чөдвәллә характеризә олуна
билә².

² Чөдвөлдәки рәгәмләр Азәрб. ССР вәкилләр коллекиясынын иши һаггында иллик һесабатлардан (форма—14) көтүрүлмүшдүр.

Иллэр	Ибтидаи истинтагда верилмиш вэсатэтлэрин үмүми саҥы	Тә'мин олунмуш вэсатэтлэрин саҥы	О чүмлэдэн		
			Истинтаг материалларынын там олмасы наҥда	Эмэлин ганунун даһа јүнкүл чэзә нэзәрдә тутан маддәси илә төвсиф едилмәси наҥда	Чинајәт ишинин хитам едилмәси наҥда
1968	383	108	35	48	25
1969	549	154	47	76	31
1970	664	201	75	87	39
1971	840	447	198	171	78

Көрүндүү кими, мұдафиэчинин ибтидаи истинтагда вәсәтәт вер-мәси илдән-илә мүсбәт нәтичәләр верир. Белә ки, вәкилләрин ибтидаи истинтагда вердикләри вәсәтәтләрин 1968-чи вә 1969-чу илләрдә аҗры-лыгда 28,1 фаизи, 1970-чи илдә 30,3 фаизи, 1971-чи илдә исә 53,1 фаи-зи тә'мин олунмушдур. Чох мұһүм һалдыр ки, тә'мин олунмуш вәсәтәт-ләр ичәрисиндә чинајәт ишинин хитам олунмасына даир вәсәтәтләр дә-азлыг тәшкил етмириләр. Белә ки, истинтаг заманы тә'мин олунмуш вә-сәтәтләрин 1968-чи илдә 23,1 фаизи, 1969-чу илдә 20,1 фаизи, 1970-чи илдә 19,4 фаизи, 1971-чи илдә исә 17,5 фаизи мәнз чинајәт ишинин хи-там олунмасы һагда верилмишдир. Бу рәғәмләр мұдафиэчинин ибти-даи истинтагда вәсәтәт вермәсинин әһәмијјәтини нүмәјиш етдирир.

Ибтидаи истинтагда верилмиш ҳар бир эсаслы вәсәтәт иш үзрә јени сүбүтларын ашкара чыхарылмасы вә бунунла да объектив һәғигәтин мүәјјән едилмәсинә көмәк етмиш олур. Мәсәлән, вәтәндаш С. Азәрб. ССР ЧПМ-ин 145-чи маддәсинин 2-чи һиссәси илә чинајәт мәс-улијјәтинә чәлб олунмуш вә 8 ил азадлыгдан мәһрум едилмә илә чә-заландырылмышдыр. Бу иш үзрә мұдафиәчи-вәкил С.-нин танынмасы-нын дүзкүн апарылмамасы, истинтаг органлары тәрәфиндән иттиһам-едичи сүбүтларын јалана чыхарылмасына даир експертиза рәјинин кизләдилмәси һағгында эсаслы дәлилләр мүәјјән етмиш вә мұвафиг вәсәтәтләр вермишдир. Истинтаг заманы онун вәсәтәтләри тәмин едил-мәмишдир. Лакин Азәрбајҗан ССР Али Мәһкәмәсинин чинајәт ишләри үзрә мәһкәмә коллекијасы С.-нин мұдафиәчисинин шикајәти эсасында иши јенидән истинтага ғајтармышдыр. Нәһајәт, һәмин чинајәт иши мұдафиәчинин истинтагыи јенидән апарылдығы заман вердији вәсәтәт эсасында хитам едилмиш вә С. 9 ајлыг һәбсдән сонра азад едилмиш-дир³.

Мұдафиэчиләрин ибтидаи. истинтагда вәсәтәт вермәсинин мүсбәт нәтичәләри илә јанашы, тәчрүбәдә онларын бу һүгүгдан тамамилә вә дүзкүн истифадә етмәдикләринә вә ја просес иштиракчыларынын мәнә-фејинә зидд олан гејри-ғануни вәсәтәт вермәләринә дә раст кәлирик: Вәтәндаш С. Азәрб. ССР ЧПМ-ин 109-чу маддәсинин 3-чү һиссәси илә һәдди-бүлуға чатмајан шәхси зорлама үстүндә чинајәт мәс'улијјәтинә чәлб едилмиш вә һәмин маддә илә нәзәрдә тутулан ән јүксәк чәзаја ләјиг көрүлмүшдүр. Бу иш үзрә иштирак едән вәкил (Кировабад шә-һәри һүгүг комиссијасы) зорламанын кәстәрилән шәрәитдә баш вер-мәси имканыны јохламағ мәғсәдилә мәһкәмә тибб-експерименти апарыл-

³ Б а х: 1965—1968-чи илләр үзрә Азәрб. ССР вәкилләр коллекиясының фәали-
јәти һаггында һесабат мәрузәси, сәһ. 9.

масыны тәклиф етмишдир⁴. Көрүндүү кими, мүдафиэчинин тәклифи зэрэр чәкмиш шәхсин мәнәфејинә зиддир вә һеч бир мүдафиә әһәмий-јетинә малик дејилдир.

Мұдафиәчинин вәсәтәт вермәк һугугундан сәмәрәли истифадә ет-
мәси мүәјјән дәрәчәдә онун процессуал вәзијјәти⁵ илә дә бағлыдыр. Бе-
лә ки, мүгәсирин нүмајәндәси олмаг е'тибарилә мұдафиәчи вәсәтәтләр-
ин верилмәсиндә онун арзусуну нәзәрә алмалыдыр. Хүсусилә мүгәс-
сир вәсәтәт вермәји хаһиш етдикдә мұдафиәчи бундан имтина етмәјә
һағлы дејилдир. Лакин мұдафиәчи билаваситә өз тәшәббүсү илә вәсә-
тәт вермәкдә сәрбәстдир ки, бу да онун процессуал вәзијјәтиндәки мүс-
тәгилликлә әлағәдардыр.

Бир групп мүэллифләр көстәрирләр ки, мүдафиәчинин вәсәтәт вер-
мәји лазым билдији, мүгәссинин исә буна гәти етираз етдији һалларда,
мүдафиәчи бу чүр вәсәтәти вермәк һүгүгүна малик дејилдир⁶. О өз
тәшәббүсү илә вермәк истәдији вәсәтәтләр һаггында мүгәссинлә габаг-
чадан данышмалы вә онун бу мәсәләјә мүнәсибәтини өјрәнмәлидир⁷.
Дикәр мүәллифләрә көрә исә мүдафиәчи дә вәсәтәтин верилмәсиндә
мүгәссин киһи сәрбәстдир вә бу барәдә мүгәссинин етиразы әсас де-
јилдир⁸. Тәчүрбәдә исә мүдафиәчи илә мүгәссинин бу барәдә сөһбәтлә-
ри рәсмиләшдирилмәдијиндән мувафиг нәтичә чыхармаг чәтиндир.

Биринчи груп мўаллифларин фикриндән белә чыхыр ки, мұдафиәчи һәмишә вә һәр һансы вәсәтәтин верилмәсиндә мұғәссирдән асылыдыр. Һалбуки бу һагда үмуми нормалар јохдур. Азәрб. ССР ЧПМ-ин 222-чи маддәсинә әсасән «вәсәтәтләр вермәк һаггында» мәсәләни мұғәссирлә бирликдә мұзакирә етмәк мұдафиәчинин вәзифәси дејил, һүгүгүдур. Одур ки, мұдафиәчи сәрбәст олараг вәсәтәт верә биләр. Мұдафиәчинин вердији вәсәтәтин тәчрүби әһәмийјәти вә тәмин олунмасы мұғәссирин һәмин вәсәтәти мәсәдәүјгун һесаб етмәсиндән асылы дејилдир.

Бизчә, икинчи группә мұәллифләрин фикри дә биртәрәфлидир. Белә ки, мұдафиәчинин вәсәтәт вермәкдә там мұстәғиллији онун процессуал вәзијјәтинин мұғәссирин нұмајәндәси кими мұәјјән едилмәсинә ујғун кәлмир. Мұдафиәчи тәрәфиндән верилән вәсәтәт бу вә ја дикәр дәрәчәдә мұғәссирин мәнәфеји илә бағлыдыр. Одур ки, вәсәтәт вермәк һагдә мұғәссирин фикрини динләмәмәк, ону нәзәрә алмамаг дүзкүн дејилдир. Мұдафиәчи һәр шәјдән әввәл һәммин вәсәтәтин иш үчүн әһәмијјәтинин мұғәссирә баша салмалыдыр. Әкәр мұғәссир һәммин вәсәтәтин верилмәсинә гәти е'тираз едирсә, вәкил она просесин истәнилән вахтынә мұдафиәчидән имтина етмәк һүгүгуну (Азәрб. ССР ЧПМ-ин 60-чы

⁴ Бах: Азәрб. ССР вәкилләр коллєкцјасынын фәалијјәти һаггында һесабат мә'рузәси (1965—68-чи илләр), сәһ. 11.

просесин сэрбаст иштиракчысы (Бах: В. И. Елесин. Защитник по делам о преступлениях несовершеннолетних в советском уголовном процессе. Автореферат канд. диссертации, 1965, сәһ. 6. Г. П. Саркисянц. Участие защитника на предварительном следствии, Ташкент, 1966, сәһ. 32 вэ с.) дикәр груп мүәллифләр иса мү-
гәссирийн нумажәндәси кими изаһ едирләр (Бах: М. С. Строгович. Курс советского уголовного процесса, 1968, сәһ. 245; Р. Д. Рахунов. Участник и уголовно-процессу-
альной деятельности, 1961, сәһ. 216 вэ с.).

⁶ Бах.: Л. Ляхович, Е. Ицков. Участие адвоката в предварительном следствии. «Социалистическая законность», 1966, № 5, с. 50.

Госюриздат, 1961, с. 222; Г. П. Саркисянц. Защита на предварительном следствии в советском уголовном процессе. Изд-во «Наука», Узбекской ССР, 1964, с. 51—52.

⁸ Бах: Н. А. Якубович. Окончания предварительного следствия. М., Госюриз-
дат, 1962, с. 47; Н. Акинча. Подозреваемый и обвиняемый на предварительном
следствии. Саратов, 1964, с. 71.

маддәси) хатырлада биләр. Мүгәсфир бу һүгүгундан истифадә етмирсә, онда мұдафиәчи истәдији вәсәтәти верә биләр. Јухарыдакыларә әсасән белә биләр.

Лухарыдакылар асасан белә бир нәтичәҗә кәлмәк олар ки, мүдәтәтләр һаггында онунла мәсләһәтләшмәлидир. Лакин мүгәсир вәсәтәна етмәсә, мүдафиәчи һәмнин вәсәтәти вермәҗә һаглыдыр. Бунунла белә, тин верилмәсинин онун мүдафиәсинә там баша салмалы, белә вәсәтәлидир. Әкәр мүгәсирин етиразы әсаслыдырса, онда мүдафиәчи бу

Ганунда мүдафиэчинин вердији вэсатэтлэри эсасландырмаг вэзимијјэтлэ, вэзифэ олмајыб, мүгэссирин вэ мүдафиэчинин һугугудур. Бурадан белэ нэтичэ чыхыр ки, мүстэнтиг вэсатэтин эсасландырылмасы үзүндөн ону тәмин етмәмәјә һағлы дејилдир. Лакин вэсатэтин эсасландырылмасы мүстэнтигдә онун эсаслылығына даир шүбһә јаранмасына вэ нэтичэдә вэсатэтин тәмин едилмәмәсинә сәбәб ола билэр. Одур ки, мүдафиэчинин вэсатэти эсасландырмамасы нормал вэзимијјэт дејилдир⁹. Бурада эсасән мүдафиэчинин мүгэссирә нисбәтән даһа јүксәк һугуги һазырлығы малик олмасы нәзәр алынмалыдыр. Она көрә дә мүдафиэчинин вердији вэсатэти эсасландырмаг вэзифәси һада ганунда конкрет көстәриш олмасы мәгсәдәүјгүндур.

Вәсәтәтін әсәсләндирмасы үчүн ганунда нәзәрә тутулдуғу ки-
ми мұдафиәчијә лазыми шәраит јарадылмалыдыр. Азәрб. ССР ЧПМ-
ин 224-чү маддәсинин 2-чи һиссәсиндә дејилри: «Мүгәссир вә онун
мұдафиәчиси өз вәсәтәтләрини әсәсләндирмағ үчүн, онлара бир сутка
вахт верилмәсини хабһиш едә биләр, мүстәнтигин буну рәдд етмәјә һү-
гугу јохдур». Ермәнистан ССР ЧПМ (197-чи маддә) мүстәсна олмағла
дикәр мүттәфиг республикаларын ЧПМ-дә белә көстәриш јохдур. Ла-
кин бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олмаз ки, һәмин республикаларын
чинајәт процессуал мәчәлләләринә кәрә мүгәссир вә ја мұдафиәчи ишин
материаллары илә таныш олдуғдан сонра вәсәтәт вермәкдән өтрү мү-
әјјән вахт тәләб етмәјә һағлы дејилдир. Нәзәрә алмағ лазымдыр ки,
вәсәтәтләрин верилмәси вахты да ишин материаллары илә таныш ол-
ма вахтына дахилдир¹⁰. Дикәр тәрәфдән мүгәссир вә онун мұдафиәчи-
си ишин материаллары илә таныш оларкән мүәјјән вахтла мәһдудлаш-
мырлар (биз бурада ганунда көстәрилән мүстәсна һаллары нәзәрә ал-
мырығ). Демәли, мұдафиәчинин имканлары вәсәтәт верилмәсинә
тәләб олуған вахт чәһәтдән дә мәһдуд дејилдир. Доғрудур, тәчрүбәдә
мұдафиәчиләрин вәсәтәт тәртиб етмәк үчүн мүстәнтигдән мүәјјән вахт
тәләб етмәләринә надир һалларда раст кәлмәк олур. Чүнки онлар иш-
лә таныш олма просесиндә бу барәдә мүәјјән гәрара кәлирләр. Лакин
бүтүн бунлар белә бир вәзијјәтин јарана биләчәји еһтималыны арадан
ғалдымыр. Одур ки, мұдафиәчијә вәсәтәт тәртиб етмәси үчүн мүәјјән
вахт верилмәси һағда бүтүн мүттәфиг республикаларын ЧПМ-ин дә кон-
крет көстәриш алмасы мәғсәдәүјғундур.

Мұдафиэчи тарафиндән вәсәтәтин верилмәси моменти һаггында да ганунда конкрет көстәриш јохдур. О, просесин истәнилән вахтында вә-

⁹ И. Сухарьев haглы oлapaг гeйд eдир ки, вaкиллap эcaсы oлмaжaн вacaтaтeй вepмaклa мyгacсирин мapaгына yгyн oлapaг истинтaг caвхлeрнeрин apaдaн гaлдыpылмaсы мaклa мyгacсирин мapaгына yгyн oлapaг истинтaг caвхлeрнeрин гaчыpырлap. (Бa x нa jөнaлдылмиш дикop пpoceccyал имкaнлapы нoздeдaн cлeдcтвия. «Coвeтcкaя Зaявлeниe aдвoкaтoм xoдaтaйcтвa в cтaдии пpeдвapитeльнoгo cлeдcтвия в coвeтcкoм юcтиция», 1971, № 9, cax. 21).

¹⁰ Бах: Н. П. Митрохин. Окончание предварительного следствия в советском уголовном процессе. Автореферат кандидатской диссертации, Киев, 1964, с. 5.

примеру УПК Азербайджанской и Армянской ССР (соответствующие ст. ст. 224 и 187), право обвиняемого и его защитника на определенное время, необходимое для обоснования представляемого ими ходатайства.

На основании изучения материалов практики, автор предлагает включить в УПК союзных республик соответствующее положение о направлении материалов уголовного дела в суд, пока поданное защитником или его подзащитным обжалование отказа следователя в удовлетворении ходатайства защиты, не рассмотрено прокурором.

В статье приводятся таблицы, анализирующие и иллюстрирующие деятельность адвокатов Азербайджанской ССР по представлению ими ходатайств на предварительном следствии за 1968—1971 гг.

О. С. МЕЛИКОВ

ПЕРЕОЦЕНКА — КАКАЯ И ВО ИМЯ ЧЕГО?

(в связи с некоторыми общими положениями одного исследования)

Несколько лет назад вышли из печати две книги докт. истор. наук С. Л. Агаева, посвященные внешней политике Ирана в 1920—1941 гг.¹ Специальные проблемы, исследуемые в них (внешнеполитические цели и задачи правящих кругов на протяжении этого периода, отношения с отдельными странами, деятельность иранской дипломатии и т. д.) требуют особого рассмотрения. Мы же в данном случае ограничимся лишь некоторыми общими исходными положениями С. Агаева в связи с его оценкой отдельных важных вопросов новейшей истории Ирана, принципами его отбора и истолкования источников и сообщаемых ими факторов, его отношением к советской и зарубежной историографии. Поскольку все это с наибольшей полнотой отражено в первой из упомянутых книг, а также в трех его статьях², на них мы главным образом и остановимся.

Серьезное возражение вызывает прежде всего оценка С. Агаевым советской иранистики (той ее части, разумеется, которая так или иначе освещала внутривосточные и внешнеполитические проблемы Ирана 20—30-х годов, затрагиваемые С. Агаевым). Какова она?

Отметив важное значение для правильного понимания «основных закономерностей новейшей истории Ирана» анализа происходивших в 1920—1925 гг. «социальных перемен», и подчеркнув, что советская иранистика прошла в своем исследовании этих проблем несколько этапов, С. Агаев затем дает следующую общую оценку:

«Ошибки методологического порядка, узость источниковедческой базы, влияние конъюнктурных и иных причин обусловили на отдельных этапах появление по ряду вопросов самых противоречивых взглядов и точек зрения. К числу таких вопросов относится оценка внешнеполитической ориентации и внешней политики имущих классов Ирана, и в частности одного из главных политических деятелей рассматриваемого периода — Реза-хана. Если в работах 20 гг. Реза-хан зачастую изображался борцом против империалистического засилья, то в последующих он без всяких оснований был объявлен «английским агентом»³.

¹ С. Л. Агаев. Иран в период политического кризиса 1920—1925 гг. (вопросы внешней политики). М. 1970 (далее — Иран в 1920—1925 гг.). Иран: внешняя политика и проблемы независимости 1925—1941 гг. М. 1971 (далее Иран 1925—1941 гг.).

² К вопросу о характере «переворота 3 хута» Ж. «Народы Азии и Африки», 1966, № 5; Рецензия на кн. К. Асадуллаева «Свержение династии Каджаров в Иране» Ж. «Народы Азии и Африки», 1967, № 2; Еще раз о характере «переворота 3 хута». Ж. «Народы Азии и Африки», 1968, № 6.

³ Иран в 1920—1925 гг., стр. 4.

Все это, говорит далее С. Агаев, было следствием того, что наши иранисты недостаточно учитывали конкретно-историческую обстановку, недооценивали силу международного финансового капитала и переоценивали предпосылки для освобождения Ирана от ига империализма, возникшие после первой мировой войны, игнорировали «кризис верхов», наконец, недооценивали «усилившиеся антимпериалистические тенденции во внешней политике господствующих классов» (там же). А раз так, то, естественно, «внутриполитическая борьба» 1920—1925 гг. «не во всем получила достаточно объективное освещение в исторической литературе»⁴.

Такова общая оценка. В некоторых случаях, затрагивая те или иные события Ирана 20-х годов или вопросы, связанные с отношением к источникам, С. Агаев конкретизирует ее. Например, касаясь в своей статье освещения советскими историками так называемого «переворота 3 хута» 1921 г., С. Агаев подчеркивает, что они не могли дать объективной оценки этого события, ибо недостаточно аналитично подходили к работам некоторых иранских авторов («Народы Азии и Африки», 1966, № 5, стр. 54).

Правда, иногда С. Агаев выделяет, как положительные, работы некоторых советских авторов. Он, например, отмечает «исключительно интересные, но незаслуженно забытые работы советских востоковедов 20 гг. Ирандуста (В. Осетрова), С. Иранского (С. Пастухова) и отчасти Б. А. Гурко-Кряжина, не утратившие до сих пор своего научного значения»⁵. Но у него это большей частью принимает форму неправомерного противопоставления отдельных, произвольно выбранных авторов всем остальным. Так, говоря об оценке нашими иранистами упомянутого переворота 1921 г. и отметив, что они не внесли в это ничего нового, С. Агаев выделяет А. Ф. Миллера⁶, не ираниста, не работавшего в этой области и, естественно, не компетентного во всем этом. Или другой пример: говоря во введении ко второй своей книге об исследовании вопросов внешней политики Ирана, С. Агаев пишет буквально следующее: «Хотя намеченные в работах Ирандуста (В. П. Осетрова) в середине 20 гг. прогнозы относительно будущей антиколониальной в своей основе внешнеполитической ориентации новой монархии в Иране в дальнейшем во многом оправдались, в 30—50 гг. в советской иранистике утвердился односторонне негативный подход к вопросам внешней политики Ирана: в литературе преобладали априорно-оценочные установки»⁷.

Таково в целом отношение С. Агаева к советской иранистике, занимающейся разработкой ряда важнейших проблем истории Ирана 20—30-х годов. Оно, на наш взгляд, не имеет ничего общего с объективной оценкой. Выпячивая одну сторону, акцентируя внимание на определенных слабостях, во многом обусловленных объективными условиями, естественными на определенном уровне развития науки, С. Агаев как будто совершенно не желает видеть того, что именно советская иранистика впервые поставила на подлинно научные основы изучение социально-политических явлений, в т. ч. внешнеполитических проблем Ирана, что именно она впервые вскрыла социальные, классовые их корни, верно определила основные их политические тенденции и т. д. Своими огульными, пренебрежительными высказываниями С. Агаев, желает

⁴ Иран в 1920—1925 гг., стр. 6.

⁵ Там же, стр. 5.

⁶ «Народы Азии и Африки», 1966, № 5, стр. 54.

⁷ Иран в 1925—1941 гг., стр. 5.

он того или нет, фактически ставит под сомнение объективность, принципиальность, научность нашей иранистики.

Вообще в отношении к источникам и литературе, их оценке С. Агаев проявляет более чем странную неразборчивость. Создается впечатление, что он забывает о необходимости классового подхода к этому, что ему безразличны идейно-политические позиции, с которых иранские авторы писали историю тех лет, их цели, условия появления того или иного рода источников, различия в характере их «тенденциозности». Так, говоря об освещении событий 1920—1921 гг. и в частности переворота 1921 г. в персидской историографии С. Агаев пишет:

«До отречения Реза-шаха от престола в 1941 г. эти события... освещались в Иране лишь в панегирических сочинениях придворных историков. С начала 40 гг. появилась возможность научного изучения вопроса. Однако она была парализована развернувшейся в Иране внутриполитической борьбой, придававшей явно тенденциозный характер работам историков»⁸.

В этой огульной оценке все поставлено с ног на голову. Прежде всего удивляет само определение «внутриполитическая борьба». Общеизвестно, что период после 1941 г., в особенности 1941—1946 гг., были характерны бурным подъемом демократического, национально-освободительного движения, когда борьба шла между двумя основными лагерями: демократическим, антимпериалистическим, и реакционным, проимпериалистическим. Естественно, что в таких условиях и историография (в широком смысле слова, включая самые различные публикации, высказывания так или иначе затрагивавшие сравнительно недавнюю историю Ирана) оказывалась втянутой в самую гущу идейно-политической борьбы, тем более, что многие из участников событий 20-х годов здравствовали и принимали в ней самое активное участие по ту или иную сторону «баррикад». Но в таком случае, допустимо ли в отношении всего этого ограничиваться туманным определением «внутриполитическая борьба», ставящим на одну доску «тенденциозность» представителей реакционной, антидемократической и прогрессивной, демократической идеологии? До 1941 г. возможна была только одна оценка переворота 1921 г., а именно: оценка в духе официальной пропаганды, казенной историографии, как революции, избавившей страну от иностранного господства, открывшей новую страницу в истории Ирана и т. п. Эта концепция после 1941 г. всячески поддерживалась и «научно» обосновывалась всеми идеологами реакционного лагеря, правых сил. Представители же демократической идеологии, подавляющее большинство прогрессивных деятелей, писателей и публицистов, в том числе и многие из тех, кто еще недавно был вынужден писать в духе официальной пропаганды (С. Нафиси, М. Бехар и др.), впервые получившие возможность свободно высказаться, выступили с совершенно иной оценкой многих событий прошлого, включая и переворот 1921 г. Можно ли, в таком случае, говорить о каком-то «параличе»?

Или другой пример. Отметив, что «мнение об активном руководящем участии английской дипломатии в подготовке и совершении «переворота 3 хута» получило в иранской историографии довольно широкое распространение», С. Агаев затем просто «констатирует», что этот вопрос «с самого начала использовался в политических целях представителями различных иранских общественно-политических группировок (как справа, так и слева)»⁹. Для него словно нет различия в характере этих «справа» и «слева», ему как будто безразлично, что в первом слу-

⁸ «Народы Азии и Африки», 1966, № 5, стр. 52.

⁹ Там же, № 6, стр. 236, (подчеркнуто нами — О. М.).

чае речь идет о фальсификации истории, спекулятивном и демагогическом обмане в борьбе против народных масс, а во втором — о стремлении их пробуждения, антимпериалистической мобилизации Коммунистической партией Ирана в 20—30-х годах, Народной партией Ирана и другими демократическими силами после 1941 г.

Такая тенденция безотносительной оценки наблюдается у С. Агаева и в других случаях. Он, например, сравнивая британские дипломатические документы и персидскую мемуарную литературу подразумевает превосходство первых только потому, что это «секретная дипломатическая переписка», а вторые — «мемуары иранских политических деятелей, которые, руководствуясь весьма ограниченной по своему характеру методологией преподносят описываемые события примитивно, односторонне и, главное, пристрастно и небескорыстно»¹⁰. Насколько правомерно такое безоговорочное смешивание всех иранских политических деятелей — авторов мемуаров, хотя бы даже только буржуазных (не говоря уже о демократических)?

Но это еще не все. Не желая, как мы убедились, дать четкую классовую политическую оценку источникам, авторам, С. Агаев в то же время иногда подвергает критике как раз работы объективных историков (Х. Макки) или делает такое их противопоставление, которое ставит всех на один уровень. Так он пишет, что в противовес утверждению об английском участии в перевороте 1921 г. можно привести десяток имен с противоположным мнением. И приводит эти имена — А. Тахмасиб, И. Фатемиде, А. Реза, Ф. Хакимоллаи, Дж. Шахид, Ф. Бина и др.¹¹ Но ведь именно почти все эти авторы как раз и являются представителями того самого «панегирического» направления, о котором упоминал С. Агаев. Ведь именно эти авторы в своих работах, в своих идейно-политических взглядах и деятельности стояли на крайне правых, антидемократических позициях, именно они твердили о «национальности» переворота 1921 г.

Приведем лишь один пример. В послевоенной публицистической литературе Ирана не легко найти более реакционное по своим социально-политическим тенденциям и более демагогическое по форме сочинение, чем «Размышления о Реза-шахе Великом» Ф. Бина, воинствующего ненавистника демократии, народных масс (которые он повсюду именует не иначе, как «авам» — «толпа», «чернь»). Именно он в своей книжонке доводит до крайности «теорию» об извечно свойственной якобы народным массам реакционности, стадности, о том, что прогресс в истории достигается деяниями вождей и вопреки массам. Ф. Бина не останавливается перед самой низкопробной фальсификацией не только истории других стран (в частности фактов и истории нашей революции, деятельности В. И. Ленина), но и клеветой на собственный народ, его освободительную борьбу в период революции 1905—1911 гг. и в дальнейшем.

И вот такие авторы для С. Агаева являются авторитетами как раз там, где менее всего можно положиться на их объективность. При этом С. Агаев, для того чтобы «улучшить» подобных авторов допускает и недобросовестное цитирование (например, во второй книге по очень важному вопросу положения в Иране в начале второй мировой войны). Так, Ф. Бина в своем пасквиле утверждает, что подавляющее большинство населения Ирана, в первую очередь народные массы, низы, молодежь были настроены профашистски и желали, особенно после нападения гитлеровской Германии на СССР, вступления в войну на ее стороне,

готовились торжественно встретить немецкие войска и т. п.¹² Лишь один Реза-шах, говорит Ф. Бина, во имя интересов Ирана выступал против этого массового стремления, чем и навлек на себя ненависть народа. А у С. Агаева все это трансформируется в нечто совсем иное:

«Антисоветская и отчасти антибританская пропаганда Германии находила благоприятный отклик среди значительной части господствующих классов Ирана (подчеркнуто нами — О. М.) По словам Фатуллы Бина, они одобрили все внутренние и внешнеполитические выступления Гитлера». И в другом случае: «Наиболее реакционные круги Ирана (подчеркнуто нами — О. М.) добивались немедленного присоединения к гитлеровскому блоку. По словам Ф. Бина, они хотели, чтобы иранские войска вступили на территорию Кавказа и готовились к встрече «германской победоносной армии как к величайшему празднику»¹³.

Недоумение вызывает и отношение С. Агаева к западным, в частности английским источникам, которым, как можно понять, не свойственны «методологическая ограниченность», «примитивизм», «пристрастность». Во введении к своей книге С. Агаев пишет: «Использование публикаций западного происхождения потребовало особенно критического подхода, учета тенденциозного характера подборки документов и т. д. Вместе с тем автор учитывал и то обстоятельство, что большинство использованных документов было составлено людьми, незаинтересованными по роду своей службы в искажении исторической правды, и предназначались не для широкого пользования, а для весьма узкого круга лиц»¹⁴.

Прежде всего наивным было бы полагать, что те или иные должностные лица, английские дипломаты в Иране уже по роду своей службы обязались писать «святую правду». Именно дипломатические, как и многие другие документы, нередко искажают факты не только потому, что они отражают субъективную (причем зачастую очень ограниченную) точку зрения составителя, но и в силу других причин (соображения личного престижа, карьеры). Во-вторых, определенная часть подобных документов как раз и предназначалась для того, чтобы тем или иным путем «просочилась» в печать, стала достоянием гласности. В частности, в 1920—1921 гг. ряд документов английского посланника в Иране Нормана явно имел такой характер¹⁵. Но главное в том, что подобные документы во многих случаях искажают историческую правду совершенно закономерно, вследствие того, что их составители в связи со своей классовой принадлежностью, политической ограниченностью попросту не могут или не желают ее видеть. Нужно ли напоминать, например, общезвестные факты искажения исторической правды западными дипломатами и политиками в годы нашей революции, когда в европейские столицы из Петрограда и Москвы, то и дело летели телеграммы о том, что Советы не имеют опоры в массах, что дни их сочтены и т. д. и т. п. Они не лгали тогда, они просто были слепыми.

Точно также и послания английских дипломатов из Ирана в 1920—1921 гг., а вслед за ними и выступления государственных деятелей, не говоря уже о буржуазной прессе полны сообщений о «большевиках», «большевистской угрозе», «большевистских происках» и т. п.

¹² فتح الله بينا اندیشه‌های رضا شاه کبیر، تهران، ۱۳۲۹، ص ۸۷—۸۸.

¹³ Иран в 1925—1945 гг., стр. 277, 330.

¹⁴ Иран в 1920—1925 гг., стр. 6.

¹⁵ Позволю себе сослаться на свою статью «Из истории британской политики в Иране в 1920—1921 гг.» (Сб. «Вопросы истории Ирана и Турции», Баку, 1966), в которой приводятся примеры почти буквального совпадения в оценках англо-иранского соглашения 1919 г. Норманом и газетой «Таймс».

¹⁰ «Народы Азии и Африки», № 6, стр. 234.

¹¹ Там же, стр. 236.

Большевики им чудились повсюду, где хоть в малейшей степени проявлялись антимпериалистические, антианглийские выступления.

Такова правда об «исторической правде» западных источников и игнорировать ее значит и самому оказаться в опасности сказать неправду, не всю правду.

Разумеется, дело не только в самих этих общих оценках той или иной группы источников и литературы, не в формулировках, которые в конце концов могут быть просто неудачными, неточными. Дело в том, что они отражают принцип подхода к ним С. Агаева, его отбора этих источников, что конечно же не может не повлиять и на само исследование. Как иначе объяснить тот, например, факт, что в своем исследовании, посвященном 1920—1925 гг., С. Агаев не использовал ни одного документа, печать коммунистической партии Ирана и других демократических организаций (например Демократической партии Азербайджана), выступления руководителей национально-освободительного движения того периода или столь важных многочисленных публикаций Народной партии Ирана, ее руководителей в 40-х годах, многие из которых были участниками событий 20-х годов. А ведь во всех этих источниках не только дается оценка внутривнутриполитических событий, на которых столь пространно останавливается С. Агаев, но и содержатся факты, зачастую не имеющиеся в других источниках. И это при том, что книга С. Агаева, как утверждается в краткой аннотации, «посвящена анализу воздействия национально-освободительного и демократического движения на внешнюю политику Ирана в годы политического кризиса в стране». В использовании одной группы источников и игнорировании другой, прямо противоположной, разве не кроется возможность той самой «тенденциозности», против которой столь рьяно выступает С. Агаев? И не в этом ли причина того, что оценка С. Агаевым ряда важнейших событий этого периода в корне расходится с оценками КПИ и НПИ?

Что все высказанное в связи с источниками не могло не привести к серьезным ошибкам и в самой работе, не трудно заметить при ближайшем ознакомлении с ней.

Необходимо подчеркнуть, что вопрос о влиянии национально-освободительного движения, вопреки тому, что говорится во введении, если не считать самых общих слов (стр. 23—24 и в некоторых других случаях), по существу даже не затронут. Здесь не найти ни одного сколько-нибудь заслуживающего внимания факта, ни одного развернутого тезиса, ни одного обоснованного положения, свидетельствующих о таком влиянии и вообще роли и значении национально-освободительного движения 1917—1921 гг., для последующей жизни Ирана. Но если бы все дело сводилось к тому, что такая важная сторона исследования никак не нашла отражения в самой работе, этот недостаток можно было бы, если не оправдать, то в какой-то мере объяснить спецификой темы, трудностью соотношения проблем внешнеполитических и внутривнутриполитических, многообразием и сложностью социально-политической действительности Ирана этих лет, в ряде отношений все еще достаточно не разработанных нашей иранистикой.

Недостатки работы С. Агаева, к сожалению, гораздо глубже, серьезнее. Они имеют принципиальный, методологический характер и об этом следует сказать со всей откровенностью. Сущность их сводится к тому, что производится полная переоценка важнейших факторов социально-политической жизни Ирана кануна и начала новейшего периода, производится подмена значения одних явлений другими.

Своими расплывчатыми и подчас двусмысленными положениями и формулировками С. Агаев фактически отвергает точно установленные (в данном случае для Ирана) марксистской наукой важнейшие факторы

социально-политической эволюции. Попытаемся показать как это у него получается.

Прежде всего следует отметить, что С. Агаев почти всюду, начиная с заглавия книги, широко пользуется терминами «политический кризис», «политические события». Понятно, однако, что ни одно из этих определений не может быть безусловным, безотносительным к конкретным условиям, времени, от которых и зависит их подлинный смысл. Какое же конкретное содержание вкладывает в них С. Агаев?

Напомним в связи с этим, что взятые С. Агаевым 1920—1925 гг. были периодом, когда в политической и классовой борьбе в Иране участвовали самые различные социальные силы. При этом, основное содержание политической борьбы 1920—1921 гг. составляло революционное антимпериалистическое и антифеодальное, демократическое движение народных масс. После подавления его, когда массово революционное движение пошло на убыль, соотношение, расстановка этих сил, формы борьбы значительно изменились, происходила дальнейшая социально-политическая поляризация. Теперь на основное место выступает совместная борьба эксплуататорских классов против трудящихся и, в то же время, борьба за власть, за господствующие позиции между различными группировками этих классов. Иными словами, политическая борьба, если взять ее в рамках 1920—1925 гг., состоит из двух резко отличающихся этапов. Следовательно, если говорить о «политическом кризисе», «политических событиях» этого периода и без каких-либо оговорок сводить их к общему знаменателю, это значит наводить тень на ясный день. Но именно к этому и приходит С. Агаев в своих рассуждениях.

Наиболее четко это заметно в заключительной части книги С. Агаева, где он, обобщая события всего периода, пишет: «По своей социальной сущности политические события 1920—1925 гг., открывшие перспективу оформления зачатков новых производственных отношений в капиталистический уклад, по существу сыграли для Ирана роль верхушечной буржуазной революции»¹⁶. И даже там, где, казалось бы, никак недопустима неточность, расплывчатость, С. Агаев отдает предпочтение именно таким формулировкам: «Династический переворот, закрепивший господство нового блока (имеется в виду помещичье-буржуазный блок — О. М.) явился своеобразной (подчеркнуто нами — О. М.) формой разрешения существовавшего в рамках господствующего в стране общественно-экономической формации противоречия между изменившимся базисом и некоторыми элементами надстройки»¹⁷.

Но если о вышеприведенных общих положениях С. Агаева еще можно говорить как о путанице, вольной или невольной двусмысленности, его дальнейшие рассуждения уже никак не могут подойти под эту категорию. Здесь мы уже видим вполне сознательно приводимую тенденцию утвердить «новый» взгляд. Мы имеем в виду пресловутый «переворот 3 хута».

Прежде, чем перейти к этому вопросу, оговоримся, что не будем здесь специально останавливаться на освещении этого частного явления в политической жизни Ирана 20 гг. не только потому, что наша точка зрения в связи с этим выражена печатно ранее¹⁸, но и потому, глав-

¹⁶ Иран в 1920—1925 гг., стр. 195—196. А чуть выше — «династический переворот 1925 г. (имеется в виду свержение Каджаров — О. М.) положил конец политическому кризису в Иране, явился важной вехой в начавшемся ранее процессе ломки феодальной государственной организации и укрепления политической независимости страны». (Там же, стр. 194).

¹⁷ Иран в 1920—1925 гг., стр. 195—196.

¹⁸ О. С. Меликов, Установление диктатуры Реза-шаха в Иране. М., 1961, стр. 21—37.

ным образом, что оно достаточно известно во всех основных чертах, а его реальное значение неоднократно и совершенно верно охарактеризовано нашими иранистами, не говоря уже об оценке в документах КПИ в 20—30-х годах, в публикациях НПИ после 1941 г., а также во многих работах иранских авторов.

Таким образом, С. Агаев, если оставить без внимания формальные положения, фактически исключает национально-освободительное движение 1917—1921 гг., как решающий фактор, обеспечивший возможность ускорения поступательного общественно-политического движения Ирана. Но это не значит, что в построении С. Агаева такого фактора нет вообще. Такой фактор есть, и это — государственный переворот 21 февраля 1921 г.

Что такое переворот 1921 г. по С. Агаеву? Это не один из эпизодов в ходе борьбы внутри эксплуататорских классов и своим острием направленный против национально-освободительного движения, не верхушечное явление как считали до сих пор «советские историки» и каковую точку зрения (или, говоря словами С. Агаева «некоторые устоявшиеся взгляды») необходимо пересмотреть, а крупное социальное явление, по существу антифеодальная и антиимпериалистическая буржуазная революция, ставшая поворотным пунктом в жизни страны. Правда, называя переворот буржуазной революцией, С. Агаев делает некоторые оговорки в частности о том, что он сыграл «для Ирана по существу роль верхушечной буржуазной революции»¹⁹. Но подобные оговорки ничего не меняют. В самом деле, если «переворот 3 хута», с одной стороны «отражал глубокие внутренние процессы»²⁰, а с другой, и сам он положил начало изменениям «в расстановке классовых сил»²¹, если он «положил конец безраздельному господству феодальной аристократии» и открыл «доступ к государственной власти буржуазно-помещичьим кругам»²²; если он, наконец, «положил начало ликвидации завоеванных Англией в годы войны и первые послевоенные годы позиций в Иране»²³, это уже, конечно, самая настоящая революция и, в таком случае значение его уж никак не может быть меньше того, что он «явился поворотным пунктом в послевоенной истории Ирана»²⁴.

Сказавши «а», неизбежно приходится произнести и «б». Поскольку это не путч, а революция, революционный переворот, он конечно, должен иметь национальный характер, антиимпериалистическую направленность. И С. Агаев спешит «доказать», что «переворот 3 хута» был следствием каких-то революционных настроений, возглавлялся патристическими элементами, не был организован британским империализмом. При этом С. Агаев не только не приводит каких-либо новых, но и общеизвестные факты, равно как и источники, трактует совершенно произвольно, допуская в то же время именно тот самый некритический подход к источникам, в котором упрекает других. Чтобы не быть голословным, остановимся на этом несколько подробнее.

«Переворот 3 хута» был осуществлен силами иранской казачьей дивизии, основной боеспособной части иранской армии, в дальнейшем ставшей базой реорганизации войска, главной опоры антинародного реакционного режима. Между тем С. Агаев упорно стремится найти в ней элементы революционных патристических настроений. Начав с признания того, что «в советской исторической литературе справедливо

указывается, что казачьи части являлись наиболее верной опорой шахского правительства, проводником влияния царской России и вообще оплотом реакции», он затем делает такое «логическое» предположение: «Однако контрреволюция не являлась чертой, имманентно присущей казачьим частям»²⁵.

В «подкрепление» этого тезиса С. Агаев ссылается на работы некоторых советских авторов, персидские и английские источники. Но факты, приводимые им, в этом смысле не выдерживают никакой критики, они лишь свидетельствуют о деморализации среди казаков, что вовсе не равнозначно их революционности. Как в это время, так и в позднее (летом и осенью 1921 г.) именно казаки сыграли решающую роль в подавлении революционного движения (что кстати и сам С. Агаев неоднократно отмечает), и, следовательно, ни о каких революционных настроениях среди них не могло быть и речи.

Чтобы показать, насколько в этом случае С. Агаев вольно интерпретирует факты (и источники), приведем следующий пример. В подтверждение своего тезиса о «революционных» настроениях казаков, С. Агаев со ссылкой на работу М. И. Ивановой говорит о том, что они дважды «добровольно» оставляли город Решт революционерам. Но общезвестно (и у М. Ивановой также говорится в этом смысле), что казаки бежали из Решта, находясь в состоянии деморализации, не будучи в силах справиться с повстанцами, дальнейшее наступление которых было остановлено как в результате прямого участия в боях английских войск, так и несогласованных действий самих революционеров.

Такой же характер имеют и все другие «факты» С. Агаева о революционности казаков, в частности приводимые из английских источников.

Еще более странной выглядит попытка С. Агаева изобразить руководителей казаков патристами («Значительную часть командного состава казачьей дивизии составляло патристически настроенное иранское офицерство»²⁶), а самый переворот как патристическую акцию («21 февраля 1921 г. руководимые патристически настроенными офицерами Реза-ханом и др.) части казачьей дивизии вступили в Тегеран и совершили государственный переворот»²⁷). Единственным мерилом «патристизма» этого офицерства для С. Агаева служит то, что среди него были распространены антианглийские настроения, выразившиеся в нежелании допустить английских офицеров-инструкторов (взамен бывших царских). И это говорится о времени, когда буквально во всей стране, среди всех слоев населения в силу различных причин высказывались антибританские настроения²⁸, когда все подлинные патристы выступали против антинародных, антидемократических правительств 20 гг. против реакционных господствующих классов, их «патристизма».

Стремясь придать «перевороту 3 хута» характер революции, С. Агаев совершенно естественно приходит к тому, что начинает «доказы-

²⁵ Иран в 1920—1925 гг., стр. 50.

²⁶ Там же, стр. 51.

²⁷ Иран в 1925—1941 гг., стр. 9—10. И что особенно удивительно, так это то, что сразу же за этим предложением следует следующее, свидетельствующее о «патристизме» путчистов: «Созданное после переворота новое иранское правительство жестоко расправилось с народным движением».

²⁸ Сам С. Агаев чуть ниже говорит: «События, последовавшие за переворотом, показали, что в условиях продолжавшегося антиимпериалистического движения в стране казали, что в условиях продолжавшегося антиимпериалистического движения в стране проанглийская ориентация неприемлема не только для широких кругов буржуазно-помещичьего лагеря, и для большинства представителей феодальной аристократии. Англофобия приняла в стране небывалые до сих пор масштабы. Даже наиболее ярые приверженцы британской политики в Иране сочли благоразумным отказаться от англофильской ориентации или же тщательно маскировать ее» (Иран в 1920—1925 гг., стр. 75). Неточен С. Агаев лишь в одной «детали»: все это было и до переворота.

¹⁹ «Народы Азии и Африки», 1968, № 6, стр. 240.

²⁰ Там же, 1966, № 5, стр. 58.

²¹ Иран, 1920—1925 гг., стр. 126.

²² Там же, стр. 76.

²³ Там же, стр. 75: «Народы Азии и Африки», 1969, № 6, стр. 239.

²⁴ Иран в 1920—1925 гг., стр. 75.

вать» непричастность к нему Англии — какая же может быть революция, если она инспирирована иностранной державой. Правда, и в этом случае он делает различные, зачастую противоречивые оговорки, но суть дела от этого не меняется, и основная мысль выражена достаточно ясно: это не было заговором, организованным, направлявшимся британским империализмом. Все рассуждения и толкования фактов С. Агаевым в связи с этим вопросом принимают форму суфизма: организовали или всего лишь поддержали англичане переворот, сделало это британское правительство, или же английская агентура в Иране. Вот какие «тонкости» выискивает С. Агаев в Иране 1920—1921 гг., когда страна была оккупирована английскими империалистами, когда они так или иначе контролировали всю деятельность правящих кругов.

«Итак,—говорит С. Агаев,—если тщательно взвесить все известное до настоящего времени об организации «переворота 3 хута», то можно сделать вероятный вывод, что государственный переворот 1921 г. явился результатом самостоятельного политического выступления, поддержанного (но не организованного) английской агентурой в Иране»²⁹. И в другом случае: «Имеющиеся факты не дают никаких оснований для вывода о причастности английского правительства к перевороту; что касается английской агентуры, то ее роль свелась к пассивной поддержке заговорщиков»³⁰.

На основании каких источников строит свою «новую» концепцию С. Агаев? Нетрудно заметить, что это в основном английские источники, работы английских авторов³¹.

Не будем здесь касаться того, насколько правомерно строить «концепцию» об английской «непричастности», исходя от отсутствия прямых признаний именно в английских источниках. Допустим, в то же время, что таких указаний они не содержат. Но почему в таком случае всякое сомнение, если перефразировать известное выражение, непременно толкуется в пользу «непричастности»? А между тем и сами английские источники дают достаточно оснований для того, чтобы говорить о перевороте 1921 г. как об организованном или направлявшемся Англией.

Однако С. Агаев подходит к толкованию английских источников формально, некритично, и поэтому не видит в них того, что есть, и видит то, чего нет.

Он игнорирует то, что они прежде всего свидетельствуют о буквальном диктате англичан в Иране в 1920—1921 гг., когда они смещали кабинеты, определяли их состав, фактически руководили подавлением национально-освободительного движения. Уже со второй половины 1920 г. лейтмотивом переписки между посланником Норманом и министром иностранных дел Керзоном становится мысль о необходимости создания «сильного» правительства. Англичане готовы были даже совершить монархический переворот, т. е. сместить безвольного Ахмед-шаха и посадить на его место более энергичного, как они считали, брата последнего³². Разногласия между министром и его посланником (а в более широком смысле между твердолобой и более «либеральной» империалистической политикой) заключались лишь в том, какими средства-

²⁹ «Народы Азии и Африки», 1966, № 5, стр. 58.

³⁰ Там же, № 6, стр. 239.

³¹ Суммированная оценка всех этих источников в связи с переворотом следующая: они «не содержат материалов, которые свидетельствовали бы об организации и подготовке англичанами переворота 1921 г., они «создают впечатление», что не только правительство Великобритании, но и английская миссия в Тегеране не были причастны к «перевороту 3 хута». «Народы Азии и Африки», 1966, № 5, стр. 53—54, 55—58).

³² Documents on British foreign Policy, 1919—1939. First series, vol. XII. London, 1963, p.p. 687, 691—692.

ми, из каких элементов создать «сильное» правительство³³. В целом английские источники дают довольно полное представление о том, что создание «сильного» правительства, отвечая их интересам, подготавливалось ими: кандидатура Сенд Зия-энд-Дина, правда, не в качестве премьера, а одного из министров, обсуждалась между Норманом и Керзоном, Реза-хан находился в тесном контакте с английским командованием накануне похода на Тегеран, и в дальнейшем (с английской миссией) английские войска непосредственно следовали за казаками к Тегерану на случай каких-либо осложнений и т. д. и т. п. Все эти факты, сообщаемые английскими (не говоря уже о других) источниками, С. Агаев считает недостаточными. С тем большим рвением он подает любые, пусть даже самые формальные или декларативные «доказательства» английской непричастности к перевороту. Тут и рассказ одного из англичан о том, насколько неожиданным оказался переворот 21 февраля, и ссылки на Бальфура, одного из руководителей английской дипломатии в Иране в 1920—1921 гг., на такого «достоверного» автора, как Эвери³⁴. Удивительно, но даже буквально последние строки своей книги С. Агаев считает нужным заключить словами такого «нейтрального» автора, как будущий посол Англии в Тегеране Р. Буллард о том, что переворот «застал врасплох и правительство Его величества и британскую миссию в Тегеране»³⁵.

С другой стороны, уместно спросить: для чего подобное разделение — английское правительство, английская миссия, английское командование, английская агентура, и что оно вообще меняет? Какая, собственно, разница, через которые из этих каналов осуществлял британский империализм свою политику, и меняется ли от этого его сущность. Стоит ли, в таком случае, «новый» огород городить, то бишь «концепцию» возводить?

С. Агаев не ограничивается лишь высказыванием своей точки зрения, он настойчиво предлагает принять ее и даже, позволим себе сказать, навязывает ее другим иранистам. Особенно это проявилось в статье «Еще раз о характере «переворота 3 хута». В связи с этим хотелось бы сказать несколько слов о том, что редакция журнала «Народы Азии и Африки» назвала дискуссией.

Нет надобности говорить о том, что научный спор, дискуссия — один из необходимейших, плодотворных элементов развития истории, о чем убедительно свидетельствует опыт советской исторической науки, в частности опыт последних двух десятилетий. Но общеизвестно также, что всякая дискуссия может быть полезной лишь при определенных условиях: когда объект дискуссии действительно важен, когда она созрела, когда она ведется с соблюдением всех научных и, наконец, этических норм. Насколько соответствует этим условиям «дискуссия» на страницах журнала «Народы Азии и Африки»?

Непонятно прежде всего, почему редакция журнала сочла «проблему» «переворота 3 хута» важной для развития нашей иранистики, в чем усмотрела ее актуальность, какие имела научные основания для того, чтобы начать дискуссию. И, наконец, какие ценные результаты ожидала получить. Судя по всему, ясного представления обо всем этом не имело. Так, когда появилась первая статья С. Агаева, идущая вразрез с

³³ Керзон по всем вопросам придерживался крайних «традиционных» взглядов, в частности стремился к созданию правительства из представителей наиболее реакционных феодальных кругов. Норман же, считая необходимым определенные уступки иранскому национализму, ратовал за более «либеральный курс», настаивал на необходимости привлечь к делу «популярных» лиц, «националистов».

³⁴ «Народы Азии и Африки», 1966, № 5, стр. 56—57.

³⁵ Иран в 1920—1925 гг., стр. 200.

общепринятой в нашей иранистике характеристикой и оценкой этого события, никакого редакционного примечания к ней не было и лишь почти через два года, когда журнал опубликовал письмо М. Иванова «О статье С. Агаева «К вопросу о характере «переворота 3 хута», ему было предпослано краткое примечание о том, что «в редакцию поступили письма, выражающие различные взгляды на характер «переворота 3 хута» и что помещая письмо проф. М. С. Иванова, редакция вернется к этому вопросу в следующих номерах». Наконец, спустя еще несколько месяцев, публикуя статью М. Иванова журнал отметил, что она печатается «в порядке обсуждения», т. е. открыл дискуссию, после чего она и закрылась статьей З. Абдуллаева «Методологические и источниковедческие проблемы исследования «переворота 3 хута» 1921 г. в Иране» («Народы Азии и Африки», 1971, № 5). Вот и вся дискуссия. Никаких других «писем» журнал не публиковал и о них не упоминал. Такова внешняя сторона «дискуссии».

Суть, однако, в том, что дискуссия совершенно не получилась и не могла получиться прежде всего из-за маловажности, незначительности самой «проблемы». Об этом говорит не только содержание статей всех трех авторов (спор большей частью сбивается на схоластическое «перетолкование» источников и литературы, на умозрительно-«логические» построения), но и прямое признание этого обстоятельства. З. Абдуллаев, как бы предвидя недоумение, которое может вызвать эта «дискуссия», начинает свою статью следующими словами: «Некоторым читателям покажется странным: зачем уделять так много внимания участию Англии в свержении одного из бесцветных и незначительных (среди многих) правительств в истории Ирана»³⁶. Да и сама редколлегия по существу не смогла указать что-либо основательное в пользу этой «дискуссии». Поэтому, несмотря на утверждение З. Абдуллаева о том, что С. Агаев и М. Иванов «правильно выбрали тему для спора» (?!), что «именно в такой напряженной всесторонней полемике могут быть подняты пласты противоречивых и неясных источников, совершенствоваться исследовательская техника, развиваться методологические основы исторической науки», и очень расплывчатое заключительное резюме редколлегии о том, что «состоявшаяся дискуссия внесла определенный вклад в исследование одной из сложных и важных проблем новейшей истории Ирана», вся эта «польза» более чем сомнительна. Вряд ли весь этот спор можно отнести к числу тех, что двигают науку. Более того, такой спор приносит только вред, ибо подменяет принципы объективного научного исследования элементами ненужной сенсационности, субъективизма, заушательских наскоков. С. Агаев, например, обвиняет М. Иванова не более, не менее как в том, что он «преследует цель... удержать советскую иранистику от научных поисков и пересмотра устаревших взглядов и положений»³⁷.

Вред данной «дискуссии» в частности выразился и в том, что ни М. Иванов, З. Абдуллаев, ни редколлегия в пылу полемики не заметили, что дело, в конце концов, не в отдельных частностях, в оттенках (организовали или всего лишь поддерживали англичане переворот 1921 г.), а в том, что в работах С. Агаева по существу производится полная подмена значения одних (движущих) социально-политических явлений другими (второстепенными), что они открывают путь для объективист-

³⁶ «Народы Азии и Африки», 1971, № 5, стр. 8.

³⁷ «Народы Азии и Африки», 1968, № 6, стр. 240. К сожалению, редколлегия, вместо того, чтобы помешать подобным приемам полемики, и сама не осталась в стороне. Своим утверждением о «разном профессиональном уровне», поставив под сомнение профессиональность одного из участников спора,

В заключение позволю себе остановиться на одном из аспектов исторического моделирования, которое далеко от исторической реальности.

В заключение позволю себе остановиться еще на одном моменте, чтобы не было места никаким неясностям.

Являясь автором небольшой работы, посвященной одной из проблем политической истории Ирана в 1921—1925 гг., я вовсе не считаю ее безупречной, безошибочной. Не говоря уже об отдельных технических и иных недостатках, основная ее слабость заключается в том, что в ней не были преодолены определенный схематизм, априорно-умозрительное объяснение процесса социально-политической эволюции Ирана в XX в., свойственные большинству работ об этом периоде истории Ирана.

Однако на нынешнем, гораздо более высоком этапе развития нашей исторической мысли, задача как раз и заключается в том, чтобы наполнить десятилетиями повторявшиеся общие схемы подлинным, реальным историческим содержанием и, тем самым, воссоздать действительную историю страны во всей ее сложности и противоречивости. Но эта задача не может быть решена попутно, беспредметными спорами, выдвижением одних субъективных схем взамен других. От беспристрастного повторения в различных комбинациях определений «феодално-помещичий» или «помещичье-феодалный», «буржуазно-помещичий» или «помещичье-буржуазный», если за ними нет убедительных фактов, анализа конкретных социально-экономических и политических явлений, ясности не прибавится. Ряд действительно важнейших, а не надуманных проблем новейшей истории Ирана, в том числе его социально-политической эволюции в 20—30-х годах все еще ждет своего исследования. И если уже в ходе такого исследования появится необходимость переоценки каких-то событий, какого-то периода новейшей истории Ирана, такая переоценка должна быть не крикливо-сенсационной, а глубоко аргументированной, не двусмысленно-объективистской, конъюнктурной, а научно объективной, с совершенно ясных методологических идейно-мировоззренческих позиций.

МҮНДЭРИЧАТ

Н. Т. Эмиров. Азербайжан ССР-дэ колхозларын механизатор кадрлары илэ тэмнин едилмэси мөсөлөсінэ даир (1959—1965-чи иллэр)	3
Т. К. Мусажева. Азербайжан сәнајесиндә социализм јарышы тарихинин бәзи мөсөләлери (1966—1970-чи иллэр)	12
Д. С. Нүсәјнова. XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә Хәзәр дәннизи фәһләләринин иш күнү вә иш шәранти	21
И. А. Талыбзаде. XIX әсрдә Азербайжанда суварма сују үзәриндә хүсуси мүлкијјәт мөсөләсінә даир	29
Н. Ә. Дәлили. Азербайжанын ичтимаи, сјајси вә мәдәни һәјатында Дунбүлү тајфасынын ролу һаггында (XVIII әсрин II јарысы вә XIX әсрин әввәлләри)	36
С. Д. Кәримзаде, Ә. Н. Рәһимов. Мирзә Адыкөзәл бәј вә оғлу Нүсәјн бәјин мөзар китабәләри	45
Ир. Л. Чалагания, Г. Ф. Дундуа. XV әсрдә Күрчүстанда Ширван сиккәләринин дөвријјәси	53
Г. С. Исмајлов. Фүзули рајонунда Узунтәпә илк Тунч дөврү јашајыш јери	70
Ј. Н. Бабајан. XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Азербайжан халқ кәјимләри (Гафгаз тарихи-этнографик атласын «Кәјим» бөлмәсінә даир материаллар)	80
Р. Г. Әсәдова. Материја инкарынын атрибут хәссәләри вә кимјанын гурулуш сәвијјәсиндә ин¬икасы	91
Ә. Н. Шүкүров. Илк гәдим јунаи фәлсәфә мәктәбләриндә фәсиләсизлик вә фәсиләлик проблемлери	97
Н. И. Нәсәнов. XX әсрин әввәлләриндә Азербайжанда марксизм фәлсәфәсинин тәблиғинә даир (1910—1914-чү илләр)	106
Р. М. Еминов. Ә. Талыбовун фәлсәфи көрүшләринин формалашмасында М. Ф. Ахундовун ролу	113
В. Д. Нүсәјнов. Мүдафиәчинин ибтидаи истинтагда вәсәтәт вермәсинин бәзи мөсәләләри һаггында	122
О. С. Мәликов. Гијмәтләндирмәк — Нечә вә нәјин наминә? (Бир тәдгигатын бир нечә үмүми вәзијјәти илэ әлағәдар олараг)	129

СОДЕРЖАНИЕ

Г. Т. Амиров. К вопросу об обеспечении механизаторскими кадрами колхозов Азербайджанской ССР (1959—1965 годы)	3
Т. К. Мусасева. Некоторые вопросы истории социалистического соревнования в промышленности Азербайджана (1966—1970 годы)	12
Д. С. Нусейнова. Рабочий день и условия труда рабочих-моряков Каспия в конце XIX—начале XX века	21
И. Талыбзаде. К вопросу о частной собственности на оросительную воду в Азербайджане в XIX веке	29
Г. А. Далили. О роли племени Дунбули в общественной, политической и культурной жизни Азербайджана (вторая половина XVIII—начало XIX века)	36
С. Керим-заде и А. Рагимов. Эпитафии Мирзы Адигезалбека и его сына Гусейнбека	45
Ир. Л. Джалагания, Г. Ф. Дундуа. Обращение ширванских монет XV века в Грузии (статья первая)	53
Г. С. Исмаилов. Узунтепе — поселение раннебронзовой эпохи вблизи города Физули	70
Е. Н. Бабаян. Азербайджанская народная одежда Карабаха конца XIX—начала XX века	80
Р. Г. Асадова. Атрибутивность свойства отрицания материи и отражения на уровне химических организаций	91
А. Г. Шукюров. Проблема непрерывности и прерывности в ранних древнегреческих философских школах	97
Г. И. Гасанов. К вопросу о пропаганде марксистской философии в Азербайджане в начале XX века	106
Р. М. Эминов. Роль М. Ф. Ахундова на формирование философских взглядов А. Талыбова	113
В. Д. Гусейнов. О некоторых вопросах представления защитникам ходатайства на предварительном следствии	122
О. С. Меликов. Переоценка — какая и во имя чего?	129